

Андрій Чайковський
**Полковник
Кричевський**



АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

ТВОРИ У ВОСЬМИ ТОМАХ

ТОМ I

Андрій Чайковський

Полковник Кричевський

ІСТОРИЧНІ ПОВІСТІ

В першій книжці творів популярного українського письменника Андрія Чайковського, який уславився серед читачів історичними повістями, вперше друкуються дві повісті письменника «Перед зривом» та «Полковник Кричевський». Обидва твори присвячені хмельниччині.

Редактор і упорядник книжки
М. Шалата

Спонсор видання
Львівська книжкова фабрика «Атлас»



ПЕРЕД ЗРИВОМ

Історична повість

При кінці літа 1614 року заїхала на базар у Винниці валка козаків, узброєних у шаблі, списи та мушкети. Козаки проводжали великий кований віз, вкритий до половини полотняною будою, запряжений у три добрі коні. Видко було, що валка хоче тут припочити, бо козаки позсідали з коней, попустили їм попруги при сідлах, позакладали торбини з ячменем на голови та візник випряг коні. Козаки повстромлювали списи в землю, припняли коней до воза, а мушкети поуставляли побіч.

Із воза виліз старший козак у новому жупані та сап'янцях, із двома гарно цвяхованими пістолями за зеленим поясом та шаблею при боці. За ним викараськався із воза молодий, не більш чотирнадцятьлітній хлопчина, теж у новому жупанику, підперезаний червоним поясом.

Старший козак перехрестився і подався в город.

— Чи довго тут постоїмо, пане сотнику? — спитав козацький десятник.

— Треба коням спочити та й вам поснідати. Я піду в город за ділом.

Козаки не дали собі двічі говорити. Вони ж їхали всю ніч, не виспалися і зголодніли. Зараз посідали в колесо, а один простер на землі рядно в середині між козаками, добув із воза доволі великий клунок та став із нього виймати буханці хліба, огірки, масло, сир, цибулю зелену та й боклак горілки.

Стали частуватися. Пристав до них і візник, як тільки з кіньми зробив лад.

— Не знати, коли вже раз затрясемося до цього якогось Львова,— каже один молодий козак.— Ідемо, як з маззю, аж обридло. Та це тому, що з возом, бо козак на коні удвоє швидше заїде.

— Пан сотник казав, що з Винниці буде ще далі, як було сюди. А тепер їхатимемо щораз повільніше, бо коні будуть з кожним днем слабші...

— Хто б цим турбувався,— каже третій козак,— коли заїдемо, то заїдемо, а таки колись заїдемо.

Коли вони так розмовляли, надійшов якийсь жид та й став їм приглядатися. Зразу здалеку, а там і почав приближатися. Врешті не витерпів і таки приступив до козаків.

— Добрий день вам, панове козаки! Звідкіля і куди ви так рано їдете?

З козаків ніхто не відзивався, наче б не до них говорилося. Жид повторив питання.

— Яке тобі до цього діло? — каже сердито десятник.— Йди собі до чорта, поки в тебе ціла спина.

— Ну, чого пан сотник так сердяться? Я питаю так по дружньому — може, якраз зможу вам у чому прислужитися...

— Вступися,— каже десятник,— бо як тобі прислужуся нагайкою, то Єрихон тобі привидиться.

Козаки стали сміятися і жид вступився.

— Це погане насіння мусить всюди встромити свій цікавий ніс, мусить все знати.

Поснідавши, поклалися козаки горілиць, понакривали очі шапками. Дехто став дрімати. Чути було тільки хрупання коней. По якомусь часі підвівся десятник.

— Хлопці,— каже,— десь уже надійде пан сотник, треба коней поїти.

Козаки відв'язали від воза відро і погнали коней до колодязя, що стояв посеред базару.

Невдовзі надійшов сотник з сином.

— Чи ви вже поснідали, хлопці?

— Спасибі, пане сотнику,— і поснідали, і коней вже напоїли.

— Так лаштуйте воза, зараз їдемо. А ти, Богданку, лізь на віз — може, ще трохи проспшишся. І мені самому спати хочеться.

Козаки запрягли коні до воза, притягнули попруги і посідали на коні. Та в цій хвилині надійшов магістратський урядовець з пахолками і приступив до воза.

— Стійте! Я мушу знати, що ви за люди, відкіля і куди їдете, та за чим?

Сотник розсердився.

— Я є сотник чигиринського полку реєстровців Михайло Хмельницький, це — мій син Богдан, а це — мої козаки, що мене супроводжують; а куди ми їдемо і за чим, то вам до цього зась!

Показав урядовцеві письмо чигиринського старости й каже:

— Відколи ж це таке право настало, що козакові не вільно по Україні, по своїй землі, їздити, куди йому хочеться?

— Вибачте, пане сотнику, не я таке право вигдавав, а мушу його пильнувати, бо я служу. То цей поганець-жид наговорив нам про вас, що ви якісь небезпечні люди, і ми мусили прийти.

— І не дав нам, псявіра, спокійно ночі доспати,— каже десятник до пахолків,— за те не мине його двадцять п'ять напевно.

Сотник не слухав вже виправдування, тільки казав їхати.

Сотник Михайло Хмельницький знав добре Львів ще з тих часів, як служив у надворних козаках пана Станіслава Жулкевського й часто туди приїздив. І тепер заїхав до знайомого міщанина на Галицько-

му передмісті. Козаків розмістив по сусідах. Сам передягнувся у кращу одягу, передягнув і Богданка, та обидва пішли в город і сотник показував синові все, що варто було бачити, а передовсім церкви, та давав йому всякі пояснення. Так провели час до полудня, опісля пообідали в якійсь харчівні й подалися до колеґати патрів-єзуїтів, де хлопчина мав остати на науку.

Хмельницький показав там поручаючого листа від пана гетьмана коронного Станіслава Жулкевського. Така протекція не могла бути знехтувана: Богдана прийняли й до ліцею, і до конвікту. Хмельницький заплатив за все на цілий рік наперед.

Ректор прикликав патра-вчителя та казав йому перепитати Богдана, до якого року науки його приписати. Та Богданко не вмів більш нічого, як тільки те, чого навчився від чигиринського дяка. Це в патрів не мало ніякого значення і його приписали до початкових, на перший рік науки.

Прощаючись, давав сотник синові востаннє всякі поуки:

— Ти, сину, будеш проживати тут серед безнастанної небезпеки. Будуть тебе спокушати, хвалити римську віру, а поганити нашу. Будеш мусити ходити до костела, бо тут такий ліцейний устав. В костелі побачиш пишноту, заграють органи... Та хай тебе це не манить. Держися свого, не дайся спокусі!.. Бог тяжко покарав би тебе, коли б ти покинув прадідну віру...

— Та чого ж ви мене, батечку, сюди привезли? — каже Богдан.— У нашому Києві теж є школи...наші, православні...

— Та не такі, як в патрів. Я хочу, щоб ти чогось більше навчився, як те, чого в наших київських школах вчать. Тільки бережися...

Чуєш, бережися!

І старий Хмельницький поїхав у Чигирин, а Богдан остав сам, між чужими людьми.

Михайло Хмельницький походив із старого українського шляхотського роду. Зразу служив при надворних козаках Станіслава Жулкевського, опісля вернувся на Україну та став служити в реєстрових козаках, де став сотником. З реєстровими козаками ходив на приказ польських гетьманів у походи. Служив під гетьманом Жулкевським і гетьманом польним, а пізніше і коронним, Станіславом Конєцпольським. За вірну службу був в нього у великих ласках.

Гетьман Конєцпольський дав за його заслуги у вічну власність йому і його потомкам урочище Суботів біля Чигирини, де він служив сотником. Був це пустир і треба було добре напрацюватися біля нього, щоб мати з нього яку користь. Та Хмельницький взявся запопадливо до праці, наскільки тільки служба військова дозволяла. Прикликав осадчих на корисних для них умовах. Корчував ліс і хащі, висушував болота, справляв землю під засів, поставив будинки та й замешкав тут із своєю сім'єю.

За порадою свого добродія, гетьмана Жулкевського, сотник рішив віддати свого сина Богдана, що виявився незвичайно талановитим хлопцем, на науку до патрів-єзуїтів, де міг дістати кращу освіту, ніж та, що її в тому часі можна було здобути в Україні.

Патри-єзуїти стояли тоді на вершку своєї могутності в Польщі. Між ними були одиниці, що зуміли опанувати не тільки самого короля Жигмонта III, але й все його оточення. Цей король без поради єзуїтів не зробив ні кроку — навпаки, сповняв усе, чого єзуїтам забажалося, хоча б ці бажання виходили навіть на шкоду держави. Щоб короля не випустити з-під своєї влади, вони накинули йому свого ставленика Андрія Боболю на секретаря, що на нього навіть поль-

ські єпископи нарікали. Єзуїти взялися пильно до заснування своїх шкіл, вищих і нижчих, по научному плану, що самі зложили. А цей план спирався виключно на схоластичному напрямі навчання доволі поверховому. Вони зуміли переконати правлячі польські круги, що він найкращий з усіх у Європі. Ціллю тих шкіл було виховувати молодь в єзуїтському дусі, спокійно, без шуму, але доцільно.

До цих шкіл приймали радо й православних — розуміється, тільки шляхту. Єзуїти розуміли добре, що старші на католицтво навернути не дадуться. Молоду ж деревину можна нагнути легко, куди тільки хочеться. Уся Польща мусить стати католицька, бо без цього їй не бути. І пішла праця над окатоличенням не тільки шизматиків, але і всяких інших «недовірків»: кальвінів, лютеранів, аріянів, що їх стільки в часі релігійної реформації в Польщі завелось.

Богдан виніс із батьківського дому тверду віру і релігійність. Коли єзуїти зміркували, що на першому місці в нього — спасіння душі, старалися всякими софістичними аргументами доказувати йому, що тільки в латинській вірі можна надіятися цього спасіння. Живучи серед католицьких паничів, наслухався хлопчина чимало глумливих насмішок над православною церквою і її простими, неосвіченими попами.

Душа молодого, недосвідного Богданка найшлася на роздоріжжі. Він став хитатися, не знаючи, в який бік повернути. Батьківські слова почали в нього тратити свою силу. Ану ж батько помиляється. Та ж ці патри, його вчителі, такі вчені та мудрі люди. Між українським духовенством таких і зо свічкою шукай. А тут найважливіша річ — спасіння душі, її охорона перед вічним огнем, що жде всіх тих, що зійдуть із світа не в латинській вірі. Молодий юнак мучився всім тим, заєдно над цим роздумував, аж втратив сон і став на обличчі марніти.

І хто зна, що було б з ним сталося, коли б Провидіння не було йому післало опікунчого духа, що його напутив на добру дорогу та своїм розумним словом заспокоїв його ніжне сумління.

Між вчителями єзуїтської колеґії у Львові був патер Андрій Гунцель-Мокрський. Хоч не був єзуїтом, ходив у єзуїтській рясі та їв їхній хліб, бо вважали його за найкращого педагога.

Патер Мокрський був справді знаменитим педагогом і психологом. Коли на початку шкільного року поприходили до ліцею нові учні, він кілька днів підряд знайомився з ними. Розмовляв з ними, ставив їм зручні питання, вдивлявся в їхні обличчя та очі, немов хотів заглянути в їхні душі до самого дна... Здавалося, що перед його оком не скриється нічого, що він усе відгадає. І хлопці справді нічого перед ним не скривали, навіть найгірших своїх хлоп'ячих промахів, бо знали теж, що він нікого не зрадить, нікого не віддасть шкільній владі, щоби покарала. Такі хлоп'ячі сповіді кінчалися на тому, що о. Андрій доводив лагідною наукою до покаяння і щирого плачу за повнений гріх.

Коли цей вчитель доглянув між своїми учнями молодого хлопця з далекої України, та ще такого, що не вмів по-польськи ні слова,— з тої України, що в польському громадянстві не тішилася доброю славою,— мусив звернути на нього свою увагу. Довго йому придивлявся і розмовляв з ним. І малий Богдан почув до нього вже по перших словах велику симпатію. Серед юрби чорноризців та паничів його одного вважав своїм приятелем. Так від першого погляду, від перших слів їхні душі зблизилися до себе. Богданова молода душа прилягла до цього небуденного вчителя, і він полюбив його щиро, нелукаво, усім серцем, без усяких застережень. Богдан бачив у своєму вчителеві велике серце і непомильний розум. Зно-

ву ж вчитель бачив у своєму учні маленький матеріал, з якого можна вмілою рукою різьбити пишні взори. Богдан вистерігався усього того, що вчителеві могло б не подобатися. Він знав, що вчитель його не полає, не покарає,— та сама думка, що він може вчителеві зробити прикрість, його вразити, лякала Богдана.

І коли під рукою інших вчителів-єзуїтів душа молодого хлопця стала хитатися між козацьким та панським світоглядом, між батьківською вірою, що в ній вродився та виріс, та панською, латинською, що до неї його так дбайливо заманювали,— рішив пошукати відповіді на це складне питання в свого приятеля о. Андрія. Він вірив, що ніхто йому не порадить так щиро й непомильно, як цей добрий, щирий і мудрий вчитель.

З б'ючим серцем застукав до келії о. Андрія.

Хоча не раз вже заходив сюди, хоча кожного разу зустрічав його о. Андрій із приязною усмішкою та батьківським цілунком у чоло, ніколи ще не був такий схвильований, як сьогодні. Бо ж сьогодні не про дрібницю йде. Це ж йде про правду вічну, про спасіння душі. Де його шукати? Чи в православній, батьківській церкві, з її аскетичними святими, з бородатими, довгоризими духовниками, чи у величавому костелі, з голосними органами, дзвінками та дзвіночками, голеними ксьондзами у коротких ризах і з латинською мовою у богослуженні?

Несміло ввійшов Богданко до келії. О. Андрій, що саме читав грубу книгу, всміхнувся приязно і попросив ближче. Відтак взяв його обіруч за голову й дивився пильно йому в очі, наче хотів із них угадати, що його привело до нього.

— Здоров був, сину. Та чому ти так примарнів, небоже? Чи так жаль тобі за твоєю Україною, за квітистими степами, за батьком-ненькою? Та це ні-

чого великого, привикнеш — людина до всього привикне.

— Ні, отче, в мене є інший фрасунок. Я хотів вас порадитися...

— Говори, дитино, ясніше, бо тебе не розумію.— Він дивився в очі хлопця, наче б хотів відгадати цей його фрасунок.

Богданко надумувався довго, бо не знав, з чого почати. О. Андрій захолював його своїм поглядом.

— Я, отче,— православної віри; у ній я вродився, охрестився, зжився з нею та полюбив її всім серцем. Я слухав науки нашого православного панотця Амврозія, а він навчав, що тільки в православній благочестивій церкві можна досягнути вічної щастливості. Костела я зовсім не знав, ніколи не був у ньому і його не бачив. Аж ось тут я почув від патрів, що спасіння душі і вічної щастливості можна досягнути тільки в костелі. Я хочу знати, де правда? Коли це правда, що тут патри і мої товариші говорять, то...— не міг далі говорити і зам'явся.

— Ти думаєш, чи, може, не краще б було перейти відразу на латинську віру? — договорив о. Андрій.

Богдан не відповів нічого. В його душі йшла боротьба. Він налякався того, що мав сказати, й урвав на слові, а о. Андрій відгадав його думку і докінчив за нього. Що ж тепер буде, як його любий вчитель скаже: «Так, сину, зроби: зміни віру, пристань до костела — а будеш спасений». І в цей мент, мов потопаючому, коли із нього душа виходить, пригадалася йому вся дитяча молодість: пригадалося, як його, маленького, привела маґуса до церкви, піднесла його попідпашки до тетрапода та казала цілувати Бозю, як складала йому три пальчики і вчила хреститися. Пригадалося, як о. Амврозій сповідав його вперше, як присту-

пав вперше до св. Причастя. Усе те, мов блискавкою, стало перед його уявою — наче б був тепер у чигиринській церкві і все те бачив...

Пригадалися і батьківські упімнення. Йому стало страшно. Стояв перед своїм учителем, наче перед суддею, що має йому прочитати присуд смерті або життя. Справді, коли почує слова: «Зміни віру», — не зможе його послухати, бо що сказали б батько й мати! А як не послухає, то пірвуться його сердечні, приятні зв'язки з любим вчителем. І Богдан став жаліти, що сюди прийшов.

Настала прикра мовчанка.

Нарешті о. Андрій поклав руки на голову хлопця і, дивлячись йому, своїм звичаєм, просто у вічі, заговорив:

— І твій о. Амвросій і наші патри говорили тобі правду, та тільки однібічну. Воно справді так є, що й ваша православна, і наша римська віра, або як у вас кажуть, панська, є добра й спасенна для того, хто в ній вродився і живе по-християнськи, себто сповняє заповіді Божі. Перш усього треба бути справдішнім християнином, та не на самих словах, але й на ділах. В обидвох церквах є ті самі заповіді! Тільки, що деякі люди, нерозумні або злої волі, хибно розуміють слово «ближній» і толкують його так, що тільки твій одновірець є твоїм ближнім і тільки супроти нього ти маєш ті християнські обов'язки. Кожна людина є твоїм ближнім — ти повинен її любити та по силам твоїм їй помагати. Як не можеш інакше, так бодай тим, що спочуватимеш йому в горі. Одна щира сльоза над недолею твого ближнього буде тобі записана в Господа, як твоя жертва на вівтарі любові ближнього. Так, мій синку, — це вся мудрість християнської віри й у вас, і у нас. Роби так усе своє життя — а твоя душа буде спасенна, де б ти не молився: у своїй церкві чи нашому костелі. Подумай собі: коли б Господу

Богу було цього треба, чи не був би ти вродився в римській церкві? Ми своїм малим розумом не можемо збагнути цього, чому воно так сталося. Та я ще не відповів тобі на питання, що ти його вправді голосно не сказав, але певно собі його подумав: чи не краще тобі було б покинути батьківську віру й перейти на римську? Отже, моя відповідь і рада така: не роби цього, сину, бо це дуже небезпечна річ.

О. Андрій покивав при тих словах пальцем.

— Не роби цього, щоб опісля не жалував. Ти ще молодик, не мав коли набрати життєвого досвіду. Тобі може щось подобатись, видатись кращим за те, що маєш, та опісля, як прийдеш до повного розуму, і зрозумієш, що ти помилився, для тебе, як характерного чоловіка, вороття вже не буде, бо соромно тобі буде перескакувати з одної церкви в другу... Берім справу такою, як вона є: у пізнішому віці пригадається людині її молодість, дитячі та хлоп'ячі переживання. І певно тобі пригадається, як тебе твоя маmunя вела за ручку в церкву, з якими почуваннями ти цілував святі образи, складав пальці, щоб хреститися... Пригадаються тобі врочисті свята твоєї церкви. І як тобі тоді було б, коли б ти бачив себе в костелі, а не в своїй церкві? Твоя совість, певно, не дала б тобі спокою і, певно, стало б тобі невимовно жаль втраченого раю, що з нього ти сам себе прогнав. Подумай про те все та відклади свою постанову до часу, коли станеш розважніший та розумніший. Я вважаю дуже нерозумним намовляти та перетягати таких недосвідних молодиків на іншу віру. Ти цього не слухай!

Слова любого вчителя вливались цілющим ліком на розхвильовану душу хлопчини. Серце наповнялося радістю. В особі о. Андрія бачив свого ангела-хранителя, що здержав його над безоднею, що в неї мало що не впав. Цілував щиро руки свого ангела-хранителя та зрошував їх сльозами вдяки. На серці стало

легко. Так легко, наче б мав злетіти на крилах високо, над хмари... до самого неба...

О. Андрій поблагословив його та поцілував у чоло.

— Я дуже радий з такого учня, мій Богдане. Бачу, що ти християнин не тільки на словах. Живи й далі по заповідям Божим, а будеш щасливий і спасений.

Богдан виходив із келії о. Андрія із сяючим радістю обличчям. Йшов сміло, бо вказали йому дорогу, що була йому по нутру і якої собі бажав. Тепер його вже ніщо не зможе спокусити, щоб відступив від батьківської віри. О. Андрій знає все краще, як другі,— він все знає. Як він відгадав його спогади, що тільки блискавкою промайнули йому через голову...

II

Скоро переконалися патри-єзуїти, що цього вперто-го шизматика Хмельницького ніяким чином на латинство не повернуть. Найкращі, випробувані вже на інших прозелітах засоби тут не надавалися на ніщо. Радо було б його й позбулися, коли б не протекція гетьмана Жулкевського, що з ним не хотіли задиратися. То й дали Богданові спокій.

Від розмови з о. Андрієм Богдан мов відмінився. Перш усього став домагатися, щоб міг у неділі та свої свята ходити до церкви. І на це йому дозволили. Не хотіли давати православним батькам приводу до протестів та зраджувати їх до всіх шкіл.

Та Богдан не вдоволився ще тим. Він відокремився від паничів латинської віри та став гуртувати біля себе православних, піддержувати слабодухів і таким побутом псувати інтереси патрів.

А все-таки терпіли його три роки. Богдан ставав

з кожним роком розумніший, а його праця над здержанням православних від відступства була чимраз успішніша. Його вплив, як першого учня в лицей, став чимраз більший. Часто заходив він до Ставропільського Братства і тут у розмовах із старшими набирив нової сили до боротьби за православну віру.

Цього було патрам забагато. Та не можна було його так просто прогнати від себе. І тому рішили післати його до свого лицю в Ярославі. Там немає стільки шизматиків, там його вплив не буде такий шкідливий.

Написали до сотника Михайла Хмельницького листа. Не щадячи для Богдана похвал, доводили, що для нього львівський лицей не вистарчає, що варт післати його на дальшу науку до вищого лицю в Ярославі.

Батько погодився на те, й вже найближчого року поїхав Богдан до Ярослава.

Боляче було молодому юнакові розставатися з учителем і другом, о. Андрієм. Обидва плакали прощаючись.

— Не забувай мене, мій сину,— говорив о. Андрій,— і не забувай того, що я тобі одного разу сказав. Тямиш? Там стрінуть тебе ті самі, а може, ще й більші спокуси, та ледве чи стрінеш там щирого приятеля, що в сам час перестеріг би тебе перед небезпекою.

Богдан аж душився, здержуючи ридання, що всею силою виривалось йому з грудей.

Поїхав...

В Ярославі опинився Богдан серед подібних, та дещо відмінних обставин.

Ярославські патри мали вже докладні відомості про цього впертого шизматика від своїх львівських товаришів, і тому до езуїтського конвікту його не прийняли. «Не можна ж пускати такої паршивої вів-

ці в кошару, між слухняних овечок», — говорили між собою патри. Може, й до лицю були б його не прийняли, коли б не протекція могутнього пана Жулкевського. Дехто радив представити гетьманові впертість і бунтарські нахили хлопця, та вони зрозуміли, що тут нічого не вдіють. Цей пан, хоча ревний католик, не вагається шизматикам ставити церкви. На це немає ради. Хай вже ті три роки Богдан вибуде в лиці, а потім — з Богом!

І так воно сталося. Богдан присвоїв собі в цих трьох роках, що перебував в ярославському лиці, усі тодішні схоластичні мудрощі, що їх вчили єзуїти, навчився добре латини, й вернувся до свого любого Чигирина.

І батько й мати були йому дуже раді.

Мати мріяла про те, що Богданко візьме собі жінку та займеться господарством, що досі лежало виключно на її голові, бо батько, зайнятий військовими справами, не мав на те часу.

Що інше думав батько, та не сказав цього відразу. Дожидав, щоб син відпочив по науці. Врешті каже до нього:

— Ти, Богдане, добув книжкову науку, як мало хто з твоїх однолітків в Україні. А тепер треба тобі набратися козацького розуму. Пора тобі, сину, на Січ поїхати. Тобі вже двадцять літ. Треба навчитися й того, що козакові знати треба. Латина латиною, але й шабля важна річ, і не знати що важніше. Тобі не бути нічим більше, як козаком. Слава Богу, що ти побув шість літ між єзуїтами, та не скривив душею, а то був би втратив любого сина. З тебе вийде козак на славу роду Хмельницьких, та без запорізької січової школи цього не буде. А там, на Січі, матимеш не будь-якого вчителя. Там гетьманує тепер славний Петро Конашевич-Сагайдачний, мій добрий знайомий, і я йому пригадаюся. Перед ним татарва з самого страху вми-

рає, а султан турецький зубами скрегоче з люті, що не може йому нічого зробити. Тільки ти, Богдане, вважай та слухайся, бо Сагайдачний жартів не знає. У походах він такий строгий, що за неточність у службі людей розстрілює. Здається, рідного батька не пощадив би. Зате для доброго козака — мов рідний батько.

Богдан вибрався на Січ. Батько дав йому на дорогу все, що козакові треба. Вибрав добру шаблю, мушкет та спис, вибрав найкращого коня з табуну і дав йому десять козаків зі своєї сотні, що мали його проводити аж до самої Січі.

Перед Богданом розгорнулося нове, невидане досі життя: суворе, невибагливе, повне пригод та небезпек — козацьке життя. Їхали широким розлогим степом, тут і ночували у високій, степовій траві. Над річками розпинали шатро, припинали коней до вбитих у землю коліків, вішали на триніжках кітлики й варили страву. Держали пильну й чуйну сторожу.

Для Богдана була це перша практична козацька школа.

Козаки йому говорили, чого козакові в степу треба берегтися. Вовк йому не страшний; вовка не боїться кінь козацький, ні навіть степова дитина. Від гадюки встереже багаття та овечий кожух, від татарина — хіба пильна та чуйна сторожа. Та цього хто-будь не потрафить, хіба досвідчений козак, що з степом знається, розуміє мову вітру та шелест трави степової, що пізнає по лету птиці, по рухах дикої степової кози та боязкого зайця, відкіль хижий татарин підступає. Козаки новика на сторожі в степу не поставлять.

І Богдан старався за час тієї дороги навчитися від бувалого батькового десятника степової мови, навчитися і непомильної астрономії голубого неба, щоб ніколи не зблудити ні вдень, ні вночі та не датися не-

чистому завести на манівці. Богдан мав тепер добру нагоду пізнати цю чарівну степову ніч, при звуках музики нічної звірні та птиці, що виявляє життя степу і його мешканців.

Подорожній порядок дня був одноманітний. Коли сонце стало наближатися до кінця своєї денної мандрівки, козаки шукали відповідного місця на нічліг. Вибирали звичайно місце на узгір'ю, близько води, річки чи ставка. Розсідлували коней, збирали суху траву та хмиз і розводили вогонь. Дехто ставав ловити рибу й ніколи не вертався з порожніми руками: цього добра в Україні було багато. Інколи довелось встрелити дику козу — й було печене м'ясо. А каші, сала, сухарів та хліба надавала Богданова мати доволі, щоб по дорозі не треба було голодувати.

Після вечері десятник Нечипір визначував чати, а тоді можна було лягти спати, коли хто хотів. Та чи ж може людина в погідний літній вечір серед українського степу заснути? Тож козаки позакурювали люльки та стали балакати. Розказували собі казок про відьом, чарівниць, чортяк, що їх видумала народна фантазія ще в далекій правітчині нашій. Вартові стояли на конях, зорячи пильно за кожним шелестом вітру, за кожним порухом трави.

А як тільки стало на світ заноситися, як зорі стали одна за одною погасати, як нічна птиця замовкла, а інша стала будитися зі сну, вставали й козаки, одмовляли молитви, вели до пійла дрімучих коней і самі вмивалися. І знову закипів котел з кашею. А коли вже поснідали й небо на сході зарожевіло, запалилося, звивали шатро й пускалися в дальшу дорогу. Коні здорово форкали та зривали серед степової трави росисті квіти. Козаки їхали мовчки — хто смоктав люльку, а хто таки куняв у сідлі, досипляючи ночі.

Та вже як зійшло сонце й осушило росу на

траві, про спання вже й думати не можна було. Хмарою зліталася степова комашня, колючі сірі мухи-сліпцуни, і тоді ні людям, ні худобі спокою вже не було. Даремно коні обганялися довгими хвостами та головами, даремно козаки вимахували лопухами і галузками,— комашня небагато собі з цього робила й тяла далі.

Довго так мандрували, поки не натрапили на першу козацьку редуту й високу фігуру з бочкою смоли на вершку. Тут уже починалося запорізьке царство з твердим січовим законом. Тут безупину воєнний стан, з усією строгістю.

В редуті прийняли їх радо та погостили. Богдан вперше мав нагоду придивитися до козацького обозового життя. Козаки знову ж оглядали цікаво новика зі старого козацького роду. Дивним видавалось Богданові, що козаки ходили тут у драній одежі, дехто й без сорочки. Тут не місце гарно вдягатися. На це буде час на Січі, або коли, за дозволом старшини, можна буде поїхати в який придніпровий город погуляти. Тоді-то вже й бритва знайдеться, і гарна одежа, й чоботи-сап'янці. Придивлявся тут Богдан, як козаки їли із малих дерев'яних коритець, кожний своєю ложкою, часто прикрашеною мистецькою різьбою, карбами та хрестиками. Харчів тут не бракувало. Запорожжя під вмілою, твердою рукою тодішнього гетьмана Сагайдачного мало всього доволі та у свій час.

У цій першій редуті довідався Богдан, що гетьман Сагайдачний є тепер на Січі. Може, до якого походу ладиться, та ніхто цього не знає, в яку сторону. Сагайдачний не любив, щоб про це розходилися вісті. Міг би хто не вдержати язика за зубами — та й похід міг би не вдатися. Довідаються тоді, як на байдаки посідають.

Стільки довідався Богдан у дорозі про цього легендарного козацького гетьмана. Довідався про це від

наочних свідків, старших козаків, що з ним у похід ходили. Богдан горів із нетерплячки, щоб скорше стати перед цим найславнішим козаком. Та хто зна, чи така велика людина з таким молодиком і балакати схоче. От віддасть хіба тільки в канцелярії батькового листа, а там заведуть його в список та пішлють у який курінь між просте козацтво, де й вища освіта, і рід славний не мають ніякого значення. Так міркував собі Богдан, зближаючись до Січі.

Приїхали над берег Дніпра вже якось зполудня. Баня Покровської церкви блищала від заходячого сонця, аж сліпило. Богданові козаки стали гукати, й до берега приплив байдак. Козаки попрощалися з Богданом і завернули в степ. Богдан почув себе на березі Дніпра таким самотнім, і так лячно йому стало, як тоді, коли батько оставив його самого в єзуїтським конвікті у Львові. Козак, що вже підплив до берега байдаком, бачачи його збентеження, забажав пожартувати із нього:

— Заїзди, козаче, у човен.

Богдан думав, що справді так треба зробити, та кінь не хотів зайти в човен і ставав дибки. Козаки стали сміятися. Тоді другий козак вискочив з байдака на берег, казав Богданові злізти з коня і всісти в човен. Опісля запровадив коня у воду, а сам скочив у човен. Байдак посувався швидко по воді, а кінь плив за ним. Так переплили ріку й вийшли на другий берег, недалеко січових воріт. Вони були відчинені, на сторожі стояв козак з мушкетом. По обох боках воріт наставили грізно свої дула гармати.

Богдан станув, держачи коня за поводи, і сказав до вартового:

— Я до пана гетьмана з письмом...

Вартовий не сказав ні слова, тільки дав знак рукою, що може йти. Богдан вийшов на просторий січовий майдан і не знав, кудю йти. Спитав стрічного ко-

зака, а цей знову рукою показав йому домик кошового — й знову ні пари з уст.

«Хіба тут самі немови,— погадав собі Богдан,— ніхто не питає мене, за чим я сюди приїхав». — Підійшов до домика та став розглядатися, не знаючи, що робити з конем. Якийсь інший козак, помітивши його непорядність, узяв од нього спис, застромив його в землю і прив'язав до нього коня.

— Йди, юначе, куди пустився, а коня ніхто тобі не вкраде.

Богдан увійшов у сіни. Напроти себе — двоє дверей. В сінях — двох посильних.

— Скажіть, будь ласка, котрими дверима до пана гетьмана та чи можна там зайти. Я з письмом.

— Маєш ніс, то пізнавай, котрі двері, а коли там тебе не треба, то візьмуть за обшивку і викинуть за двері.

Другий козак став сміятися. Богдан побачив, що з нього насміхаються, і всердився.

— Либонь, що тебе частенько викидали за двері, коли ти такий того певний. Я не піду сам, поки мене не покличуть.

Говорив доволі різко, бо таки добре всердився. На те двері відчинилися і з кімнати вийшов старший чоловік, з довгою бородою. Богдан зняв шапку.

— Що тут діється? — спитав різко.

Богдан думав, що це якийсь піп.

— Приїхав я і маю передати пану кошовому-батькові письмо; питаю козаків, кудою мені йти, а вони глумляться надо мною та сміються.

Оба козаки станули в струну.

— Котрий глумився?

Богдан показав.

— То ти так, ледаре, робиш свою службу? — grimнув гетьман, бо це був він у власній особі.— Приходить до мене з письмом, а тобі на жарти зби-

рається? А коли б у тому письмі було щось важного, то хто відповідав би за спізнення? Відведи цього ледаря на вартівню та скажи отаманові від мене, щоб йому вчистили п'ятнадцять нагаїв... Рушай! А ти, молодче, ходи за мною.

Богдан збентежився. «Тут жартів не знають»,— подумав, ідучи слідом за Сагайдачним.

— Відкіля приходиш? — спитав гетьман.

— Я з Чигирина, батьку,— відповів Богдан і передав йому письмо від сотника Михайла.

Сагайдачний читав письмо і морщив свої густі брови.

— Так ти, молодче, в єзуїтів учився?

— Шість років, у Львові й Ярославі.

— Стільки руських душ від нас через те відпадає,— говорив Сагайдачний наче сам до себе,— а люди цього не хочуть знати й летять туди, як нетлі до світла...

— В нас ще немає таких шкіл,— несміливо промовив Богдан.

— Таких, щоб молоді душу кривили, певно, що немає. Але, дасть Бог, у нас будуть ще кращі. А тебе не попсували за цих шість літ?

— Якось Бог милував та беріг, хоча патри дуже заходилися біля мене. Мене остеріг один патер, щоб не датися та стояти сильно при своїм.

Гетьман видивився на нього.

— Один з патрів, кажеш? Це нечуване! Як же ж цей білий ворон називається?

— Називається о. Андрій Гунцель-Мокрський.

— Дивно. Як же ж там такого чоловіка тримають і досі терплять? Присядь тут та розкажи мені дещо про цього дивного чоловіка та й чого тебе там вчили?

Богдан розказав із свого життя все, аж до хвилі, коли батько вирішив післати його в Січ.

— Розумно твій батько вирішив — видно: козацька душа в нього. Я тебе приймаю і беру під свою опіку. Ти добув освіту й таких нам треба; тільки ти з цим перед козаками не висовуйся, бо тут чваньків не люблять. Як тебе треба буде до іншої роботи, то тебе найдуть.

Богдан поцілував гетьмана в руку.

Гетьман гукнув у сіни:

— Хай сюди прийде Лилик.

За хвилину надійшов старий козак, в довгому халаті, наче в рясі. За вухом стирчало в нього гусяче перо, а на правій руці мав надітий другий рукав, щоб жупана щадити. Богдан бачив таке перший раз.

— Цього юнака візьми в канцелярію і заведи в список корсунського куреня, а курінного отамана запроси до мене сьогодні на чарку меду.

Відбулася церемонія приймання до куреня. Богдан не міг зрозуміти, як курінний отаман може не слухати гетьмана й противитися прийняттю новика. Та Лилик пояснив йому, що це тільки така церемонія і не можна уважати цього за правду. А все ж видалося йому, що не ялося говорити курінному: «Я собі в своєму курені кошовий — і ніхто мені не має права приказувати». Де ж так у езуїтів посмів би хто виступити проти приказу ректора.

Цього таки дня, увечері, сидів курінний отаман Деркач у кошового батька за столом, при боклаку старого меду. Балакали про Хмельниченка.

— Кажу тобі, Остапе,— говорив Сагайдачний до отамана,— що з нього вийдуть люди. Не спускай із нього свого ока — тільки роби це так, щоб козаки не догадалися, що він під твоєю опікою. Хай навчиться всього, що козакові знати треба, а тоді візьмемо його в канцелярію. Твердий, бачиш, у нього характер, коли вибув шість літ у езуїтів, а не скривив душею!

У цьому новому січовому житті побачив Богдан багато такого, що переходило його уяву навіть після цього, що чував про Січ від батька та старих козаків.

Порядок, що тут був заведений, не допускав ніяких несподіванок. Усе йшло, мов колісця в годиннику, — один одному не заважав у праці, кожний знав, що йому робити.

Військові вправи на січовому майдані з новиками під оком батька кошового, вправи на близькому степу, розсилка стеж, зміна залоги в рудетах, праця в січовій майстерні, збирання харчів та іншої потреби для війська, відбирання оплат за перевіз на Дніпрі та постої на січовому базарі — чергувалися між собою, і ніхто не питав, коли на нього черга приходить. Вже тоді Запорозька Січ складалася з двох частин: з властивої Січі, фортеці й столиці козацької республіки, околеної валами та палісадниками, та січового базару, де приміщувалися крамниці приїжджих купців. До фортеці чужому доступу не було. Тут містилася вся січова сила, військо у куренях, поставлених попід валами, тут стояли Покровська церква, приміщення для духовника, кошового отамана й генеральної канцелярії, січова скарбниця, арсенал та всякі магазини. Друга частина Січі — це було наче передмістя першої. Хто сюди приїхав із своїм крамом, заплатив за постій торгове, — мав право сидіти тут, доки не випродав усього краму, й був певний, що йому тут не пропаде ніщо, хоч і гаманець з грішми лиши. Базарна поліція була чуйна й строга на всякі провини. Отаманом базару був особний старшина, кантарлей, що мав теж гляд над мірами, вагами й грішми.

Відбувалися тут великі ярмарки. Постійні війни з татарами та турками не перепиняли татарським та ту-

рецьким купцям приїздити на Січ із своїм крамом та купувати в козаків, що ті воєнним промислом надбали. На ярмарки з'їздилися купці з усіх сторін і народів: були тут турки, татари, москалі, вірмени, греки, італійці, литовці й поляки. В тому часі стала Січ узловим місцем для торгівлі між сходом і заходом.

Молодий Хмельницький не міг з дива вийти, бо ніде — ні в Чигирині, ні у Львові, ні в Ярославлі — таких порядків не стрічав. Дуже припала йому до серця солідарність січового товариства. Ніхто не завидував другому, бо все було спільне, окрім коня, одяжі, зброї та того, що припало на козака з поділу добичі.

Богдана призначили між новиків. Тут під рукою старих, досвідних характерників працювали новики від ранку до вечора, що й хвилини не остало на байдикування. Окрім військових вправ, повнили вони всяку службу на Січі: розсильних по куренях і при генеральній канцелярії, при кошовому отаманові, вартових при арсеналі, магазинах і церкві, та були прибічною гвардією у кошового, що часто вживав їх до переведення своїх розпорядків і приказів.

Новики вчилися запопадливо. Кожний хотів стати чимскоріше козаком-товаришем такого-то й такого куреня. Новики не мали таких прав, якими втішалися козаки-товариші. Товариші ходили в походи, а новикам цього не вільно було. А в походах можна було слави придбати, та й добича воєнна перепала...

Богдан, при своїй вродженій інтелігенції та пильності, не довго оставав між новиками: скоро став товаришем корсунського куреня та ходив у походи з козаками.

Та не довго побував у Січі. Батько взивав його до хати: батько не має часу, поза військовими справами, займатися хазяйством, а мати вже нездужає.

Богдан дістав із січової канцелярії дозвіл і поїхав додому...

При кінці двадцятих років сімнадцятого століття стали над Європою збиратися чорні хмари, що, як здавалося, загрожували існуванню всього людства.

Сама природа віщувала нещастя: землетруси, затьміння сонця й місяця, дивні з'яви на небі, падучі зірки тощо. Люди пояснювали ці страхіття, як вміли, дехто ворожив навіть кінець світу...

Явищам у природі відповідали й події в політичному житті. Німецький цісар Фердинанд за підмогою єзуїтів став переслідувати іновірців. На Угорщині протестантів і кальвінів, у Чехії ще й гуситів. Цим викликав проти себе в обидвох краях обурення. З цього невдоволення скористав семигородський князь Бетлем Габор і загадав відібрати для себе Угорщину від Габсбургів. Чехи теж підняли проти Австрії грізне повстання.

Цісар попав у скрутне положення й звернувся до свого одnodумця та приятеля Жигмонта III за військовою підмогою. Наслав на його двір своїх довірених єзуїтів, щоб при помочі польських єзуїтів переконали Жигмонта, що з цього вийде для Польщі велика користь. Бо коли б на Угорщині запанували кальвіни, а в Чехії гусити, то і в Польщі взяли б іновірці верх і загрожували б католицизмові. Переконати короля прийшлося їм легко, бо він був посвячений з Габсбургами через жінку Катерину.

Гетьман коронний Жулкевський та канцлер Оссолінський віраджували йому до цієї авантюри мішатися, та доброї ради не послухав. Отаманові лісовщиків Янові Роговському післав приказ, щоб зі всіма своїми ватагами перейшов Карпати на підмогу Фердинандові. Лісовщики, що радо йшли всюди, де надіялися багатой наживи з грабунків, не давали собі двічі про те говорити. Саме, коли Бетлем Габор зайняв уже

половину Угорщини та збирався облягати Відень, Роговський перейшов несподівано Карпати, одним ударом знищив семигородську армію під командою генерала Ракочого і вирубав впень сім тисяч війська.

Мов буревій, йшли лісовщики через Угорщину, не щадячи нікого й нічого. Куди йшли «затраценьци», як їх у Польщі називали, там довгі роки трава не росла.

Не прочуваючи нічого, збиралася угорська шляхта в Михалинцях, відки мала їхати до Будапешта на коронацію Габора на угорського короля. Роговський напав і на Михалинці та забрав усю шляхту в полон.

На Угорщині паніка. Габор під одною умовою — що лісовщики заберуться з угорської землі — зрікається всяких прав до угорської корони, раз на все.

Фердинанд зробив на цьому знаменитий інтерес, бо якраз в тому часі дістав грошову підмогу і з Іспанії, і з Риму від папи. Грошей не потребував видавати на війну й сильно запоміг свою кишеню.

Тим часом Чехи воювали з Фердинандом щасливо. Жигмонт відкликав лісовщиків з Угорщини і післав їх до Чехії.

Через цей нерозважний крок придбала собі Польща ворогів у чехах та Бетлемі Габорі, а через нього, васала Туреччини, — і у великої Порти. Поки царював тут спокійний і миролюбивий султан Ахмет, цього не було видно. Та невдовзі засів на престолі молодий, загонистий і фанатичний Осман. Він, наслухавшись у дитинстві від гаремових жінок фантастичних казок про могутність муслемського меча, задумав перевести їх у життя й завоювати весь християнський світ. Підмовляв його ще й фанатик великий візир Галі-паша. Осман повинен завоювати цілу Європу — так, як колись його славні попередники північну Африку й Іспанію. Підмовляв його й семигородський князь Бетлем Габор, що не міг забути Жигмонтові

лісовщиків і переконував Османа, що завоювання повинен він почати від Польщі.

А до цього жевріючого вогню доливали оливи ще й українські козаки, що під булавою Сагайдачного давали Туреччині доброго чосу.

За війною промовляв теж і скинений з престола волоський господар Томжа.

На місце цього Томжі став господарем польський ставленик Гаспар Граціяні. Він сподівався, що під Польщею легше буде йому жити, як під Туреччиною, що побирала величезні гарачі, й тому бажав собі, щоб Польща зайняла Волощину. Бажаючи собі зі щирого серця війни між Польщею й Портою, став переписуватися з польськими магнатами, а навіть і з королем. Обіцював підмогу не тільки в грошах, але й у війську: заявив готовність прислати королеві на кожний його заклик двадцять тисяч волохів.

Жигмонт III не був від того, щоб поширити границі Польщі, а разом з тим і католицизм. Молдавія та Волощина, зі своїми багатими господарями, могли, замість платити гарачі султанові, підпомагати пусту скарбницю Жигмонта, й були ласим куском для нього.

Про ці затії Граціяні довідалися заздалегідь у Царгороді. Молодий султан спалахнув гнівом на нього, а ще більше на Польщу. Поперед усього наказав прогнати з Царгорода польського посла Отвіновського. Обурення поляків на цей поступок використав Граціяні, й підбурив їх так, що на раді запало рішення йти в похід на Молдавію. Гетьман Жулкевський не погоджувався з цим рішенням, та мусив уступити, бо закидали йому надто велику повільність у своїх ділах. Вийшов із своїм невеличким військом і зближався до Дністра, щоб у дану хвилину перейти на молдавську землю.

Дехто дораджував прикликати на поміч козаків.

Це було невдовзі після московської справи, де козаки під Сагайдачним віддали Польщі такі великі заслуги. Та гетьман спротивився тому, кажучи, що не хоче воювати побіч із Граціяні. Шляхта хотіла зробити це на власну руку, й післала до Сагайдачного послів, та він відказався. Зробив це дуже політично:

— Не можу я в такий час покидати України на поталу татарам. Вони, як довідаються, що Польща йде війною на Молдавію, себто проти великої Порти, не будуть сидіти тихо й зваляться нам на шию та спустошать Україну. Я й так послужу нашій отчизні, коли спиню татар на переправі у Польщу.

Посли намагалися переконати Сагайдачного.

— Ми знаємо зовсім певно, що татар мають перевезти кораблями в Молдавію.

— Я, як живу, то ще не чув, щоб татарва вибиралася в похід кораблями. Та ж уся Туреччина не має стільки кораблів, щоб їх там помістити. У походи йдуть великою силою, кільканадцять і кількадесят тисяч, і то ще з кіньми, бо піший татарин не варт нічого. Це, панове, виходить на байку, й я в неї не повірю. Я не рушуся — тим більше, що, видко, пан коронний гетьман нас собі не бажає, коли сам нас не просить.

Як послы від'їхали, каже Сагайдачний до своїх старшин:

— В нас стільки війська, що було б чим і переправи припильнувати, й на Молдавію піти, але цього не зроблю з багатьох причин: під булавою пана Жулкевського я воювати не буду, бо це найбільший ворог козацтва. Ми в нього — не лицарі, що стільки разів кров свою за Польщу проливали й не раз її з опресії визволяли, ми в нього — лотри й розбишаки. Він не бачить різниці між лицарським козацтвом, оборонцями хреста, й тими розбишацькими бандами, що їх після московської війни стільки намножилось, та не

дають людям жити, й грабують не тільки Україну, але й Литву, й Польщу. Я маю певні вісті, що пан гетьман змовлявся з Скіндер-пашею Бегрег-бегом Босанським, щоб разом знищити козацтво дотла. Про це саме писав і до його милості короля. А врешті ми за наші заслуги під Москвою не дістали нічогосько, хоч ми не багато ждали: заспокоєння прав нашої віри й церкви. Хай же тепер вони переконаються, що з турками й ордою воювати не так легко, як декому здається. Не йдемо, й годі.

Тимчасом гетьман коронний станув із своїм військом під яругою на польському боці Дністра. Під його булавою було не більш, як чотири тисячі війська.

Та без козаків і тут не обійшлося. Польний гетьман Станіслав Конецпольський прикликав на поміч реєстрових козаків. На його поклик прийшло дві тисячі реєстровців під сотником Михайлом Хмельницьким. Із батьком пішов і син Богдан.

Коронний гетьман вижидав обіцяних Граціяні двадцяти тисяч волохів. При тому він стежив пильно рухи турків і ординців.

Начальний вождь турецького війська Скіндер-паша Бегрег-бег Босни зближався вже обережно до Дністра, а військо Граціяні не приходило. Гетьман написав до нього гострого листа: це він спричинив своїми намовами цілий похід, а тепер не приходить. Це схоже на те, що він був знаряддям Туреччини, щоб Польщу вивести в поле. Та хай не забуває, що Польща може з Туреччиною замиритися, а ця, певно, строго пімститься на ньому за видиму зраду.

Та й Граціяні невесела була година. Волоша не спішила на поклик скиненого господаря виступати проти Туреччини. В разі невдачі поляків усю лють зігнав би на волоші.

Найкраще було б виждати, чия візьме. Та Граціяні не міг уже довше зволікати. Зібравши шістсот верш-

ників, приїхав до польського обозу. Припізнення оправдував цим, що й він мусив стежити за рухами турків, щоб принести гетьманові якусь певну вістку. Його головна двадцятитисячна армія прийде невдовзі, так як обіцяв. Та коли б і не прийшла, то не велика річ. Турецького війська небагато — не більш десяти тисяч, а татарів з Галгою — не більш двадцяти. Така сила славетному польському війську зовсім не страшна. Треба тільки перейти ріку та з'явитися на молдавській землі, а тоді все, що живе, велике й мале, стане проти турецьких гнобителів.

Граціяні говорив те все не тільки перед обидвома гетьманами, але й перед шляхтою. Хотів намовити їх до переходу ріки. Ставляв їм перед очі, як-то можна буде в Молдавії пожитися, це дуже багата країна й всього є доволі. Та й війну треба покінчити перед зимою, а тут уже серпень, кінець літа, й треба поспішати.

Та гетьман вже не довіряв Граціяні. Відчував у його поступованні якісь хитрощі. Відтягав перехід через Дністер і дожидав підмоги з Польщі. До короля й примаса Гембіцького висилав тривожні письма.

Поміч не приходила, а підмови Граціяні робили своє.

До гетьмана прийшла депутація від шляхти з домаганням: або веди в Молдавію на турка, або ризпускай військо. Довше в такому безділлі військо оставати не може. Воно здеморалізується, тим більше, що далі й харчів для війська та паші для коней не стане.

Гетьман дав приказ переправитися на другий бік...

Тут військо відразу кинулося на грабунки й реквізиції, а обидва гетьмани не були в силі його здержати. Користали з цього турки: виловлювали поодинокі частини й вибивали їх упень, або брали у полон.

Хоча Граціяні впевняв, що турецького війська небагато, та, що як тільки польське військо перейде Дністер, повстане проти турків усе християнське населення,— старий, досвідчений гетьман зрозумів скоро, що справа не скінчиться добре. Так і писав до польського короля, прохаючи підмоги.

Волоські та молдавські бояри заворушилися, було, зразу та повибивали деякі турецькі станиці. Та як польське військо перейшло Дністер і вони побачили, як його мало, та й ще як військо кинулося грабувати, зрозуміли, що їх жде. Коли переможуть турки — не минути їм страшної помсти; переможуть поляки — військо знищить грабунками всю країну.

Граціяні з великого приклонника переходу за Дністер став пропагатором думки, що треба чимшвидше завертати назад через Хотин на Покуття. Тепер він голосив усюди, що турків і татар така сила, що поляки ніяк їм не встояться. Обурений Жулкевський приказав його пильнувати, щоб не перейшов на турецький бік, бо став його підозрювати в зраді. Підозріння виявилось правдиве, бо Граціяні справді пустився тікати, та його зловили.

Польське військо підійшло під Цецору й тут зайняло колишні окопи Яна Замойського. Окопи треба було прочистити й понаправляти. Та польська шляхта не радо брала в руки заступи, й ремствувала на гетьмана, що заставив їх до такої роботи, доброї хіба тільки для хлопців. Кожний вислав за себе тільки челядина. Та й челяді не хотілося важко працювати, замість лежати в холодку.

Була прегарна літня днина. Ні одної хмаринки на небі, усюди залягла мертва тиша, навіть птиця замовкла. Навіть бреніння комашні не було чути — наче б уся природа попала від спекоти в дрімоту. Повітря було важке. Здавалося, наче б хтось поналивав людям і коням оливи в б'ючки.

Нараз усе змінилося. Годі було навіть зміркувати, з котрої сторони насунули густі чорні хмари. Вони стали клубитися над Цецорою, наче б тут обрали собі збірне місце. Сонце вкрилося відразу непроглядною пітьмою, блискавиці зашнирали по небі, мов огненні гадюки, у хмарах почувся страшний грюкіт, рясні громи стали бити довкруги. Перший грім вдарив у бунчук, що стояв біля намету гетьмана як символ його влади, та розбив його на тріски. Цей перший грім був наче заклик до цього страхітливого бою, що його почала тепер могутня стихія з слабосилим паном землі, якому здавалося, наче б уже природу покорив. Громи били без устанку, розбивали таборіві вози, вбивали людей і коней. Настав страшний день, що його й найстарші люди не пам'ятали. Навіть у найбільш відважних, що не вірили в ніякі забобони, завмирало серце. Враз почалася й злива. Мабуть, і перед потопом світа, що його заповів Господь через свого вибранця, праотця Ноя, більшої не було. Здавалося, що небо з землею зв'язалося водяними мотузками, густо один біля одного. Розпалена й потріскана від довгої спеки земля не могла відразу стільки води випити. Вода закаламутилась і, розсерджена, запінена, плила у нижчі місця. Люди, коні та воли стояли по коліна в воді, не сміючи рушитися з місця. Людям здавалося, що прийшов уже кінець світа, остання година... Коні дрижали, звисивши голови. На щастя тільки, це все не тривало довго. Повіяв від моря вітер та пігнав чорні хмари далі. Знову показалося сонце, та пекуче, мов грань. На чорних відлітаючих хмарах заграла всіма кольорами веселка. Вода відпливала кудись, забираючи з собою все, що могла зі собою забрати. Увесь світ віддихнув чистим, громами відсвіженим повітрям.

Та що тільки одна буря перейшла, стала наступати друга. Вислані стежі вертали з недобрими віс-

тями. До Цецори зближався Скіндер-паша Бегрег-бег Босни з великим військом турецьким, а Девлей Гірей і солтак Галга — з татарами. Йшов теж сам Кантимір, головний отаман усіх ординських сил. Та й волохи, що тепер дрижали за свою шкуру, старалися туркам придобритися, й робили стежам всякі пакості. До того, не забули ще польським військом грабунків і реквізицій.

Тим часом гетьманові вороги, що він їх мав особливо між ротмістрами різних частин, пояснюють військові, що ця велика буря, що недавно стільки шкоди наробила і розбила гетьманський бунчук,— це поганий знак для цієї війни, ворожить кінець польському війську. А від тієї ворожби не тільки на звичайних вояках, але й на старшині стала шкура дрижати.

І Граціяні, що не мав уже куди висмикнутися й втечи, став усею силою своєї вимовності підмовляти старшин, щоб чимскорше вдарили на ворога, бо він тепер знеможений довгими походами й спекою, не матиме часу відпочити й набрати сили. Й знову депутації до гетьмана з жаданням, щоб зараз виводив військо в поле до відкритого бою. Гетьман мусив і на те згодитися, тільки жадав, щоб вперед привели окопи до ладу, щоб на всякий випадок було де після бою сховатися.

V

Як звичайно, бій почався герцями. Гаряча молодь не видержала, щоб не виїхати з обозу та не визвати ворога на герць. На герцях з татарами їм щастило. Татары не вдержали й стали відступати. За добровольцями стали виступати цілі полки. Татары об'їхали великим колом і цілою силою вдарили на лісовщиків під булавою Роговського. Татарів була велика сила й лісовщики не видержали. І був би, може, прийшов їм

кінець, коли б молодий Денгоф не був зібрав наборзі кілька частин копійників та не вдарив на татар збоку. Побачивши таку підмогу, Роговський зібрав своїх «затраценьців» і вдарив на татар з такою силою, що вони стали відступати. Дісталось їм тоді! Не щадили нікого. Мов косарі траву, клали татар покосами, кого й тільки шаблею чи списом могли засягнути.

Різня покінчилася щойно ввечері, коли з окопів почулася сурма, що взивала вертатись до обозу. Переможці вертались невдоволені, що ніч перешкодила їм покінчити з ворогом.

Ця перемога підбадьорила всіх. Побачили, що не такий то ворог, щоб його хоробре лицарство не могло поконати. Вояки переходили біля старшинських наметів і говорили:

— Не держіть нас, панове, в окопах, мов чурів. Ми прийшли сюди битися, а не придивлятися, як ворог із нас глумиться... Або розпустіть нас домів, коли війна вам уже навкучилася.

Гетьман здержувався з рішавчим кроком, поки не прослідить сил ворога. Запевненням Граціяні він уже давно не вірив. А від цього, яка є сила в ворога, залежало, чи вести зачіпну чи оборонну боротьбу й відпорною рукою завертати до Дністра та дати спокій війні з нерівними силами. Та тепер, серед такого настрою війська, треба було негайно рішатися. Гетьман бачив теж, що незабаром не стане ні харчів, ні паші...

Гетьман видав бойовий розпорядок:

— З окопів вийдуть дві лави таборових возів. Вози будуть обставлені спереду й по боках гарматою та важкими рушницями. Між возами й гарматою остане вільне місце для піхотинців, що на команду виступлять, а в потребі за вози скриються. Обі лави возів мають йти в такій віддалі так довго, доки все військо з табору не вийде.

Всупереч гетьманському приказові, цеї віддалі не придержано, що й використали турки. Зразу здержував їх гарматним та рушничним вогнем Шемберг, і вони навіть завернули. Та за хвилину вдарили знову й вбилися в прірву клином. Настала метушня. Ніхто вже не слухав команди. Почалася рукопашня. Польний гетьман Конєцпольський помітив і цю метушню, і те, що обозові чури відпрягають коней від возів і відводять їх набік. Це був знак, що чури лагодяться втікати. Влітає між них, рубає упірних і повертає який-такий лад. Бачить, що на правому крилі обскочили турки хорунжого й видирають йому прапор. Жене туди гетьман, одним махом шаблі відрубує туркові руку й відбирає прапор.

На лівому крилі князь Корецький, що недавно викупився з турецької неволі, жене вихром на турецькі ряди. Він пам'ятає, що витерпів у турків, і запалав жадобою кривавої помсти за свої терпіння. Турецькими словами, що їх вивчився в неволі, лає турків і зиває якогось пашу на лицарський герць. Та ніхто не виходить, ніякий паша не спішиться. Корецький сам один летить вперед, за ним другі поспішають з допомогою, і тут знову доходить до рукопашного бою.

Боротьба тривала до пізньої ночі. Цього дня впало трупом тисяч чотири турків. Поляків полягло більш трьох сотень, багато було ранених.

Аж тепер побачили всі, до якої міри Граціяні їх обманув. Тепер мали поляки нагоду переконатися, які нерівні сили станули до бою. Побачили, що вони окружені незчисленими полчищами турків і татарів. Усім стали нагадуватися зловіщі знаки, коли гетьман в'їздив у окопи і кінь під ним спотикнувся, грім розбив гетьманський бунчук... Військо напав жах. Усі пізнали, що немає вже вороття. Прийдеться їм, коли не згинуть від турецького меча, то вмерти голодовою смертю або потрапити в турецький полон.

Граціяні побачив, що доведеться попасти туркам в руки, бо втеча можлива тільки разом з поляками, і забажав випросити собі ласки в турків бодай за те, що влегшить їм перемогу. Негідник став лазити між військом та переконувати всіх, що турків є така сила, що немає ніякого іншого виходу, як кожному зосібна дбати про себе й чимскорше тікати із цієї за-падні.

Його намови видали добре жниво. По таборі почались змови, щоб тікати.

Довідався про це гетьман Жулкевський. Це лякало й боліло його більше, ніж перевага турків.

Скликав старшин на воєнну раду й став докоряти, що не виконали попереднього дня його приказів, що старшини не припилювали порядку в своїх частинах, а дерлися, як молодики, на герці, хоч він заборонив герці, бо вони тільки силу війська ослаблюють, а не приносять ніякої користі.

— А тепер,— говорив гетьман,— довідуюся, що дехто з вас загадує покинути військо і спасатися втечею. Не хочу вірити, щоб у нашому війську найшлися такі підлі характери, що осоромили б втечею мою сиву голову, що осоромили б наше військо і всю Річ Посполиту. Чого ж попадати нам у одчай? Ми ще не пропали й вчорашню невдачу можна ще направити при Божій допоміж, треба тільки перетерпіти лиху годину. Обіцяю вам, панове, що або виведу вас із цього затисненого кола, або разом з вами покладу тут мою сиву голову в обороні нашої отчизни.

Гетьманські докори були декому з панів не в смак.

— Добре старому говорити,— балакали між собою,— коли його дні й так почислені. А ми ще молоді й наша отчизна буде нас ще не раз потрібувати. В мене жінка й діти, навіщо ж мені тут марно загибати?

Так говорив один, другий та третій — а Граціяні робив своє.

— В кого є розум, хай спасається, щоб не було пізно.

У цій його роботі помагав йому добре шляхтич Валенти Каліновський. За порадою Граціяні, замовив він собі кількох волохів, що за добрі гроші прийнялися провести втікачів непроходимими лісами до Прута, а там уже тільки через воду — та й вже на безпечному Покутті. Панам і на думку не прийшло, що цих волохів підставив Граціяні на те, щоб їх вивести просто туркам в руки.

І як тільки темна нічка вкрила землі чорною плахтою, як у таборі втомлені борці позасипляли, як усе затихло і тільки вартові перекликалися — стали з польських окопів виходити, мов тіні полеглих борців, шляхтичі, жовніри, обозова челядь. Дожидали їх уже зрадливі волохи, а з ними й Граціяні. Граціяні був певний, що його волохи туркам не видадуть і десь його скривують, а від поляків йому вже нічого надіятися. Тепер він бажав уже тільки пімститися на поляках, а особливо на гетьманові, за те, що таку малу силу вивели проти турків. Він же ж стільки надії покладав на Польщу, що вона допоможе йому відзискати втрачене господарство. А тепер втратив усе, став ізгоєм, скитальцем, гонитимуть його, мов собаку... Хай же тепер їх усіх чорт візьме за його невдачу!

Перший, що вийшов із окопів, був Валенти Каліновський. За ним вийшли інші старшини: князь Корецький, Струсь, Тишкевич і багато інших. Наче пошесть огорнула найкращих борців. Усім звучало у вухах одне слово: втікати, втікати, якнайдалі втікати!

Ніхто із вартових їх не спиняв, бо вони знали виданий вечором клич.

Над Прутом чатували на втікачів татари з арканами. Деякі кинулися в воду та потонули, не встоявшись

струї. Втікали від смерті, а лізли самі в її ненаситне горло. Інших вода протверезила. Відозвалася в них лицарська честь, заговорило приспане сумління. Ті з води завернули й верталися чимшвидше до обозу, щоб сонце не бачило їх соромного діла.

Вранці доповіли гетьманові, що вночі сталося. Він став об'їздити обоз і доглянув тих, що вернули з нічної виправи.

— Не соромно вам п'ятнувати свою лицарську честь дезерцією? — grimнув на них сердито.

— Хто ж втікає? — питає Корецький.

— Цей втікає, з кого ще тепер вода стікає! — відрубав гетьман, показуючи на його мокру одежу.

Вістка про втечу викликала серед війська паніку. Мусить бути вже дуже зле, коли старшина втікає. Усе спішить до ріки й кидається в її рвучку струю. То виринають, то потопають у бистрих хвилях, а на другому березі зрадлива волоша вирубує їх упень.

А тут знову чури й обозна челядь, бачачи, що твориться, кидаються на опорожнений обоз і грабують все, що попаде під руки. А коли вже немає що грабувати, підпалюють обоз у кількох місцях. На щастя, турки підозрівають, що це якісь воєнні хитрощі, і не наступають. У цю хвилину могли були одним ударом покласти війні кінець.

Жулкевський об'їздить обоз. Перед ним несуть високо піднятий гетьманський бунчук і світять смолоскипами, щоб усі бачили, що він є в обозі.

Польний гетьман Конецпольський в розпуці. Літає конем поміж втікачами, уговорює, лає, б'є шаблею, та не може дати ради. Нарешті прикликав козаків. Вони заступають втікачам дорогу та грозять смертю кожному, хто не заверне.

— І не соромно вам, панове, — лає їх Михайло Хмельницький, — перекидатися із лицарів у стадо зайців?

Це помогло. Втікачі вернули до обозу. Та тут за-стали вже тільки згарища. Навіть гетьманський на-мет згорів.

— І що ж ви, нещасні, наробили? — говорив геть-ман до втікачів.— Що вас склонило покидати свого гетьмана, ганьбити свою лицарську честь? — Геть-манові задривав голос, що не міг далі й слова промови-ти. А втікачі стояли перед гетьманом, наче б їм прого-лосив смертний присуд.

Зразу гетьман не зарядив ніяких розшуків за ви-нуватцями грабунку і підпалу, але сказав на вухо пол-ковникам, що як тільки вернуть за Дністер, то їх вишукає та покарає по воєнному праву. Полковники сказали про те, теж на ухо, покривдженим, щоб їх заспокоїти, а ці знову стали голосно відгрозуватися челяді та чурам. Наслідок був такий, як можна було сподіватися: винуватці почали бажати собі, щоб ті, що їх мають судити, не вийшли цілі. Та не тільки ця одна жура впала на сиву гетьманську голову. Вранці довідався, що Степан Хмелецький та Ян Одржи-вольський втекли з обозу, забравши з собою сімсот кінноти.

— І Одрживольський мене покинув,— жалівся гетьман, покиваючи головою,— а я на нього найбільше покладався.

Невдовзі гетьман польний Конєцпольський сказав Жулкевському, що козаки мають до нього великий жаль за те, що гетьман зовсім на них не звертає уваги, так наче б їх не було в обозі. Ні один з них не втікав, навпаки, вони здержали втечу. Конєцпольський піддав гетьманові думку, щоб прикликав до себе ко-зацьку старшину й висказав їм своє призначення. Надаремне.

— Не можу перемогти себе, щоб перемінити мою антипатію на симпатію. Я їх завжди вважав за гіль-таїв та лотрів, що навіть найбільшою посвятою не

можуть загладити всіх тих гільтайств, що наробили нашої отчизні й шляхті. Це ж їхня вина, що ми не можемо жити в згоді з Портою, і коли б їх тепер тут не було, то не велика була б шкода.

У таку важну хвилину не хотів гетьман польний перечитися з коронним за цей несправедливий суд про козаків. Та ж лісовщики були на сто відсотків більшими гільтаями та розбишаками, ніж козаки.

Щоб зискати на часі, надіючись, що з Польщі прийде підмога, почав коронний гетьман мирові переговори з турками. Та з цих переговорів нічого не вийшло.

В обозі харчів чимраз менше. Багато понищив. пожар. Не стало і паші. Татари пообсідали всі пасовиська, коні почали падати, падлина в окопах стала затруювати повітря.

Гетьман побачив свій кінець.

Порятунку нізвідки. Король вмів видати приказ йти на чужу землю, та тепер нічим не турбується. А тут катастрофа неминуча.

VI

Гетьман скликав старшин на нараду. Такий був зворушений, що зразу й слова промовити не міг. Не міг стояти своїми силами на ногах і спирався на плече свого сина.

— Який щасливий був би я, коли б не був дожив цієї хвилини. Моє військо, мої товариші зброї, що з ними я стільки баталій виграв, стільки перемог відніс, у рішачій хвилині покинули мене на поталу долі. І видно недобре вони вчинили, бо Божа десниця досягнула їх вже, і то там, де вони почувалися безпечні. Каліновський потонув у хвилях Пруту, потонуло їх там ще більше, багато попало в татарські пуга, а багато згинуло під сокирою зрадливої волоші.

Така сама доля стрінула і безпосереднього винувника тієї війни, Граціяні, бо волохи відтяли йому голову і післали її Османові. Та я не звертаю тих докорів проти вас, мої друзі, бо ви остали мені вірні. І я вас не покину. Або переможемо, або славно ляжемо на тому самому місці, де перед чверть століттям славної пам'яті Замойський розбив турецькі полчища. Хай захоплять вас ті славні діла ваших попередників.

Ці зворушливі слова підбадьорили всіх. Всі поклялися врочисто, що не покинуть гетьмана і разом з ним покладуть свої голови.

Гетьман лагодився на смерть. Написав прощального листа до своєї дружини, й не таївся з тим, що зближається остання година.

— — — — —
— — — — —

29 вересня вийшли поляки з окопів і подалися до Дністра. Ніхто вже й не думав завойовувати Волощину. Коби тільки вдалося врятувати військо від повної загибелі. Вийшли в сім рядів таборових возів. Спереду і ззаду везли гармату, по обох боках йшла кіннота на змарнілих конях, що їм ребра можна було полічити, між возами крилося піше військо.

Помітивши цей рух, обійшли турки польське військо великим колесом і стали його затісняти. Врешті вдарили з великим криком на табор. Та тут прийняли їх густим огнем так, що турки мушили відступити. Напирали знову, й таке тривало цілу ніч. Табор поступав, тільки дуже поволі, бо безустанку треба було відбиватися. Турки не давали їм хвилини спокою, а татари засипали їх хмарами стріл. Гетьман рішив, щоб йти тільки ніччю, а в днину спочивати. Та який це міг бути спочинок серед чистого поля, де не було ні одної деревини, що була б заслонила людину від нестерпної спеки, де не було каплі води для людей та

коней, що заєдно падали й своїми трупами застелювали шлях. Додавала сил усім тільки надія, що незабаром доберуться до людської оселі й там захистяться. І справді, дійшли сюди четвертого дня, знеможені, спрагнені, голодні. Та тут побачили таке, що серце в них завмерло: замість людської оселі найшли свіжі згарища. Дим із недогарків, гнаний вітром, виїдав їм очі. Розпалена сонцем земля за кожним подувом вітру сипала курявою й піском у вічі, заступала сонце, наче хмарою.

Останками сил добралися до річки Кобилти й станули тут обозом.

Турецькі наступи на часок припинилися. Скіндер-паша побачив, що ні разу не вдалося йому розбити табору, а за кожним разом приходилося витрачувати чимало людей. Написав до гетьмана листа, що хоче миритися. Обіцював дати полякам такі умовини, що зможуть цілі та здорові вернутися додому, а він вдоволюється цим, що не дав відобрати свому панові частини землі та прогнав ворога за межі турецького царства. Гетьман знав, що це турецькі хитрощі, що ворог хоче тільки його чуйність приспати. Але пішов на переговори і післав від себе до турків шляхтича, що знав турецьку мову, Криштофа Дружбінського. За цей час дасть свому військові трошки відпочити при водопою і набрати нових сил.

Скіндер-паша задержав в себе посла цілий день. За цей час стягав свої війська.

Зараз другого дня вранці почали турки наступ. На узгір'ях появилися татари та засипали обоз хмарою стріл. З другого боку почала канонаду турецька артилерія. Та з обозу вискочило кілька козацьких сотень, розігнало татар та здобуло навіть татарський бунчук.

Татарські і турецькі наступи повторялися кілька разів, то з меншим, то з більшим розгоном. Поляки

відбивалися за кожним разом. Та вони находилися вже на краю виснаження. Стільки недоспаних, перемучених ночей, стільки переведених серед спеки та куряви днів вичерпали сили війська.

Настала врешті пам'ятна ніч з шостого на сьомого жовтня. Ворог цеї ночі непокоїв табор хіба тільки галайканням. До Дністра не було більше, як 40 стай. В усіх стала відживати душа. Почувалися вже безпечні. Та інакші почування наповняли серця чурів та челяді, що почувалися до вини за грабунок і підпал. Зближалася хвилина, коли їх мали судити. І тому промишляли, як би то оминути цього.

Якась задня сторожа надибала по дорозі стоги сіна. Стала зараз його набирати й вантажити на вози, а через те відбилася від головної сили. Стала поспішати. В обозі почули тупіт кінських копит та, думаючи, що це татари наступають, стали відстрілюватися. Повстала метушня. Користає з того челядь, відпрягає коней від возів та давай тікати. Що далі діялося, важко розказати. Польський обоз, розірваний і без коней, не може рушитися з місця. А тут з усіх сторін, наче вода у розсохлу бочку, вдираються з оглушуючим криком турки й татари. Польське військо добуває останків сил, щоб дорого продати своє життя. Усякий рятунок неможливий. Гетьман Жулкевський відбивається слабіючою рукою. Біля нього син та братанич заслоняють його власними тілами. Даремне якийсь ротмістр віддає йому свого коня та прохає, щоб рятував своє життя. Жулкевський з досади замахнувся на нього шаблею:

— Не хочу жити, коли моє військо пропадає!

В цій хвилині турок відрубав гетьманові руку разом із шаблею. Посипалися на нього удари шабель. Гетьман повалився неживий на землю. Обох його обронців піймали на аркани.

Бачить це гетьман Конєцпольський і каже:

— Немає вже нашого вождя, самі мусимо про себе дбати!

Бореться завзято із жмінкою своїх лицарів та оглядається за козаками. Та цих турки відлучили від поляків, окружили їх і наступають, мов розлючені оси.

В перших рядах бореться сотник Михайло Хмельницький, при ньому його син Богдан заступає його своїм тілом. Втім Богданові ломиться шабля надвоє. Якись сильні руки ловлять його й починають в'язати. А рівночасно бачить, як яничар рубнув батька в голову. Батько розложив руки й впав без життя на землю. Богдан рванувся з усеї сили, розірвав сирівець, припав до мертвого батька й став цілувати його скривавлену голову. На вид такої синівської любові яничарський старшина спиняє яничарів, що хотіли його зарубати. За хвилину Богдан став, перехрестив покійного й станув спокійно. Він увесь задеревів. Його повели між бранців.

Конецпольського хотіли турки взяти живцем і тому піймали його на аркан. Багато шляхти попало в полон, решта згинула у січі, мало хто уцілів.

Між трупами віднайшли шляхтича з відрубаною рукою. По сивій голові пізнали, що це гетьман; старшого за нього в польському війську там не було. Яничар відрубав йому голову, застромив на спис і заніс Скіндер-паші. Довго вдивлявся Скіндер-паша в цю голову. Ще так недавно писали до себе, називали себе братами... А може, подумав собі, така-то доля стріне і його голову.

Привели перед Скіндер-пашу бранців та стали порядкувати: хто зможе заплатити більше окупу. Пійманий Мартин Казановський показував із себе вбогого шляхтича і його випустили на волю за невеликим окупом.

Богдана поставили між посполитих. Його відразу

призначили на галеру до весла, бо його кремезна стать зраджувала велику силу. Це була найтяжча неволя. Недармо кобзарі в думках її оспівували й людей до плачу доводили.

VII

Кажуть, що здоровля і волю найкраще може оцінити той, що їх втратив. Про це переконався Богдан Хмельницький, коли йому зв'язали сирівцем руки й гнали, мов барана на заріз. Щастя його, що він не розумів турецької мови і не знав, куди його призначили. Про муки та терпіння козацьких бранців на турецьких галерах наслухався він ще дитиною від старих людей та кобзарів. Та й цього, що тепер мусив витерпіти, було доволі. Посполитих із польського війська й козаків пов'язали по парі, насилили ці пари на довший мотуз та гнали їх серед спеки й куряви, що дихнути годі було. Сторожні турки їхали на конях та підганяли бранців прокльонами, лайкою та нагайками. А хто не міг йти, хоч і підганяли нагайкою, того вбивали або оставляли на поталу вовкам-сіроманцям та гайворонню. Гнали їх степами, годували напівсирою конятиною та напували якоюсь юшкою, що через горло не могла бранцям пролізти. Бранці ночували на голій землі, таки де-небудь у полі, або в смердючих шопях, серед сміття і гною. Насікомі роз'їдали тіло до крові, а щурі всю ніч виправляли по них свої герці та цілу ніч не давали заснути.

Зовсім інакше поводитися з панамі, що від них надіялися багатого викупу. Везли їх на возах, годували краще, розуміється таки, за їхні гроші, й нічліги для них були кращі.

Богдан не мав із собою ніяких грошей, бо усі гроші остали при батькові, а в останній хвилі і голови

в нього до цього не було, щоб їх від батьга забрати. А хто в таке впаде і не має зламаного шеляга при душі, над цим певно ніхто не змилується, ніхто не пожаліє, а вже найменше сподіватися цього від турецького наглядача бранців. Таке було й з Богданом: не було з чого дати бакшиша, то нераз і води не можна було допроситися, а що ж гворити про кусок хліба.

Нарешті пригнали бранців до Акерману, а відсіля повезли їх до турецької пристані Бургаса. І на кораблях бранцям не було краще. Столочили їх тут, мов селедців у бочці, під чердаком, що й дихнути не було чим. Тут Богдан мав нагоду приглянутися, які муки терпіли невольники-гребці.

В Бургасі бранців поділили. Одних повезли до Царгорода, а других замкнули в якійсь шопі, в пристані. Богдан не міг з турками розмовляти і довідатись що про своє призначення.

Одного разу вивели їх, яких сорок чоловік. Усі були, мов з хреста зняті. Поганий харч, погана вода, далека томляча дорога виснажили їх так, що тільки люди із залізним здоров'ям могли видержати. Тепер стали їх оглядати якісь комісари, одного бранця за одним, мов коней, виведених на ярмарок. Бранці думали, що тепер будуть їх продавати, бо навкруги зібралось багато народу і стали до них придивлятися... Комісари добирали їх до пари, сильнішого й слабшого, і так в'язали їх разом. Щойно тоді довідалися, до чого вони призначені. Сказав їм це якийсь потурнак по-українськи. Вістка всіх наче заморозила. І Богдан, що досі приймав усе байдуже, мов із сну прокинувся. Перед його уявою станула погана дійсність-правда, у цілій своїй грозі. Сходячи східцями під чердак корабля, де було місце для гребців, зітхнув важко і сказав уголос:

— Прощай, мій білий світе!

Його товариш по парі, молодий, може вісімнадцятьлітній юнак, радісно озвався:

— Так ти, чоловіче добрий, з України?

— Авже ж, з України,— відповів Богдан і став до нього придивлятися ближче. Хлопчина, здавалося, був слабосилий, і, мабуть, тому їх разом спарували. Обличчя його було марне, руки вихудлі й обгорілі на сонці; сині, добрячі очі визирали з почорнілих очодолів, мов дві незабудки з трави.

— А ти відкіля сюди попав? — спитав його Богдан.

— З України. Татари піймали мене, як я з батьком і сестрою працював у полі, при хлібі; пігнули мене до Козлова, а відтам кораблем до Бургаса.

Юнак посумнів. Зразу, як почув на чужині рідну мову, наче зрадив був. Забув на мент про неволю, здавалось йому, що він знову на Україні, під голубим, погідним небом. Та, оповідаючи про татар, вернув до дійсності, хвилева радість розвіялася, мов сон, і горе знову прилягло хлоп'ячу душу важким каменем.

— Ти, парубче, оставив рідних?

— Не знаю. Батька вбили таки в полі, молодшу сестру взяли в ясир, а що сталося з мамою, цього я вже не розвідав. Вже, мабуть, ніколи не побачу моєї Насті на цьому світі,— заплакав стиха, а грубі сльози потекли йому з очей.

— Чого ж вони призначили тебе до такої важкої роботи? Та ж в тебе сили до цього немає.

— Та це, мабуть, за кару, що я не хотів виректися Христа й признати їхнього поганого Магомета.

— Гарно ти це зробив, і за це я тебе люблю. Будемо при одному веслі; буду тобі помагати, а, може, Господь вирятує нас колись з неволі...

— Хіба ж це можливе — відістатися з цього пекла й вернути в Україну?

— У Бога все можливе. Буває і таке, що заporожці візьмуть таку галеру й визволять невольників...

— Коли б то Господь змилювався...

Їхню розмову перебив наставник. Привів їх до одного весла і прикував їм ногу ланцюгом до лави. Наставник, український потурнак, що добре говорив українською мовою, пояснив їм, що треба робити. Весло треба натиснути, щоб другий кінець піднісся із води вгору, перетягти його наперед, знову погрузити у воду і з усієї сили притягнути до себе. Робити це треба на знак отамана, що там, на столі, вибиває знаки палицею.

— І хай би котрий не зробив так, як треба, то ми його ось чим попросимо.— і погрозив грубим канчуком. Канчук свиснув у повітрі. Хлопець здригнувся, наче б його мали вже бити.

— Не тривожся, хлопче,— каже Богдан. — Нас ще не б'ють, а ми так робитимемо, щоб не було причини нас бити... А як тебе звать?

— Мене Степаном охрестили, а по-батькові — то я Кожушенко.

На даний отаманом знак весла пішли в рух. До цього наставний вигойкував ще щось по-турецьки під такт руху весел.

Куди вони плили і навіщо, ніхто із бранців не знав. Богданові, при його медвежій силі, праця не видавалася надто важка. Та не так легко йшло другим. Під чердаком почулися проклони, удари батогів і стогони битих гребців.

Після дванадцятигодинної праці — зміна гребців. Галера станула. Наставники відмикали колодки та виганяли гребців на чердак. Тут віддихали повною груддю свіжим морським повітрям і протягали задубілі ноги. Подали їм якоїсь поганої юшки з кусками вудженої баранини й зацвілих сухарів із чорного хлі-

ба. На таку їду в Україні й собака не глянула б. Та голод не брат. Тепер дванадцять годин відпочинку, аж до другої зміни.

Це була воєнна галера. По обох кінцях чердака великі шопи: одна для війська-яничарів, друга для гребців-невольників. По чердаку походжають узброєні яничари. Невольники лягають на чердаку на помості. До шопи не спішаться: вони знають, що їх жде на поганій, перегнилій мерві у шопі. Степан держиться Богдана. Йому здається, що це брат ріднесенький біля нього, та так ним піклується.

— Тям, Степане,— говорив Богдан, лежачи на помості,— що тепер найцінніша для нас річ, це наше здоровля. Коли б ти занедужав, то ніхто з тобою панькатися не буде, а викинуть тебе, як стару ганчірку, за борт. Тому перш за все бережи свого здоровля.

Розмовляючи так, дивилися на погідне, зоряне небо. Степан шукав своєї зірки, що її бачив від дитини в Україні. «Не знати, чи бачить її тепер моя бідна сестричка Настя?» — думав хлопчина, й гарячі сльози потекли йому з очей. Богдан знову думав іншу думку. Чи справді ці ворота неволі замкнулися за ним навіки? Чи справді треба буде тут терпіти, поки стане сили, а відтак живому пірнути у воду? А, може, прийдеться у цій проклятій турецькій скрині піти на дно, як настане буря або трапиться який бій? Не такого кінця він бажав собі, йдучи в похід. Чому йому не було полягти геройською смертю біля свого батечка? Він тепер щасливий там, «ідіже ність болізни ні печалі», а тут треба ще, Бог вість, як довго мучитися.

— Чи ти, Степане, спиш?

— Ні, дядку, я думаю. А тепер пора молитву прочитати на сон грядущий...

— Твоя правда, читаймо разом,— Богдан став півголосом хреститися.

— То й я з вами помолюся,— заговорив якийсь старший невольник, що, здавалося, дрімав побіч Степана. Стали всі три разом молитися.

— Здається, що від цього й полегшало,— каже невольник,— і менше болить, а то вчора наставник порізав мені добре спину.

— За віщо? — питає Степан.

— Ти ще питаєш? Не вспів я весла піднести. Я вже три роки тут мучуся. Буває, я такий втомлений, що вранці руки не здужаю піднести. Вже й смерті я в Господа благав, уже й хулив Господові, що не хоче моєї молитви вислухати. Я гадав, що мене грім вб'є. Аж сьогодні, як почув я рідну мову та ще помолився з вами, то мов камінь із душі зсунувся.

— Старайся, земляче, заснути. Проспишся, то й сили прибуде. А як тебе звати?

— Миколою, та ще й Кущенком. Перед роками трьома під Очаковом на аркан мене піймали. А як тебе, брате, кликати?

— Мене охрестили Богданом.

— Богданом? Так ти, бачу, не з простих будеш. У нас, посполитих козаків, такі ймення не водяться. Ти, мабуть, шляхтич, та все ж таки ти, як я це по молитві завважив, православний.

— Так. Я і на Січі побував, з Сагайдачним у морський похід ходив.

— От бачиш! Так ми товариші. А з якого куреня ти будеш?

— Я з корсунського.

— Це вже не мій курінь, бо я з плетнерівського... Слухай, товаришу, коли тобі доведеться видобутися на волю, поклонись від мене матері-Січі та святій Покрові, поклонись іконі, що в нашому курені завішена над срібною лампадкою, і всьому товариству січовому поклонися — від товариша цього куреня, Миколи Кущенка.

— Добре, товаришу, а ти зроби те саме від мене, коли раніш визволишся.

— Так, так, я певне визволюся раніш і полину на Січ — та на цю другу, де то, знаєш, «ність болізни, ні печалі»...

— Не говори так, бо ніхто не знає, що його жде, хто ближче краю...

— А я це знаю, — каже Кущенко. — Моя душа віщує мені близьку кончину. Одного мені жаль — що без сповіді, без Прічастя святого з цього світу піду, що не гримнуть над моєю могилою козацькі мушкети, не прикриють панове товариство моїх очей червоною китайкою, не прочитає надо мною ніхто «со святими...». Ось чого мені жаль.

Миколі заломився голос. З його груді вирвалось придушене ридання, щоб вороги не почули. Ніхто йому не перебивав, ніхто не пробував його потішати. Микола, виплакавшись, промовив врешті:

— Та ще не все для мене пропало, щоб спасти мою душу. По нашому січовому закону козаки сповідаються у поході перед собою, перед усім товариством. От, січовий товаришу Богдане, я теж перед смертю визнаю перед тобою свої гріхи. І не заберу їх на той світ із собою.

— Я цей козацький закон знаю і його не знехтую. Тільки що в мене немає влади простити тобі гріхи, бо я не піп. Та будемо разом молитися, щоб Бог тобі твої гріхи простив. Бог вислухає нашої молитви, бо його милосердя більше, як усі гріхи цілого світу. Говори, брате, коли хочеш.

Богдан був схрильований.

— Не знаю справді, які мої гріхи, — говорив Микола, перехрестившись. — Я хулив Богові тому, що не хотів моєї молитви вислухати й не післав мені смерті. Я не мав терпеливості у терпіннях, якої нам наказує наш Спаситель, що більше витерпів за нас. Я прокли-

нав моїх ворогів-мушкетерів, замість їм простити, як Спаситель прощав свім ворогам. Це все мої гріхи, що я їх зробив тут, у неволі... А попереду я був добрий християнин, ходив у церкву. Богові молився, постив, говорив, ворогів святого хреста громив, невольників із неволі визволяв, а вже татарам та туркам добре я дав себе пізнати, як на воїна христового пристало... А втім, святий я не був...

Хоч Богданові клеїлися очі до сього, він переміг себе й почав уголос відмовляти покайні псалми, а Микола повторяв за ним слово за словом. А як кінчили вже, помітив Богдан, що його товариш засипляє, й сам заснув...

Та недовго їм спалося. Прийшов час переміни гребців. Наставники будили сплячих, копаючи їх немилосердно ногами. Микола спав, мов неживий. Даремне його копали. Він відкрив на хвилину очі, та не мав сили підвестися. Наставник почав його бити.

— Його б оставити на цей раз, хай відпічне! — говорив Богдан.

— Не твоє діло, — воркнув по-собачому потурнак. Прикликав двох невольників та щось до них по-турецькому проговорив. Вони взяли Миколу за руки й ноги, розмахнулися й викинули через борт у море.

Наляканий Степан дрижав усім тілом і пригорнувся до Богдана.

— Помолись, Степане, за його праведну душу.

— І нам таке буде, — каже Степан.

— Не мусить таке бути. Ми ще молоді й не одне прийдеться нам пережити. Ходімо, хлопче, на наші місця, щоб нас не розлучили.

Приковано їх до лави. Богдан каже:

— Пам'ятай, Степане: ми так маємо робити, щоб не дати їм ніколи причини знущатися над нами. І тримайся мене все, щоб ми могли однакову долю мати й ніколи не розлучатися.

— Я не хочу ніколи з вами розлучатися, бо без вас я певно пропав би.

І справді так було. Наставник не мав ніколи причини лаяти їх та зневажати й вважав їх парою найкращих гребців.

Їздили так по Чорному морі до осені. Восени бували тут часто великі бурі. Високі гори-хвилі підносили галеру високо-високо й кидали нею у пропасть. То знову клали її на бік і держали її так якийсь час, поки не випустили її з своїх обіймів. Людей кидало, мов снопами, розбивало їм голови об стіни. А вже для прикованих гребців було справжнє пекло. Й не чердакові ніхто не міг вдержатися на ногах. Тоді вся галера перемінювалася в багатоязичний дім молитви. Молилися на всіх мовах, на всіх вірах. Тоді справджувалася народна приповідка: «Не хочеш молитися — йди на море вчитися». Тоді й твердосердні наглядачі ставали м'якші.

Часті бурі так ушкодили галеру, що треба було її направляти. Галера поплила в царгородську пристань.

Невольників висадили на берег, бо ж гребців більш не було треба. Були вони вихуділі, заморені голодом немиті, обдерті... І сам Богдан, певно, не був би себе пізнав. Обличчя заросле, на голові довге волосся, скудовчене, що, довго нечесане, позбивалося в ковтуни. Вилиці виставали, мов у мерця, і тільки чорні очі горіли вогнем.

При виході стояв знатний турецький старшина та приглядався пильно до невольників. На Богдана звернув свою особливу увагу. Старшина дав знак і його відлучили від гурту та поставили на боці. Біля його станув Степан.

Паша,— цей старшина був паша,— приступив до Богдана.

— Чи ти козак? — спитав його через товмача.

— Козак реєстровий з чигиринського полку.

— Де тебе узяли? В Криму? А, може, в Синопі, бо цей шайтан Сагайдак аж туди недавно поважився.

— Мене взяли під Цецорою.

— То, може, ти польський шляхтич — чому ж не дадуть за тебе окупу?

— Я шляхтич руський, православної віри, і немає кому мене викупити, бо мій батько поляг під Цецорою.

Паша заговорив щось до своїх людей і вони оставили Богдана, а Степана хотіли забрати. Богдан каже до товмача:

— Попроси його милості, щоб його оставили при мені, це мій брат.

Паша дозволив, і обох їх повели в Царгород. Турецький народ навіть не глянув на цих обірванців, бо ж це в Царгороді — звичайна річ. Завели їх до величної палати над Босфором. Тут проживав паша.

Поперед усього повели їх у лазню. Господи, що за розкіш! Багато болота та бруду треба було змити, заки до тіла добралися. Опісля взяли їх під ножиці й бритву, а там і одежа найшлася. Повечеряли і полягали спати, перший раз у чистій постелі. Здавалося їм, що це якийсь чарівний сон.

— Не забувай, Степане, що ти мій брат. Коли б ця брехня виявилася, то ми обидва пропали. Маєш казати, що ми оба на приказ гетьмана Конєцпольського пішли на війну. Ти навіть козаком ще не був, тільки чурою при батькові, що поліг під Цецорою.

На другий день повели їх перед обличчя його милості Селіма-паші. Він поглянув на невольників і всміхнувся.

— Ну, тепер ви схожі на людей. Скажи мені, ти, старший, чим ти був, яка в тебе освіта?

— Я скінчив школу в єзуїтів у Львові й Ярославлі, а опісля господарював при батькові в нашій садибі

в Суботіві під Чигирином, поки нас гетьман не покликав у похід.

— Мені відомо, що козаки мають гетьмана — якогось чортівського Сагайдака, що від нього нам життя немає.

— Сагайдачний не є тепер козацьким гетьманом. Зрештою, він не має ніякого права до реєстрових козаків. Ми підлягаємо безпосередньо польським гетьманам.

— Чи ти мені правду говориш? — питає паша і дивиться Богданові просто в очі.

— Я готовий присягнути на євангеліє, що так було, як я виїздив під Цецору.

І товмач потвердив, що тоді Сагайдачний не був гетьманом.

— Які наміри має польський король супроти високої Порти?

Богдан тільки руки розвів.

— Як же ж мені, худобахолкові, знати про королівські наміри?

— Тепер бачу, що ти говориш правду. Я сам знаю, що ти цього знати не можеш, та хотів знати, чи не пічнеш ти торочити теревенів, що ти з королем при одному столі сидів. Тут вже й такі брехуни бували... Та скажи мені, чи козацтво вдоволене з польського короля Жигмонта?

— Ні, ваша милосте, бо король дуже вже єзуїтів слухає, та окраїнні пани православну віру угнітають та замучують народ панщиною.

Паша слухав уважно, помовчав трохи, а тоді питає:

— А чи ти знаєш, чому я взяв тебе з галери до себе?

— Не вгадаю, ваша милосте.

— Я хотів від тебе довідатися, чому козаки так на нас завзялися, що просвітку від них не маємо?

— Якби не татарські набіги на християнські землі та тайні прикази короля, щоб козаки непокоїли Туреччину, між високою Портою і козацьким народом були б дуже гарні відносини.

— Ти добре говориш, і по твоїй мові бачу, що ти чогось вчився. Тільки те не виходить на правду, щоб польський король приказував козакам нападати на наші землі. Та ж на наші часті жалоби він завжди виправдується, що козаки — це не його люди, тільки розбишаки, що не признають його за пана.

— Ваша милосте, а чи козаки винні тому, що пан Потоцький, снятинський староста, пішов на турецькі землі в обороні свого тестя Могили? А чи в цій останній війні, що так славно скінчилася для вас під Цецорою, теж козаки були причиною? Та ж козаки відмовилися від цього походу і пішло тільки дві тисячі нас, реєстрових козаків, що підлягаємо польським гетьманам. Взяв нас гетьман на показ, щоб знову змогти звалити вину на козаків. Таке було й з московською війною, що стільки біди та клопотів принесла Польщі.

— Так, ти говориш правду, а така людина в мене багато варта. Тому й задержую тебе з твоїм молодим братом у себе й роботу для тебе знайду. Ти мені говорив, що ти завідував господарством твого батька. В мене є гарний хутірець під Адріянополем, та мушу щороку до нього докладати, бо ніякої користі мені не дає. Тепер ти будеш ним завідувати. А може, ще коли будеш мені до чого іншого потрібний.

— А які там люди працюють?

— А навіщо ж тобі цього знати?

— Ваша милосте, це дуже велика річ. Робітники, що мають працювати в полі, мусять бути хліборобами з діда-прадіда. Це мусить віками входити ім у кров і кість. До хліборобства підходять найкраще українці. Коли я таких людей матиму під своєю рукою, то

можу заручити, що ваша милість матиме гарні приходи з хутірця. Йде мені ще й про те, щоб я міг із своїми робітниками розмовитись. А я іншої мови, крім української, польської та латинської, не знаю.

Паша заговорив до Богдана латиною. Хмельницький здивувався.

— Тобі дивно, відки я знаю латину? Отже, скажу тобі, що я чотири роки був турецьким послом у Парижі, й мусив навчитися латини,— сказав паша й додав: — Зараз завтра пойдеш із моїм листом та обіймеш заряд мойого хутора.

— Старатися буду всіма силами вдоволити вашу милість. Я доволі добре знаюся на сільському господарстві і тут використаю усе моє знання.

VIII

Хмельницький приїхав на хутір зараз в часі великих польових робіт.

Тут господарили справді по-орієнтальному. Гарні квіти, зелена стрижена травичка, південні дерева, кущі й рослини, водограї. Все те пестить око, та не дає ніякого пожитку. Хмельницький взявся запопадливо до праці на український лад. Закупив у Адріанополі кілька болгарських плугів і борон та переробив їх на свій спосіб. Паша прислав йому кільканадцять українських бранців. Яке ж було їхнє здивування, коли Хмельницький став з ними молитися та спровадив грецького попа з Адріанополя, щоб правив їм Службу Божу. Вони думали, що це якийсь потурнак, що стане їх на турецьку віру навертати та знущатися над ними. Вони зраділи невимовно, як побачили себе під рукою свого чоловіка, і працювали радо, що не треба було підганяти їх до праці.

Хмельницький оставив малу частину травників та квітників біля палати паші, а решту казав зорати та

засадити городовиною. Під осінь міг уже вивезти до Адріанополя кілька возів городовини на базар і продати її там за добрі гроші.

Восени приїхав Селім-паша оглянути свій хутір. Не пізнав його. Замість травників і квітників — грядки з розкішною городовиною. Та ще більше здивувався, коли Богдан передав йому доволі важкий гаманець із золотими цехінами.

— Це за продану городовину. Маю надію, що на другий рік, як почну сіяти й садити вже під весну, буде цього більше.

— Як же ж воно? Хто ж це купував? — питав паша.

— В Адріанополі купують це радо, бо я придбав гарне насіння.

— Мені й на думку таке не приходило. Ці ледарюги-зарядці багатіли моїм добром — дістануть за це по п'ятдесят батогів у п'яти, не подарую їм цього.

— Прохаю вашої милості вибачити їм. Вони хазяйнували по-свому, як вміли: квіти, травники, водограї... Все те веселить панське око, та не дає ніякого прибутку. Вони й не знали, що можна робити так, як я робив. А не мали городовини, то й не мали прибутків.

— Ну добре. Та ці перші гроші візьми собі. Опісля будеш вже мені давати.

Богдан був радий із дарунку, бо в Туреччині гроші дуже потрібні.

Хмельницький робив цілу зиму приготування до весняних робіт і спроваджував найкраще насіння. Часто їздив в Адріанополь та робив тут знайомості, особливо з купцями, бо з ними мав найбільше до діла. Вони знали, яке значіння має він у паші.

Та згодом найшлися вороги, що завидували йому цього добра й хотіли його висадити. Не могли нічого на ньому найти, та все-таки почали писати до Селіма

доноси, що цей гявр його окрадає. Селім приїхав на хутір і перевів строге слідство. Богдан, хоч не почував за собою ніякого гріха, потерпав, бо в Туреччині все можливе. Не найшовши за Богданом ніякої вини, нагородив його грішми, а донощиків казав вибити.

Відтоді став Богдан збирати гроші на викуп. Не знав, скільки треба. По тодішньому звичаю мав сам поставити ціну за себе. Богдан був у клопоті, як високо себе цінувати, а поспитати паші не смів. Подумає, що йому в нього зле, або всердиться та відшле назад на галеру.

І цього року продав Богдан добре збір та повіз своєму панові в Царгород багато грошей.

— Бачиш, скільки гроша я втратив через цих дурнів? Вони замість дати мені золоті цехіни, дурили мене цяцьками... Тепер йде зима. На хуторі праці не буде, приїдь до столиці, приглянешся тутешньому життю.

— Ласка вашої милості така велика, що й сказати годі. Без неї я був би пропав марно на якій галері під канчуками доглядачів. А так я живий і здоровий. Та я не люблю лежаного хліба. В декого праця вважається карою, в нас, українців, ні... В нас навчає церква: молися та працюй. Я і зимою матиму чимало праці на хуторі. Треба все обдумати й приладити до найближчої весни, й треба почати весняні роботи раніш, як у цьому році. Я хочу ще, за дозволом вашої милості, завести гарний садок із овочевих дерев. Кипариси та інші квітисті дерева — гарна річ, а з овочевих дерев буде більша користь. Розведу ще й виноград...

— Роби, як знаєш, тільки із вином дай собі спокій — в нас пророк забороняє вживати вина.

— Ваша милосте, від виноградної ягоди до вина — ще дуже далека дорога. Вчна я робити не буду, бо

й не вмю цього, а виноград буду продавати за добрі гроші.

— Роби собі, що хочеш,— сади виноград, продавай ягоди, тільки з вином не починай нічого, бо цим я дав би поганий приклад для правовірних визнавців пророка.

На тому й стало. Богдан остав на хуторі й цілу зиму садив деревця, що їх спроваджував із Греції.

Перед Хмельницьким виринали заєдно питання: що буде далі? Добре мені тут, та все ж я невольник, а остати навіки невольником годі. На турка я не перейду, своєї віри не зраджу, гарему собі не заведу, а сімейного життя не хочу зрікатися. Та це можливе тільки в Україні, під українським небом... в моєму любутому Суботові... Треба буде із цього турецького раю тікати хіба...

Думка, як зробити б це найкраще й найбезпечніше, не покидала його тепер ні на хвилину. Та придумати не міг нічого. Піймають — галери певніські, й ніхто більше вже не визволить. Порадитись би кого, та де його найде. Натрапить на такого свата, що його зрадить, та ще й гроші за зраду візьме. Тут, на сході, все можливе. Тут богом є бакшиш. А може, якраз при помочі цього турецького бога можна б це зробити? З турком балакати про це небезпечно, але з греком можна. Греки мудрий і проворний народ, вони виробляють собі між турками щораз більше значіння; вони всюди вмюють зайти, як не передніми, то задніми дверима. Вони добре вивчили філософію Пилипа Македонського, що, мовляв, немає такого муру, щоб його не переліз осел, обв'ючений золотом. Богдан знав із грецької історії, що між ними були патріоти й герої, Леоніди, Мільтияди, Темістоклі, Аристиди, Сократи... та згодом появилися Алькибіяди й зрадники батьківщини Павзанії... Не врятувала греків ні їхня висока культура, ні філософія їхніх мудреців. А вже після

завоювання Греції Римом греки зійшли з героїв до ролі вчителів, акторів, гістріонів, співаків і надворних панських блазнів.

Богдан осторожно, й заходячи здалеку, заговорив до грецького купця Сімонідеса, що з ним стояв у торговельних зв'язках. Цей вказав йому на багатого купця царгородського Базілевса Навтакі. Він веде широку торгівлю з усім світом і має великий вплив у Царгороді, навіть у самого султана Османа. Його майно числять на мільйони.

Богдан тільки руки розвів.

— Як же ж мені до такого пана доступити та ще й балакати про втечу.

— Хто ж тут про втечу говорить,— каже грек.— Він має своїх агентів по цілому світу. Чому ж ти б не мав стати таким агентом у Польщі чи в Україні? А коли він у тому побачить свій інтерес, то певно подбає, щоб Селім-паша випустив тебе з неволі.

На radoщах Богдан не знав що казати. Та ж за це Селім-паша не може гніватися!

— Та як я до нього дістануся?

— Заплати мені дорогу в Царгород, а я вже це зроблю.

— Не тільки заплачу дорогу, але ще й осібно винагороджу, коли б тільки порятував мене...

Другої днини поїхав Богдан із Сімонідесом в Царгород. Знайшов якесь діло до свого пана.

Сімонідес завів його до Базілевса. Проживав він у пишній палаті над Босфором, де були палати найбільших багатирів. Грек розповів у чому діло.

— Я чував про тебе від твоєго пана, мого доброго приятеля Селіма-паші, що ти проворна людина, й такої саме мені треба. Зо мною ти не церемонься, бо я християнин, не муслем. Сідай біля мене, поговоримо про діло. Коли б ти хотів стати моїм агентом на Польщу та Україну, ми зараз погодилися б. За кожну

справу, що ти мені полагодиш, я тобі платитиму, бо я купець. Коли я зароблю, то повинен заробити і той, що мені до зарібку допоміг. Бачу, що ти вже й по-турецькому навчився. До мене писати можеш і по-латинському.

— Ваша милосте,— каже Богдан,— купуєте kota в мішку: я ж невольник і перш усього треба мене з неволі викупити, а я й не знаю, яку ціну поставити на себе в мого пана й добродія.

— Стільки, скільки ти варта, ти не можеш за себе заплатити. Та це вже моє діло й інтерес. Я ще сьогодні поговорю з твоїм паном, а ти прийди до мене завтра вранці.

Богдан вийшов від Базілевса, повний надії, що таки повернеться в Україну й не потребуватиме ризикувати втечею. Сімонідес штовхнув його в бік.

— Бачиш, Хмельницький, як я тобі добре порадив!

— Подождімо ще, який буде тому кінець. Може, паша заправить стільки, що я не зможу заплатити.

— Цього найменше боятися. Як за тобою промовить Базілевс слово, то паша тебе й так пустить. Зрештою, тебе взяли з султанської галери, а що він за тебе не заплатив, то це значить, що ти султанський невольник, а не його.

— В такому разі буде ще тяжче це зробити.

— Буде легше, та чого тобі цим турбуватися. Подождім до завтра. А коли б паша справді робив які труднощі, то хай вибачить, як ти собі гарненько втечеш із неволі. Це не таке важке, як тобі здається. Маєш трохи грошей, що дістав від паші, а це повинно вистарчити.

— А ти відки це знаєш?

— Ми все знаємо, знаємо й таке, чого ти сам не знаєш. До мене приходили вже такі, що хотіли тебе безпечно визволити...

Другого дня Богдан ішов із б'ючим серцем до палати Базілевса, не певний, який почує присуд. Тут довелося йому ще доволі довго ждати, бо Базілевс полагоджував інші справи. Врешті покликали його перед обличчя багатиря.

— Здоров, пане Хмельницький,— привітав його господар.— Ходи ближче та сідай біля мене, добру новину тобі скажу: ти вільний.

І простяг руку на привітання.

— Говорив я вчора з пашею. Він не противний, щоб ти їхав в Україну, хоча б і зараз. Та він має з тобою ще дещо побалакати й хоче, щоб ти зайшов до нього.

— А що буде з цим, що я султанський невольник?

— Це пусте. Султан має їх стільки, що без одного обійдеться. Ти думаєш, що тут султанських невольників списують в реєстр? Вони тут вмирають кожного дня тисячами й ніхто цим не турбується. Ти поїдеш тепер у Польщу й Україну, а я дам тобі ще вказівки, що маєш у моїх інтересах робити.

Богдан не знав, як йому дякувати за це добродійство. Здавалося йому, що це чарівний сон, і боявся із нього пробудитися. Виходив із палати, наче б на крилах летів.

Паша прийняв його гарно.

— Здоров, Богдане! Так ми розстаємося? Коли їдеш?

Хоча Богдан рад був на крилах летіти в Україну, та почуття вдячності перемогло.

— Не поїду, поки не впорядкую всього так, щоб і без мене на хуторі могло обійтися. Оставлю людину, що мене заступить. Він досі був моя права рука в усьому: це український невольник Никифор Дутко. Це добрий хлібороб і добре знає свою річ.

— То їдь на хутір, порядкуй все, як знаєш, а як

буде все готове, дай мені знати й я приїду з тобою розпрощатися.

Богдан був щасливий. Його мрії сповнилися. Він свободний. Поверне в Україну, до свого любого Суботова, до своєї неньки й осолодить її гірку старість.

Дорогою розмовляли вдвох із Сімонідесом.

— Нерозумно ти зробив, Богдане, що продовжив свій побут у Туреччині на цілий місяць. Тут ніхто не знає, що за місяць може статися. Твій паша сьогодні в ласці у падишаха, а за кілька днів падишах може послати йому шовковий шнурок, щоби повісився.

— То в Туреччині хіба тільки одному султанові безпечно жити.

Грек розсміявся уголос.

— А ти не чував про палатні й гаремові революції в Туреччині? Змовляться на султана, підплатять євнухів, а ці ніччю потихоньки задавлять султана, навіть не шовковими шнурами. Або підсиплять якої отрути в страву. А другої днини проголосять, що його величество, пан усього світу, пострах невірних, зволив ласкаво відійти тієї ночі до сьомого неба.

Грек знову засміявся.

— Ти зле робиш, що хочеш тут оставати, поки не впорядкуєш справ свого пана. Тікай відсіля чимскорше, бо може вийти таке, що пашу повісять, його майно піде в кишеню цього приятеля, що йому підставив ногу в султана, а тебе й твого брата поведуть на мотузку на базар продати тому, хто дасть більше.

Богдан затривожився. Приїхав на хутір і тільки одному Степанові казав у тайні, що вони вільні.

— Тільки ти, Степане, держи язик за зубами й навіть веселості по собі не показуй, бо все може піти у воду.

Богдан узявся до праці. Дуткові говорив, що й як треба буде з весною робити, та все наче б тільки його радився.

Вже після двох тижнів написав до свого пана, що вже готовий і може передавати все господарство своєму наслідникові. Паша зараз приїхав.

— Я ніраз не дивуюся, що ти так поспішився. Знаю, що козаки люблять свободу над усе в світі та що тобі спішно в Україну. Та я тому власне, що вертаєш, хочу з тобою дещо поговорити. Випускаючи тебе, мав я на думці не тільки інтерес Базілевса, але й свій власний. Ти чоловік не простий — думаю, що підеш між козацтвом високо. Хочу це використати для Туреччини. Ми вже не раз про те говорили, що між козацтвом і Туреччиною не було б ворожнечі, коли б не теє, та не онеє. Козаків і їхню віру угнітають окраїні пани, й народ козацький рад би висвободити себе з панської кормиги. Отож, мій друже, приготовляй, козацтво на те, що колись може воно числити на поміч високої Порти. А коли б ці дві сили разом получилися...

— Як я тільки придивився турецьким відносинам, це стало моєю задушевною мрією. За віщо ж ми, козаки, маємо з турками битися? За те, що якомусь панові захотілося заграбити Молдавію чи Волошу? Яка нам з цього користь, що ми за свою пролиту кров дістанемо? Торбину ласки й пустих обіцянок...

— Бачу, що ти мене зрозумів. А тепер поклич своїх підручних і скажи їм, що і як вони мають робити з весною.

Прийшли всі українські невольники, що працювали в паші на хуторі. Богдан став говорити.

— Мої любі земляки! Звіщаю вам, що я оставляю вас і вертаюся в Україну. Моє місце, за згодою його милості, вашого пана Селіма-паші, займе Никифор Дутко. Будете його слухати так, як мене слухали, і працювати щиро для вашого доброго пана. Ви ж знаєте, що вам, невольникам, ніде так добре не може бути, як тут.

— Правда, батьку. Та чого ж ти нас, сиріток, самих лишаєш? — Вони стали хлипати й втирати сльози.

— А скажіть по правді, хто з вас остав би тут, коли б міг піти на волю? Ти, Никифоре, посписуй мені всіх, хто з якої сторони України, та що маю переказати його рідні. Може, за кого пришлють окуп...

Паша пильно приглядався цій сцені та прислухувався, як вони говорили. Богдан глянув на пашу й не на жарти налякався. Обличчя в паші змінилося. Дивився остовпілими очима кудись далеко, наче б душа з нього вийшла. Сидів без пам'яті, мов неживий. В кімнаті стало тихо, мов при вмерлому. Бо й невольники налякалися: не дай, Господи, смерті паші, то їх чіпатимуть за вбивство високого достойника. Богданові пригадалося те, про що він балакав із Сімонідесом: коли б паші не стало — прощайся з волею, а тут, може, й доведеться на колі згинути. Нарешті паша наче із сну прокинувся. Дав знак, щоб усі вийшли, і каже:

— Чи я спав тепер? — питає Богдана. — Мабуть, спав, бо дивний сон мені приснився... Слухай: як я прислухувався до вашої української мови, мені здавалося, що вона не є мені чужа і я її давно, дуже давно, вже десь чув. Під її звуки я став засипляти так солодко, як при найгарнішій музиці. І нараз я побачив якесь село. Це не було турецьке село, таких сіл в нас немає... Широка вулиця, біленькі чепурні хатки всі в зелені, побіч огородчики з квітами й городовиною, а найбільш соняшників, що звертали свої голови до сонця. На плоті посудини, застромлені на коли горі дном. Нараз наскочили на це село якісь вершники, в овечих кожухах горі вовною, наче б наші татари. Згодом почулося в селі голосіння, крики, вигук... кинувся огонь. Я дуже налякався і... прокинувся. Що воно може значити?

— Дозвольте, ваша милосте, що стану для вас Йосифом єгипетським. Вашій милості приснилося те, що справді є і що було давніше. Приснилося українське село літом. Правда, що хати були вкриті соломою та очеретом? На вулицях бавилися діти, а на порогах хат сиділи старі бабусі з немовлятами на руках...

— Відки ж ти це все знаєш? Невже ж і тобі таке приснилося?

— Ні, я це бачив наяві. Таке українське село стоїть мені завжди перед очима... А ці вершники, це були справді татари. Вони якраз наскочили на те село...

— Перестань! — крикнув паша.

Другої днини, перед виїздом прийшов Богдан до паші.

— Знаєш,— каже Селім,— цеї ночі я довго не міг заснути, заєдно ввижалося мені неімовірне. А коли я над ранком заснув, я знову побачив себе в тому селі. Те, що було вчора, тягнулося далі. Я бачив себе в садку, як на село набігли татари. Моя мати бігла мене рятувати; татарин зловив мене, виніс на руках із саду та поніс у гурт таких хлопців, як і я. Я прокинувся з цього жахливого сну, облитий гарячим потом...

— Тепер мені вся справа ясна,— каже Богдан.— Вас забрали тоді татари справді в ясир, а ви нагадали собі те все, як почули українську мову.

— Так, це правда. Я є султанська дитина. Так називають тут цих, що змалку виховалися в турецьких хлоп'ячих приютах. То, звичайно, захоплені татарами християнські діти. З них творяться відділи яничарів, цей квіт турецького війська. З таких-то і я походжу. Тепер уже розумію, чому я відчував усе до українських бранців з України якусь невияснену симпатію.

— Відзивалася українська приспана душа,— пояснював Богдан.

— Тепер мені вже ніколи не буде спокою на світі. І тут оставати важко, й до свого рідного гнізда вертати пізно...

— Тут, ваша милосте, можете зробити для України більше, ніж там.

Паша встав, випрямився на увесь ріст і простяг до Богдана руку.

— Я ваш усею душею, та коли не хочеш мене навіки полюбити, не говори про це чудо нікому. Коли б про те довідалися мої вороги, скінчилося б для мене дуже сумно. Твоя думка добра. Від сьогодні почну робити добре українцям. Усім тим невольникам, що є в мене, даю волю. Кожний дістане звільняюче письмо, але тільки на твої руки, а ти віддаси їм, аж будете за границями Туреччини. До цього часу вони мають знати тільки те, що вони супроводжують тебе у моїх справах.

Богдан кинувся між людей і вернув за хвилю із списком невольників. Богдан, що навчився за цей час добре турецького письма, помагав паші у писанні визвольних грамот. Невдовзі всі вони були готові, паша прибив на кожній печатку і поклав свій підпис.

— Ідь з Богом святим в Україну. Хай тебе християнський Бог щасливо провадить. Поклонись від мене Україні. Та не забувай на цю місію, що я тобі поручив. Пам'ятай, що коли б наші народи получили із собою справдішньою дружбою, то ми могли б диктувати цілій Європі. І перепинилося б ворогування, не було б набігів татар, ні козацької відплати. Та ще одно: перстерігаю тебе перед греками. Це народ зрадливий і треба бути з ним обережним. Чи ти з тим греком Сімонідесом маєш їхати? Треба йому показати якусь користь із того, як ти щасливо заїдеш в Україну. Інакше готов тебе зрадити.

— Від цього ми й починали нашу розмову. Він намовляв мене втечи відсіля відразу, та я це відкинув,

як не лицарське діло супроти вашої милості. Тоді він вказав мені Базілевса. А за його поміч я маю помагати йому в його торговельних справах в Україні.

— Чи це ти піддав йому таку думку?

— Не я, а він сам.

— А ти йому обіцяв?

— Авжеж.

Паша став сміятися.

— Це буде перший раз, що ти своєї обітниці не додержиш. Ви, козаки, ображуєтесь, як мені говорили, як хто назве вас крамарями. А коли ти маєш відограти між козацтвом якусь ролю, то не можеш з крамарством заходитися. Та, може... Але тепер я за тебе безпечний, бо ніхто так гарно не проведе, як хитрун грек, коли бачить в тому свій інтерес. Ну, прощай, їдь з Богом...

Паша стиснув Богданові руку й при тому всунув йому гаманець із золотом.

— Це позичка. Коли матимеш, а я буду жити, то мені віддаси...

IX

За Богданові гроші купив грек коні, найняв певних провідників, і так вибралися всі в дорогу через Болгарію, Волощину й Молдавію в Україну.

Богдан мав тепер нагоду приглянутися до життя-буття цих християнських народів, що жили під турецькою владою. Те життя не було гірше за життя в Польщі. Хто заплатив данину своєму бегові, міг жити зовсім свobodно. Богдан заходив теж до грецьких і молдавських церков. Його цікавило релігійне питання, бо ж про віру й церкву йшла в Україні завзята боротьба. Тут тільки дзвонити не було вільно. Ні, в Польщі не було краще. У Львові не дозволяли завісити дзвонів на Успенській церкві, не дозволяли святкувати свят по старому календарі. Королівські при-

кази та конституції не помагали нічого, бо ніхто їх не слухав. Коли б таке трапалося в Туреччині, то султан певно післав би паші шовковий шнурок...

Хмельницький багато дечого помітив та навчився, заки переїхав від Адріанополя до Кам'янця-Подільського. Тут він відлучився від своїх проводирів і розпустив своїх невольників. Тільки Степан не хотів його покинути.

Богданові треба було відшукати коронного гетьмана Конєцпольського, пригадатися йому та попрохати якого уряду в козацькій суспільності.

Гетьман був якраз у Львові й туди подався Богдан. Гетьман зараз пригадав собі старого Хмельницького й прийняв Богдана зичливо.

— Служи мені так вірно, як твій покійний батько, а тоді можеш бути певний моєї ласки і протекції. Ставляю тебе генеральним писарем реєстрового козацького війська його милості короля. Їдь до Чигирини й там урядуй. Там завелися великі непорядки, і треба тому покласти край.

— А що буде з Суботовом, що його вельможний гетьман надав мойому покійному батькові?

— Буде те, що має бути. Ти його син — і ти обіймаєш це майно після нього. Ніхто не сміє тебе рушати. Я мого слова ніколи не завертаю. Завтра зголосися в моїй канцелярії по грамоти. Прощай!

Богдан склонився низенько. Він не сподівався дістати відразу стільки багато від гетьмана. Генеральне писарство — не що-будь. Це підносило його до ступня полковника і давало велике значіння між козацтвом, отвирало широке поле діяльності.

З такою важною грамотою поїхав Богдан Хмельницький в Чигирин.

Богданова мати, вдова після сотника Михайла, жила собі в Суботові з нянею Горпиною і хазяйну-

вала, як знала й могла. Обі жили з собою, як рідні сестри. Сотничиха нічогоісінько не зробила, не порадившись із нянею. Вона була для сотничихи одинока розрада, особливо, як прийшла до Чигирина сумна вістка про розгром польського війська під Цецорою, про смерть гетьмана й сотника Михайла Хмельницького. Про Богдана не можна було нічого розвідати. Сотничиха дуже побивалася за сином.

— І він, мій сокіл ясний, наложив головою побіч батька, а я, бідна, остала круглою сиротою, безпомічною...

— Не говоріть так,— потішала її Горпина.— Хочете за живого панахиду правити, а це гріх. Моє серце віщує, що наш Богданко верне цілий і здоровий.

Ще до смерті сотника господарство не було як слід наладане. Військова служба не дозволяла йому віддатися тільки господарству, а похід на Волощину перервав всі його праці. Багато землі стояло ще пустирем. По болотах гуляли блудні вогники, а побожні хрестилися й відмовляли молитви за путешествуючих, щоб їх лихий не запровадив у яку тьпіль... Щоб привести все до ладу, треба було чоловічої голови та багато грошей, а ні одного, ні другого в удови не було.

Згодом повелося Горпині переконати стару свою подругу, що Богдан живий і здоровий та певно поверне. І вони молилися й ждали...

Вернувши в Чигирин, застав Богдан у полку великі непорядки, що про них згадував сам гетьман.

Полковником чигиринського полку реєстрових козаків був польський шляхтич Ян Закшевський. Рахуючи на своє шляхетство та на свої військові заслуги, поводився із своїми козаками, як з пахолками. Закшевський провадив розгульне життя, а що на те треба було багато грошей, лупив їх із козаків, не

оглядаючись на способи. Козацькі землі вважав за свої і казав собі за них платити та відробляти панщину. З козаків здирав, що під руки попало, навіть воєнну добичу брав для себе. І плата, що польський уряд посилав для козаків, топилася в його глибокій кишені. А хто посмів упімнутися за свою кривду, цього люто карав і замикав у тюрму. Козаки терпіли й мовчали, бо знали, що правди їм нізвідки сподіватися.

Коли Хмельницький прийшов до полкової канцелярії, не застав полковника.

— Коли можу пана полковника застати в канцелярії? Мені ніколи ждати на нього.

— Пан полковник приходить тоді, коли йому завгодно, і не має причини перед ким-небудь виправдуватися! — сказав один канцелярист згорда.

— Не говори так до мене, небоже, щоб цього не пожалував. Я є генеральний військовий писар Богдан Хмельницький. Йди й скажи пану полковникові, що мені треба негайно з ним говорити. Маю приказ від ясновельможного пана гетьмана Конєцпольського до пана полковника, так йому й скажи.

Аж таки канцеляристи повставали з місць і поклонилися. Ясновельможний пан гетьман кого-небудь не посилає, з ним немає жартів...

Метнулися за Закшевським, що спав напідпитку після нічного бенкету.

Довго прийшлося Хмельницькому ждати, заки пан полковник устав, умився й одягнувся.

За першим поглядом пізнав Хмельницький, що це п'яниця та гільтай. Широке, червоне, мов у опира, покрите струлами обличчя, великий, червоний, мережаний синіми ниточками піс, а на його кінці — бородавка. Це носище спиралося на товстих вусах, що, наче гребля, загородили приступ до рота. Здавалося, що це жаба сидить під греблею і дивиться у чорний

лісок, що виріс на бороді. До цього всього — прихлиплий голос і сопіння, мов з ковальського міха.

— Чого вашмосці треба від мене? — привітав Хмельницького гостро, лихий, що не дав йому виспатися.

— Приходжу сюди, як назначений ясновельможним паном гетьманом коронним генеральний писар реєстрового війська козацького його милості короля. Ось моя грамота.

— Будь собі, вашмосць, писарем, і пиши собі скільки завгодно, тільки до моїх справ не мішайся і не находи на мене.

— Воно дещо не так, пане полковнику, — каже Хмельницький, усміхаючись, — так можеш, вашмосць, говорити до свого полкового писаря, та не до мене. Я є генеральний писар на всі полки, а чигиринський полк не стоїть за плотом. Та будь ласкав бодай поглянути на мою грамоту. Не хто-будь її підписав, а сам гетьман коронний.

Аж тепер почав полковник читати грамоту. Він скривився, мов від полину.

— Ну, добре, а тепер, пане-брате, прохаю до мене в гості та вип'ємо за наше знайомство.

— Спасибі, пане полковнику; твоєї гостини я не цураюся, тільки не сьогодні, бо в мене багато такого діла, що не можна відкладати.

— Вашмосць, лишаєш грамоту тут, у полковій канцелярії? — каже Закшевський.

— Ні, грамота має бути все в мене в руках. Мені треба роз'їздити й по інших полках, і всюди мушу нею виказатися, а то не схотять полковники зо мною говорити.

З цими словами загорнув Хмельницький Закшевському з-перед носа грамоту.

«Ця шельма не дасть собі в кашу дмухати», — подумав Закшевський.

...Канцелярія генерального писаря була в Чигирині. Перебираючи урядування, Хмельницький відразу доглянув непорядки, що в цьому полку загніздилися. Надужиття Закшевського впадали всюди в очі. Відразу почав збирати матеріали, що мав представити гетьманові. Та робив це осторожно, потай Закшевського.

Його уряд вимагав того, що мусив часто виїздити з Чигирини до всіх полків. При цьому знайомився з усякими людьми, впливовими козаками та шляхтичами. Справедливим поступованням з'єднав собі симпатії козацтва. При цій нагоді познайомився теж з миргородським полковником Сомком і згодом посватав його сестру, Ганну Сомківну. Незабаром і оженився з нею.

Тепер треба було подбати й про власне гніздечко. Треба було привести Суботів до ладу. Користувався планом, що його обдумав ще покійний батько. Не було йому тяжко це зробити, бо мав доволі грошей, що привіз ще з Туреччини. Праця йшла жваво. Поставив гарні будинки, копав рови, осушував болота, закладав греблі, будував млини. Закликав до себе осадчих на дуже корисних умовах. Його хутір став славний на всю Чигиринщину і колов не одного в очі. Досі ніхто на нього й не поглянув, а осадчі не дуже туди квапилися.

Закшевський не налякався Хмельницького, і ні в чому не змінив свого поступовання. Та вже те, що Хмельницький був у Чигирині, не давало йому спокійно спати. Окружив його шпигунами, щоб його на чомусь приловити та перед гетьманом прискаржити, та це йому не вдавалося.

Одного разу, ранком, зайшов Хмельницький в канцелярію і побачив таке, що вся кров у ньому скипіла. Привели кількох старших, знайомих йому козаків, що їх полковник за невелику провину присудив до ті-

лесної кари. Якраз одного поклали на лаву і почали прив'язувати ременями, щоб його вибити киями.

— Не руш його! — крикнув Хмельницький. — Як смієш козака бити? — Відтрутив з усієї сили гайдука, розв'язав ремені і підвів козака на ноги.

— Йди собі, товаришу, й ніхто не посміє тебе бити, поки я живий. Ви теж йдіть собі! — сказав до гайдуків.

Та гайдуки не хотіли вступитися. Тоді Хмельницький, заслоняючи собою козаків, крикнув:

— Хто хоче швидше піти чортові в зуби, спробуй мене не послухати!

Зчинився великий гамір.

На це вийшов сам полковник Закшевський з хати. Він був уже добре п'яний, бо не міг рівно на ногах стояти.

— Що тут робиться, що це за крики якісь?

— Це я тебе питаю, пане полковнику, що тут робиться. То вже до цього дійшло, що реєстрових козаків б'ється киями, як посполитих панщиняків?

— Як я захочу, то прикажу й тебе, мосціпане Хмельницький, вибити киями.

Хмельницький підступив до нього, держачи шаблю в руці.

— Заки прикажеш мене вибити, то твоя чорна душа піде чорту в зуби. Кат вже давно тебе вижидає. Знаю я, що ти витворяєш, і знай, що про все знатиме пан гетьман.

Закшевський поступався взад, поки не дійшов до дверей і скрився за ними. Тоді й замкнув їх на всі спусти. Скреготав з досади й люті та поприсяг Хмельницькому пімсту.

А Хмельницький забрав реєстровців і пішов з ними за ворота. Зараз пішла по полку слава, що генеральний писар заступається за козаків і не дає робити їм кривди.

Після цієї події Хмельницький мусив виступити рішуче. Коли тепер не скрутить Закшевському в'язів, то він певно не дасть йому жити. Матеріалу при- збирав немало, і тому взявся писати письмо до геть- мана. Цілу ніч просидів над письмом, заки воно було готове.

Він писав:

«Моєї вірної служби для його милості короля і нашої отчизни Речі Посполитої я дав докази в боях. Натомився я в бісурменській неволі і заєдно думав про те, як із неї визволитися і знову отчизні слу- жити. Мій уряд генерального писаря я хотів викори- стати на те, щоб zorganizувати реєстрове козацтво й зробити його боєздатним на услуги Речі Посполитої. Та я зрозумів, що це можна тільки тоді зробити, коли козацтво буде вдоволене своїм упривілейованим поло- женням. На жаль, я застав у чигиринському полку, під пірначем пана полковника Яна Закшевського та його ледачих помічників таке, що від цього полку годі сподіватися помочі. Козацтво зубожіле, здеморалізо- ване безправствами, що їх ці пани від ряду літ на коза- ках поповняли».

За цим вступом ішли описи різних зловживань Закшевського, що їх Хмельницький сам перевірів.

Далі писав:

«Боюся, ваша милосте, що коли цих надужить не припиниться, то спокійний і вірний народ реєстров- ців, доведений до одчаю тим, що не може ніде найти правди, піднесе бунт і викличе заколот у всій Украї- ні, а на те тільки ждуть поганці.

Завважаю ще, що козацтво є майже без зброї, без коней, бо службові коні пан Закшевський попродав і наказує козакам купувати похідні коні за свої гроші, хоча знає, що козацтво так зубожіло, що того вчинити не може. Під гетьманською булавою вашої милості, лицаря і пана, такі безправства не можуть діятися й

уходити безкарно. Я вважаю за свій обов'язок про те все вашій милості донести і прохати помочі, бо і моє становище й існування серед цього доведеного до одчаю народу не є вже певне і безпечне».

Це письмо вислав Хмельницький довіреним післанцем до гетьмана.

Гетьман Конецпольський повірив Хмельницькому. Він знав, що Хмельницький не поважився б писати наклепи на такого поважного шляхтича, як Закшевський. Зрештою, і до нього доходили чутки про зловживання цього чоловіка. Гетьман не мав у своїй шляхотській гордості докорів сумління за те, що розгромив і покорив козацтво, але, як людина справедлива, не міг на такі безправства байдуже дивитися. Не гаючись, поїхав сам в Україну, щоб поставити Закшевського під суд і покарати по заслугі, забираючи з собою свого улюбленця Станислава Кричевського. Його іменував зараз же полковником чигиринського полку.

Приїхавши у Чигирин, Конецпольський приказав Закшевського ув'язнити і почав строге слідство. Виявилось, що не тільки подані Хмельницьким факти були правдиві, але й, що надужить було ще більше. Гетьман розсердився сильно. Негідник своїм злочинним поступованням перекреслював усі плани, й королівські, і його, гетьманські. Вони обидва підняли думку великої коаліції християнських держав проти турків. Наслідник Жигмонта III, король Володислав IV, звівся із своїми планами перед канцлером Оссолінським і ще деякими своїми певними людьми. Справа мала бути вдержана в тайні перед магнатами, що про ніяку війну й чути не хотіли. Вони бажали спокою, хоча б навіть приходилось платити туркам та татарам гарач. На все мусили бути гроші, тільки як йшло про справи публічні, то магнати щільно замикали свої кишені. Вони побоювалися того, що король, зібравши

більшу силу на таку війну, використає її, щоб вкоротити золоті шляхетські вольності. А ці вольності знову допроваджували Польщу до загибелі.

Король і його однодумці, між ними й коронний гетьман Конецпольський, хотіли справу повести так, щоб поставити шляхту перед доконаний факт. А коли вже йшло про війну з невірними, то годі було обійтися без козаків. Вони перейняли у довголітніх боях всякі воєнні хитрощі бісурменські й вміли протиставити їм свої випробувані способи. Знали про те добре аліянти й в договорах із Польщею наставляли на те, щоб і козаки взяли участь у війні. Й тому лежало в інтересі короля, Польщі й гетьмана не дразнити козаків, а їх собі приєднувати.

Гетьманський суд признав Закшевського винним і присудив його на горло. Та приятелі Закшевського почали забігати в гетьмана, представляючи давні його заслуги, й добилися того, що гетьман його помилював і тільки зо служби усунув.

Командування над чигиринським полком перейняв молодий панцирний товариш Станислав Кричевський. Це, на думку гетьмана, мало бути вистарчаючим відшкодуванням для покривджених реєстровців.

Х

Богданів хутір у Суботові був гарно загосподарований. Особливо гарна була хата й будинки. Хата простора. Наліво з сіней ішлося у вітальню. Тут стояв довгий стіл, покритий килимами. На стінах ікони — робота київських малярів. Здовж одної стіни полиці з мідяною й срібною посудю. На другій висіла багата зброя. Під цією стіною стояли ліжка з горою подушок та перин. У кухні широка кахлева піч. По другому боці — спальня та їдальня. У ванкірі царювала старенька няня з дітьми.

Перед хатою широкий двір, посередині колодязь із високим журавлем, довкруги — стайні, клуні, хліви, повітки, врешті просторий курінь для челяді та козаків.

Все те околене високим тином. В'їздові ворота замикалися вночі. Біля воріт стояв сторожний козак, по дворі сновигали сторожні собаки вовчої породи. Без таких обережностей у цих неспокійних часах небезпечно було лягати спати.

А за хатою — город і розкішний садок. Серед кущів ліщини та малин — пасіка. Це було найлюбіше місце Богданове. Сюди любив він заходити у саме полудне, покластися на траву, слухати гудіння бджілок, а то й подрімати...

У пасіці царював старий козак, пасічник Панько, знахар від усякого зілля. Жив у малій хатині літом і зимою, і виходив з пасіки хіба тоді, як покликали його до недужого. Хмельницький любив старого дуже, так, як і стареньку няню, що від смерті сотничихи заступала йому рідну неньку.

Новий полковник чигиринського полку Кричевський відразу звернувся до Хмельницького, бо гетьман вказав йому на нього, як на людину, де б засягав поради. Оба вони, однолітки, почули до себе симпатію. Полковник був частим гостем у Хмельницького. Любив посидіти з Богданом у пасіці, де могли набалакатись доволі і ніхто не міг їх підслухати.

По всій Україні не перепинялися панські утиски над реєстровим козацтвом, не згадуючи вже про посполитих. Країнні пани думали, що як винищать козацтво, то нікому вже буде постояти за кривди українського народу.

Мучений народ став громадно тікати на Запоріжжя. Це було єдине місце, куди не сягала панська рука. Запоріжжя стало легендарним азилем-прибіжи-

щем для всіх утиснених і покривджених. Панські кріпаки перекрадалися крізь панські граничні сторожі на південь. У панів почало не ставати рук до праці. Пани в крик. З Польщі йшли прикази до гетьмана коронного, щоб спиняв утікачів, ловив їх та передавав їхнім панам у руки. Пійманих утікачів карали пани люто, щоб другим відійшла охота тікати.

Щоб перервати зв'язок між Україною та Запоріжжям, гетьман Конєцпольський відбудував фортецю Кодак, поблизу Дніпрових порогів. Тут поставлено польську залого, що розсилала роз'їзди на всі сторони. Гетьман своїм Кодаком дуже величався. На його думку, це був символ його сили і видимий знак панування шляхти над українським народом.

Одного разу гетьман Конєцпольський приказав чигиринському полкові виступити назустріч татарам, що мали вертатися з Польщі з добичею. З полком пішов й Хмельницький. Вісті виявилися неправдиві, татарів не стрінули.

Гетьман поступив до Кодака й опроваджував польську шляхту, що з ним була, й старшину козацьку по всій фортеці й все пояснював. Хвалився тим, що це він такий план видумав і припилнував його виконання. Врешті каже:

— Чи є в світі така сила, що здужала б таку фортецю здобути й зруйнувати?

Не втерпів такої перехвали Хмельницький і докинув:

— Ману факта — ману ділябунтур*.

Конєцпольський аж зубами заскреготав із досади, що такий хам-козак сміє йому перечити. Гордий на своє магнатство і становище в Польщі, він признавав вправді Хмельницького за людину з вищою освітою й хистом, та дивився на нього згори, як на таке

* Що рука збудувала — рука може знищити.

сотворіння, що Богом призначене до вірної служби
свому панові й до сліпого послуху панській волі.

Всі поглянули в сторону Хмельницького. Зміркували, що гнів гетьмана відоб'ється на ньому болюче. Його вороги раділи, що він сам викопав під собою яму. Тепер прийде йому певне амінь. І не дуже помилялися. Гетьман приказав таки зараз закувати Хмельницького в кайдани та кинути до льоху в кодацькій кріпості. Там мали його держати аж до дальших гетьманських приказів.

Кричевський зажурився долею свого приятеля. Треба його рятувати. Та треба вичекати відповідної хвили, щоб усього не зіпсути.

Тимчасом чигиринський полк вертав у Чигирин. Припав він своєю справністю до вподоби гетьманові. Став Кричевського хвалити і висказувати йому своє признание. Полковник задумав нагоду і добрий гумор панський використати для свого друга.

— Звольте, ваша милосте, мій добродію, потрудитися до нашого полкового города Чигирина і придивитися до нашого полкового уладу. Це буде для мене велика честь, коли почую з уст вашої милості признание або й заввагу, що стане мені на будуче приказом.

Гетьман послухав, бо лєсливі слова його улюбленця припали йому до вподоби. В полковій канцелярії застав зразковий лад, що давав себе пізнати на кожному кроці. Побачив козацтво справне, добре відживлене, одягнене й узброєне.

— Зух із тебе, пане Станиславе. Бачу, що я не помилявся, ставляючи тебе тут полковником. Другі не вмилися до тебе.

— Не моя в тому заслуга, ваша милосте. Я приїшов сюди, як гомо новус *, і з козацькими справа-

* Нова людина.

ми зовсім не був обізнаний. Та ваша милість вказали мені людину, де я мав шукати поради. Я не завівся, слухаючи її у всьому. Він мною кермував.

— Хто ж це такий, я не пригадую собі цього? — зацікавився гетьман.

— Це, ніде правди діти, наш генеральний писар Богдан Хмельницький.

— Він зухвалий, і за це постигне його заслужена кара,— сказав гетьман, насупивши брови.

— Ваша милосте, він стрілив дурницю не із зухвальства, а з цієї смішної привычки пописуватися всюди знанням латини, що її, каже, навчився у єзуїтів в Ярославі. Я не раз добре насміюся, як він у розмові з простим козаком почне цитувати йому Овідія або якого іншого римського поета, а цей дивиться на нього, як теля на нові ворота. Вони думають, що він цього в турецькій неволі навчився. Поза тим він вірний і щирий, а надівсе пильний і розумний в службі. Його була б велика шкода, а мені без нього, як без руки. А втім, я думаю, що ні наш король, ні ваша милість не кинули ще думки коаліції проти турка. Я в цьому дусі працюю між козацтвом, а Хмельницький мені щиро помагає. Його поміч має більше значіння, як моя праця. Його козаки люблять і приписують йому заслугу, що ваша милість прогнали того погандя Закшевського. Коли б тепер його усунути, то це вплинуло б погано на реєстровців. Хмельницький аж горить з нетерплячки, щоб чимскоріш йти у похід на турка. Має він з турками якісь порахунки ще з часів неволі. Шкода було б такої людини...

Кричевський бачив, як гнів гетьмана холоне. Особливо останні докази роззброювали його зовсім.

— Добре,— каже гетьман,— я його велю випустити, але за кару не буде він генеральним писарем, тільки сотником, на місці свого покійного батька Михайла.

Зараз пішов приказ до кодацького ротмістра, щоб випустив Хмельницького на волю. Кричевський вклонився гетьманові до колін і дякував йому.

При першій стрічі сказав Кричевський до Хмельницького:

— Ти знаєш цю гарну пословицю: «Мовчи, язичку,— будеш їсти кашку», а ти цього не послухав і встрілив таку дурницю, що мало життям не запла- тив.

Вороги Хмельницького лютилися, що справа не так скінчилася, як вони собі бажали. Особливо підстаро- ста Чаплінський та його зять Коморовський засуму- вали. Вони здавна хотіли захопити для себе Суботів, а така добра нагода не так скоро трапиться знову.

— Цьому Хмельницькому хіба сам чорт помагає,— каже до Чаплінського Коморовський.

— То треба і нам пошукати собі якогось іншого чорта, щоб нам допоміг,— каже Чаплінський.— Су- ботів — гарний кусок, і не можна його так, з легким серцем, забути. Не стане Хмельницького, то й Суботів наш. Та я добре знаю цього чорта, що йому помагає: це його кум і приятель Кричевський. А як нам добре жи- лося, поки чорт цього полковника не надніс. Це теж непевна птиця, і варто було б підставити йому ногу...

— Перестань! — засичав Коморовський.— Не чі- пай Кричевського, щоб він не надавив тобі в'язів. Він же під могутньою опікою гетьмана Конєцполь- ського. Скаже одне слово — і може з тобою, пане тестю, статися таке, як із Закшевським.

— Все-таки Хмельницького треба позбутися за всяку ціну.

В тому самому часі Хмельницький гостював у пол- ковника. Балакали собі гарненько за чаркою меду й він засидівся пізно в ніч. Врешті став збиратися додому. Полковник його не задержував, бо знав, що Хмель- ницька неспокійна за чоловіка, якого цілий тиждень не

було вдома. Він же ж пішов у похід, і всяке могло з ним бути.

— Богдане, не задержую тебе, але дам тобі з десяток козаків, щоб тебе відвели до Суботова...

— Не треба мені ніякого товариства, тут про татар і розбишак нічого не чувати. Чого ж боятися і людей непотрібно трудити? Поїду сам із своїм вірним чурою Степаном, і нічого мені не станеться.

Розпрощалися. Богдан поїхав із чурою.

А за ними виїхав десяток козаків із десятником. Хмельницький хотів їх завернути, та десятник каже:

— Я дістав приказ від пана полковника, щоб їхати за вами аж у сам Суботів, і я не можу пана полковника не слухати...

Була погідна липнева нічка. Місяць ще не зійшов, та ярко світили зорі. Косарі доходили до половини неба.

Повітря було холоднаве, свіжіське, оживляюче. Коні весело порскали і рвалися до бігу скоком, що треба було їх сильно здержувати. Чого ж було спішитися? В таку нічку, серед пахощів левадних квітів, їдеться дуже любо. Особливо після такої турботи, що тепер її він переходив.

Хмельницький роздумував про те, що сьогодні з полковником говорили. Чи ж справді пробудилася в ньому душа, чи справді він спочував козацтву? Чи справді вже надходила пора, щоб підняти грімкий, збройний протест проти гнобителів? Що козацтво дістало за те, що проляло стільки крові? Пани окраїнні, ті погані короленята, подуріли з гордощів. Король в них — нізащо. Його пов'язали пактами, цього доброго Володислава! Коли б так він ці кайдани з пактів порвав, короленят приборкав, золоту шляхетську вольність знищив і став королем-самодержцем, тоді б усім добре жилося. А, може, воно до цього справді йде, як

говорив Кричевський. Створиться велика коаліція проти Туреччини. При тому й ми будемо. Розіб'ємо турків, завоюємо Крим, заселимо його козацьким народом. Тоді обернемо всі сили на панів і скажемо цим гордим королятам: «Слухайте, мосці панове, одного нашого короля, а то ми поробимо вас о голову коротшими!»

Ці думки так його розворушили, що попустив коневі поводи і почвалував уперід. За ним — Степан.

Заїхали у невеликий гайок, посередині дороги між Чигирином і Суботовом. Козаки Кричевського дещо відстали, куняючи на сідлах.

Нараз вискочило з корчів кількох гільтаїв. Наші вершники й не зчулися, як здержали їхніх коней за поводи.

— Злази! — засичав гільтай крізь зуби і став Хмельницького стягати з коня. Двох других теж почали його тягнути. Кінь став непокоїтися і ставав дибки.

— Геть, чортів сину! — крикнув Хмельницький і копнув одного в зуби, аж він поточився. Других теж почастував своїм дужим кулаком. Та в цій хвилині наскочили на нього інші, і таки стягнули його з коня, зв'язали, затулили рота ганчіркою і стали тягнути його в лісок. Те саме зробили й з його чурою Степаном.

І хто зна, що було б із ними сталося, коли б козаки Кричевського не були почули Богданового крику. Вони вмить прочуняли і, добуваючи шабель, поскакали туди, відки почувся крик. Надлетіли в сам раз. Почали рубати гільтаїв шаблями, й післали кількох на лонно Авраама. Другі пішли врозтіч. Козаки скочили з коней та стали Хмельницького й його чуру розв'язувати.

— Добре наш пан полковник прочував, — каже десятник. — Коли б ти, батьку, не був крикнув, то ми

були б прийшли запізно. Ніде правди діти, задрімали... Що нам зробити з цими, що тут лежать? — І копнув одного ногою.

— Оставимо їх тут, а завтра будемо знати, хто це. До хутора вже недалечко буде.

Всі пігнали скоком, і невдовзі почулось козацьке гасло: «Пугу! Пугу!» Заспаний сторожний відчинив ворота. Хмельницький передав коня Степанові.

— Спасибі вам, хлопці, що впору наспіли та врятували. Заведи їх, Степане, між наших козаків, та дайте їм повечеряти.

— Спасибі, батьку! — гукали козаки.— Ми таки тут, у вас, заночуємо, якщо нас не проженете.

— Доброї вам ночі!

Ганна ще не спала. Турбувалася за чоловіка, бо ще ніколи такого не було, щоб Богдан ночував за домом і не дав їй знати.

— Добре прочувало твоє серце: я за цей час був двічі у великій небезпеці, й обидва рази хіба чудом спасся.— І розказав жінці про свої пригоди.

— Бережись, Богдане! — остерігала Ганна.— Вороги завзялися на тебе. Було б найкраще, коли б ти подякував за всі уряди й жив собі спокійно на хуторі. Та знаю, що тобі не можна цього зробити, бо ти козак. Та хоч вночі не пускайся сам в дорогу...

Коли другої днини вийшли Богданові люди в лісок, не застали там уже нічого, тільки трохи крові та розмішаного болота. Гільтаї позатирали всі сліди за собою.

Полковник довідався від своїх людей про нічну пригоду і зараз приїхав на хутір.

— Не треба тобі, Богдане, говорити, чия це робота,— сам, здоров, знаєш. Були б тебе, небоже, у кущах зарізали, мов барана, та закопали в лісі. І слід по тобі пропав би.

В сім'ї Хмельницького заносилося на велике свято. Ганна сподівалася п'ятої дитини. Постановили обоє просити Кричевського за кума. Він вірний друг — стільки разів станув йому в пригоді. Вони однодумці, до одної мети прямують, однакові в них ідеали й бажання.

Богдан сказав про це йому при нагоді, й він згодився дуже радо. Як же ж можна відмовити в такій справі, та ще такому щирому другові!

Прийшов на світ хлопчик. Дитина була слабосила, ніхто не ворожив їй довгого життя. Та Кричевський радів, і на його бажання відбулися гучні хрестини. Дитину охрестили Юрієм.

VI

До полковника Кричевського прийшло з Варшави письмо, щоб до Варшави приїхала козацька депутація. Цього бажає собі король Володислав.

Так писав канцлер Оссолінський. Кричевський догадувався, що це зв'язане з коаліцією проти турків, планованою королем та Конєцпольським. На це вказував і приватний лист Оссолінського — щоб провести справу секретно, щоб магнати про це не довідалися. Кричевський порозумівся з Хмельницьким і зложив таку депутацію: (з) черкаського сотника Івана Барабаша, білоцерківського полковника Ілаша й корсунського полковника Максима Несторенка.

Від старости чигиринського, молодого Александра Конєцпольського, дістали супровідні письма й вибралися в дорогу з великим почотом козаків.

У Варшаві пішли відразу до канцлера Оссолінського, бо ж це він писав листа в справі депутації. Канцлер прийняв козацьких висланників незвичайно гарно, та все покликувався на самого короля, так наче б він сам був ніпричому. Поводився з ними так

чемно, як ще ні один з магнатів, що з ними доводилось їм коли мати яке діло. На питання, яка є ціль їхнього приїзду, відповів, що почують про це з уст самого короля.

Опісля заведено їх перед короля Володислава.

— Здорові були, панове молодці, лицарі мого вірного козацького війська! — привітав їх король. — Козацтву я маю багато дечого завдячити. Великі супроти вас маю зобов'язання. Тому рад би я з цілого серця ваші кривди винагородити й вашу долю забезпечити. Для вашої церкви я вже дещо зробив, а решта певно зробиться. Та ви мусите попереду всього виявити вашу силу. І от трапляється до цього нагода. Використайте її. Усій Європі надоїли своєю нахабністю турки. Балканські народи, що мають за собою свою славу історію, греки, болгари, серби, волохи й молдавани стогнуть у турецькому ярмі. Італійські торговельні республіки, Венеція і Генуя, не можуть своїх агенд розвинути й привести до давнього стану тільки через турків. І багато іншого. Отож християнські держави в Європі збираються у велику коаліцію. Кожен дає, що має і що може дати. Венеція і Генуя дають гроші і свої великі флоти, цісар дає військо, Святий Отець дає гроші, веде позиточну пропаганду в християнській Європі і молиться за всіх. Польща не має грошей, але має хоробре військо, а в першій мірі вас, козаків. Решту війська ми звербуємо в сумежних християнських державах. Вам, козакам, припав би обов'язок зробити туркам диверсію на Криму, випасти на море й застукати турків на південному березі Чорного моря. Від цього ви певне не відмовитеся.

— Не відмовимо, ваша королівська милосте, бо ми знаємо, яким щирим серцем ваша королівська милість відноситься до свого вірного козацького народу та до нашої благочестивої грецької церкви православної.

Ми знаємо й те, що з приводу уступок на річ нашої віри пішли до Риму скарги на вашу королівську милість, та це пусте. Хай ваша королівська милість зволить тільки знак дати — а все козацтво стане твердим муром довкруги королівського маєстату...

Так говорив палкий Несторенко. Його аж розпирало, щоб відповісти на щирі королівські слова. Король наче б налякався, щоб хто не підслухав.

— Ви мене зрозуміли, мої приятелі, як і я вас,— каже король тихим голосом,— але обережність передовсім. Мене, хоч я і король, оточують з усіх сторін шпигуни, а мої стіни мають дуже чуткі вуха.

Тепер заговорив Хмельницький:

— Охота в нас, без сумніву, є. Завданням козацтва, як християнського лицарства, є оборона святого хреста. Козак від дитини тільки мріє про боротьбу з невірними. Але ми не маємо чим боротися з ними. Пани — ми знаємо, що проти волі вашої королівської милості,— знищили козацтво до останку. Ми лиш з імення остали козаками. Наші вольності й лицарські привілеї пропали. Козаків поза реєстром повернули пани в підданців та примусили їх робити панщину. Відобрали їм зброю, що в них була, попалили судна, порубали таборіві вози. Без цього всього ми нічого вдіяти не зможемо — голіруч з турками й татарами воювати не підемо, бо це було б божевілля. На нове не спроможемося, бо й ми, реєстрові козаки, зійшли на старців, завдяки кресовим панам.

Король поклав Хмельницькому руку на плече.

— Я знаю добре, який є теперішній стан козацького війська, та на це є рада. Ми пособимо вам грішми, щоб ви зорганізувались, одяглись, узброїлись, поробили таборіві вози та побудували якнайбільше байдаків. Скликайте охочих, формуйте полки...

— Ваша королівська милосте, ми приказу послухаємо, але ми знаємо, що зараз, при першому кро-

ці нашого почину, пани нас запроторять в тюрму, а чого доброго, й голови нам познімають,— говорив Хмельницький.

— Не бійтеся, я вам дам зазивні листи на вербування війська; а що цей вербунок не йде проти Польщі, ані проти мене, то зараз вам видадуть не тільки зазивні листи, але й козацькі клейноди: малинову хоругву, булаву, бунчук і литаври.

Козаки склонилися до королівських колін.

Хмельницький говорив далі:

— Історія Польщі не записала в своїх хроніках ні разу, щоб козаки проти короля або Польщі бунтувалися. Всі козацькі бунти, від Косинського починаючи, мали іншу причину і були звернені тільки проти кривдників-панів, тих кресових короленят, за утиски і знущання.

— Я знаю це добре. Вони й мені затроюють життя. Та, мої друзі, я на престолі, але в неволі. Моя воля пов'язана пактами, що на них я мусив присягати. Тямте про це, що може прийти такий час, що я буду мусити схоронитися між дорогим мому серцю і вірним мені козацьким народом.

— Голови положимо за вашу королівську милість! — знову крикнув запальний Несторенко.

Король був схвильований.

— Спасибі вам! А поки всі ті грамоти для вас не будуть готові, будьте моїми гістьми. Тільки пробі! — пильнуйте своїх язиків, щоби не виговоритися з тим, чого не треба. Соїм ніколи не дозволить мені на війну, бо це для панів — невигода. Коли б вони довідалися, в якій справі ви сюди приїхали та що це я сам вас прикликав, то підняли б такий гвалт на цілу Польщу, що наші всі замисли розвіялися б з вітром і ваше положення не поправилось би вже ніколи. Король попрощав їх дуже сердечно. По грамоти і клейноди мали зголоситися за тиждень у канцлера Оссолінського.

Та коли вони за тиждень у нього зголосилися, він відослав їх до королівської канцелярії. Приватний королівський секретар, видаючи їм грамоти, відослав їх до канцлера, щоб приклав на них свою канцлерську печать і свій підпис. Тоді канцлер почав їх переконувати, що його підпис і печатка зовсім зайві. Королівський підпис і його печать стане за десять канцлерських.

Депутати зміркували, що канцлер викручується. Боїться наразитися шляхті, видаючи без дозволу сенату грамоти на справу, що до неї шляхта віднеслася вороже. Вважає їх за дітей, коли думає їх таким задурити. Тоді сказав канцлер, що це сам король не хоче його підпису, бо ж король повинен був наперед дати до підпису канцлерові, а щойно тоді покласти свій. Депутати не вдавалися в дальшу розмову на тему цього крутіства й вийшли.

Несторенко був за тим, щоб їхати з тим, що є, додому. Та Хмельницький радив, що перше піти до короля. Може, це яка зрада супроти нього. Пани на все готові, як йде про шляхетські вольності. Треба, щоб король все знав.

Барабаш теж заявився за тим, щоб йти до короля, хоча відразу пізнав, що королівські заходи не доведуть до нічого, бо шляхта на війну не дозволить. Коли б така грамота проявилася на Україні, то козацтво заворушиться. Ті прості люди не будуть розбирати в тому, чи грамота є з канцлерською печаткою, чи ні. Зате пани вважатимуть її за неважну й стануть козаків гнобити. Навіщо ж йому саджати пальці між двері, коли йому з панами добре живеться? Грамота в його руках, і він її вже не випустить на світ божий. Та з своїми думками не зрадився перед товаришами.

Королівський секретар впровадив козаків до короля.

— Не турбуйтеся цим,— сказав король, коли вони йому розказали про все, хоч це поступовання Оссолінського його добре заболіло. Він же ж належав до тих, що попірали думку про коаліцію.— Обійдемося. Я свого підпису не відкличу й з раз обраного шляху не заверну. Вертайте в Україну і кажіть козацтву, що така є моя воля, щоб козацтво збиралося під мою булаву. Гроші незабаром дістанете. Затямте собі добре, що я вам говорив. Прощайте, щаслива вам дорога! Дасть Бог, стрінемося невдовзі на полі слави!

Після цієї розмови хитрий Барабаш ще твердше вирішив королівської грамоти з рук не випускати. Таким чином заслужить собі ласку в панів. Даремно Несторенко просив його, щоб дав йому грамоту прочитати.

— Що тобі з цього прийде, як її прочитаєш? От грамота, як грамота. Прочитаємо, як вернемо додому.

— Я її читав,— каже Хмельницький.— Там написано, щоб козаки гуртувалися під малиновий прапор, що його король дарував козацькому війську, щоб ладили вози й судна й готовилися до війни з невірними поруч із другими християнськими народами, та щоб ніхто, під грозою королівського гніву й кари, не важився козакам ставити в цьому перепони. На грамоті королівський підпис і печать.

— Я тобі, Хмельницький, вірю, та чому пан Барабаш не хоче мені грамоти показати? Хіба ж я неписьменний? — гарячився Несторенко.

— Кум Барабаш добре робить, що грамоти з рук не випускає,— сказав Хмельницький і моргнув до Несторенка так, що Барабаш ні Ілаш цього не доглянули.— Хай вже буде в одних руках, щоб потім, як буде треба, ми знали, де вона є.

Барабаш думав, що й Хмельницького перехитрив і був з цього радий. Охоче був би він королівську гра-

моту й до вогню вкинув, та подумав, що це була б образа королівського маєстату, а це було б небезпечно. Згодом перетягнув і Несторенка на свою сторону, як перед цим Ілаша.

— Що ти, товаришу, з чернею брататися будеш? — говорив Несторенкові. — Нам з нею не по дорозі, бо хоч ми всі козаки, та не з одного таки тіста ліплені. Хмельницькому не вір, бо він хитріший за всіх. Королівської грамоти я не пушу з рук, бо як козацька чернь заворушиться й панів схоче з України проганяти, то й нам, старшинам, погано прийдеться.

— Може, ти й правду кажеш... Побачимо. Та як би то ще хоругов та клейноди з рук Хмельницького добути... Все ж це якийсь символ влади, і козацтво піде за тим, у кого в руках прапор і клейноди. Вони ж від самого короля...

— Переберемо й це, переберемо, — говорив самопевно Барабаш, — тільки вже аж у Чигирині.

— — — — —

В тому ж часі увихався по Варшаві венецький висланник Теполо. Ходив поміж магнатами та намовляв їх до коаліції проти невірних. Багато зробити між ними не міг, бо не мав грошей. Писав у Венецію листи за листами, щоб прислали йому грошей, бо тут без доброго хабаря з панамі сенаторами нічого не вдієш, та Венеція на непевне не хотіла присилати. Буде добре військо, пічнеться похід, то й венецький мішок розв'яжеться.

Коли ж тепер з'явилася козацька депутація і король прийняв її на приватній аудієнції, стало панам ясно, що король надобре приготується до війни. Буде мати за собою козаків, збере наємне німецьке військо, і тоді Польщі від війни вже ніхто й ніщо не здержить. А який би не був кінець війни — для шляхти корисний він не буде. Переможе могутня Туреч-

чина — над Польщею запанує півмісяць. Вийде переможцем коаліція — король певне війська не розпустить, а приборкає шляхту, виломиться з-під пактів і стане самодержцем, а тоді — прощай золота шляхетська вольносте! Тому не можна допустити до війни й до вербунку наємного війська.

Так міркували магнати й приписували вину цього заколоту, що тепер у Польщі почався, Теполові. Він найшовся у небезпеці життя та мусив чимшвидше з Польщі тікати.

Король не поступався. Позичив грошей у королевої та післав козакам. Та хоча як змагався, не зумів побороти усіх тих перепон, що йому вороги ставили на шляху. І коли якраз тоді помер гетьман коронний Станіслав Конєцпольський, найповажніший прихильник Володиславової ідеї, пропала остання надія. На Оссолінського годі було покладатися: він у останній хвилині обріже поли й відречеться від усього, щоб тільки не наразитися могутній шляхті.

Треба було піддатися лихій судьбі...

Коли розійшлась вістка про те, що Хмельницький виїхав у Варшаву на зазив самого короля, значіння його між козацтвом дуже піднеслося. Зате змаліли надії його ворогів, що зазіхали на Суботів.

Та ось прийшла в Чигирин вістка, що на межах України збирається орда. Кричевський вийшов їй з своїм полком назустріч. З ним разом вийшов і Хмельницький зі своєю сотнею.

Тоді Чаплінський прикликав козацького десятника Дачевського.

— Слухай, Дачевський. Коли б ти перед ким виворився з того, що я тобі тепер скажу, то твоя голова — не твоя, а твоїх дітей прикажу потопити, мов цуценят.

— Мовчатиму, як камінь,— каже козак.

— А як зробиш справно те, що я тобі тепер скажу, то будь певний моєї ласки, протекції й нагороди. Заплачу дукатами й подбаю, що тебе сотником наставлять...

— Слухаю вас, пане...

— Як підеш завтра в похід з полком, маєш зробити так, щоб сотник Хмельницький з походу живий не вернувся...

— Це дуже небезпечно, пане. Козаки його люблять, і мене на шаблях рознесли б.

— Дурень ти, що таке кажеш. Треба робити проворно. Рубнути раз — і по всьому. За цим ніхто й слідити не буде, бо Хмельницький не від нині сидить панам кісткою в горлі. Ще й подякували б тобі за це й пан староста, й пан гетьман коронний Потоцький.

— Гм, попробую.

Обіцяна нагорода засіла козакові копицею сіна в голові. Дукати та ще й сотниківство... Та ще й ця користь буде, що не стане цього гордуна Хмельницького. Зависоко він понад козацькі голови виростає... І снував у своїй уяві мрії, як то він стане багатирем, а до цього ще й сотником...

І цим разом орди не було. Або іншим шляхом пішла, або тривога була фальшива.

Хмельницький їхав разом з іншими старшинами побіч Кричевського. За ним — чета козаків. Балакали про це, як би то вислідити того, що пустив цю фальшиву вістку і трудив даремне полк.

Нараз задудніло за ними. Вихором надлетіла чета козаків — і їхній отаман рубнув Хмельницького шаблею в голову. Та шабля сковзнулася по смушкській шапці й Хмельницький врятувався від смерті. Почув тільки сильний біль, що мало з коня не впав. Чета погнала вихром далі.

Кричевський скипів гнівом.

— Доганяйте, хлопці, й приведіть цих гультаїв сюди! — гукнув до своєї чети.

Почалася погоня. Та ледве, чи були б їх догнали, коли б не козацький відділ, що вертав зі стежі. Почувши крики: «Тримай! Держи!», заступив четі дорогу. Окружили її з усіх сторін, що годі було втечи.

Кричевський з старшиною причвалував за хвилину.

— Хто у вас отаман? — спитав грізно.

Козаки вказали на Дачевського. Він дивиться з-під лоба. Що йому зроблять, коли він під опікою могутнього підстарости Чаплінського.

— Що ти зробив, злодюго?

— А що ж: я думав, що це татарин,— відповів безсоромно й вклонився шапкою Хмельницькому.— Вибач, пане сотнику.

— Брешеш! — крикнув полковник.— Ти, душогубе, ти хотів пана сотника вбити. Зараз кажи, хто тобі казав це робити, бо тут же зроблю тобі амінь. В довгі суди не буду бавитися, прикажу тебе як стій повісити. Ми — в поході.

Дачевський щойно тепер зрозумів, що це не жарти. Побілів, як стіна.

— Помилуйте, пане полковнику. Мене найняв підстароста Чаплінський. Обіцяв дукати й сотниківство, як пан сотник не верне з походу живий...

Усі з дива не могли вийти.

— До чого то вже дійшло,— каже полковник.— Ви, козаки, чули це. Підстароста не такий великий пан, щоб його не міг досягнути катівський топір. Закувати цього драбугу в кайдани й повести в Чигирин.

Але до суду не дійшло. Зараз першої ночі в'язень втік — і слід по ньому застиг.

Кричевський пішов до старости та розказав йому все.

Конєцпольський невдоволено скривився. Чаплінський — його найвірніший слуга, як же ж можна віддати його судові?

— Немає на це свідків, — каже.

— Я свідкуватиму й мої козаки.

— Твої козаки — не шляхтичі, й їхнє свідоцтво проти шляхтича неважне, а одного свідка, як знаєш, мало. Врешті, не конче мусить бути правда й це, що говорив на шляхтича козак у смертельній тривозі. Хотів певне спасти себе, заслоняючись шляхтичем Чаплінським. Йому грозила смерть, а так на цьому добре вийшов — виграв на часі й втік. Хитрий, драбуга! — При цих словах гетьман засміявся. Був радий, що збив Кричевського з пантелику.

Кричевський хотів доходити свого далі, та пригадав собі, що його добродія, гетьмана Конєцпольського, немає вже в живих...

При найближчій стрічі з Хмельницьким каже:

— Нічого не вдію. Староста мені не те, що нічого не поміг, але ще й насміявся з мене.

— Хіба ж ти до старости ходив? Шкода було труду. Александер Конєцпольський — то не Станіслав. Той, хоч козаків не любив, але любив правду й був лицар, а цей — баба, пестій, дивиться тільки, щоб йому пахучого мила не бракло.

— Богдане, бережись!

— Що ж зроблю? Чи ж могло бути для мене безпечніше місце, як під твоїм боком? Чей же, з Суботова мене не проженуть...

Кричевський не відповів нічого...

XII

Незабаром стрінуло тяжке горе сім'ю Хмельницьких.

Анна Хмельницька стояла на оборі, як пастухи пригнали з пасовиська череду. Здоровий бугай, що був між чередою, кинувся знічев'я на Хмельницьку,

взяв її на роги, кинув об землю та став місити ногами. Поки пастухи надбігли та звірюку відогнали, Хмельницька була вся потовчена й покалічена.

Від цієї хвилини не було їй ні життя, ні смерті. Терпіла невимовно, з постелі не могла підвестися. Не помагали знахарки, ні їхні ліки. Богдан аж з Києва лікаря привозив. Для Хмельницької виходу не було. Стара няня Горпина перейняла ціле хазяйство й знаходилася біля недужої.

Походи проти татар не вгавали. В одному такому поході козаки відбили багато бранців, а між ними — одну молоденьку польку. Вона була ледве жива, обідрана й знеможена. Богданові жаль стало дівчини, посадив її у віз та казав завезти в Суботів. Хмельницька задержала її при собі. Дівчина розказувала, що батька й матір вбили татари, брата забрали в ясир, і вона тепер — кругла сирота, нікуди їй вертати. Називалася теж Ганна. Своїм оповіданням зворушила недужу, й вона її щиро полюбила. Але й Ганна вміла віддячитися своїй добродійці. Рідна дитина не заходилася б біля хворої так, як це робила Ганна. Думки її відгадувала, у найменшому догоджала. Богдан був їй дуже вдячний за це. Ганя зуміла з'єднати собі всіх. Навчилася легко української мови, була для всіх привітна, весела, й так прив'язалася до сім'ї, що й не думала вертати в Польщу. Всі її любили, одна тільки Горпина незлюбила її. Всі дивувалися, бо Горпина все милосердилась над бідними й сиротами. А хіба ж така Ганя, що опинилася так далеко від своїх, між чужими, не заслугувала на співчуття?

Коли Хмельницька стане, було, вихвалювати Ганю за її уважливість, за її добре серце, — стара тільки головою хитає.

— Не добре ти говориш, моя дитино, не до доброго воно доведе. Кажу тобі, що їз-за неї впаде колись

велике нещастя на Богданову голову. Світ колись переконається, що моя душа добре віщувала... Я бачу крізь людину її душу, чи вона добра чи лиха.

А коли Ганна хотіла з нею перечитися, стара виходила з хати.

Ганна западала щораз більше на здоровлю. Вона відчувала, що недовго вже їй на цьому світі жити. Прийде, було, Богдан та розпитує про її здоровля,— а все те саме говорить.

— Не питай мене про це, мій друже. Ти ж сам найкраще знаєш, що з мене вже нічого не буде. Коли бажаєш мені добра, то благай Господа, щоб вкоротив мої муки. Навіщо вже я кому придалася? Турбота про тебе та мої діти дуже мене мучить. На кого я лишу мої діточки, хто їх заходить буде, хто їх у люди введе? Ще поки жива Горпина, то вона заступить їм мене. Та вона не вічна, а що буде опісля?

А другим разом говорила:

— Тобі, Богдане, прийдеться доконче вженитися, та яка ця друга мама буде для моїх діток? Коби хоч добра була!

— Не говори такого, дружино моя дорога та вірна,— казав Богдан, здержуючи сльози, що йому до очей напливали,— ти ще подумаєш і ми ще поживем щасливо.

Але він сам своїм словам не вірив, і жаль стискав його за глотку, що й слова промовити не міг. А коли не міг сам себе опанувати, виходив прожогом з хати. Заходив у свою кімнату й плакав, аж душився від сліз, щоб люди не почули, бо козакові не годиться плакати.

А цій розмові подругів прислухувалася крізь відхилені двері татарська бранка з далекого польського краю, проти своєї волі сюди привезена. І, як тільки вийшов Богдан, вона припала до постелі недужої й стала її цілувати по руках.

— Як же ж мені вас, моя пані, дуже жаль. Коли б я могла хоч частину мого здоров'я передати вам. Я б радо поклалася на ваше місце в постелю, щоб вас тільки здоровою бачити. Бо навіщо ж я кому потрібна? — Вона гірненько заплакала.— Мої рідні певне вже й забули про мене та панахиду за мою душу відправили. Померла б я, то не було б кому й заплакати за мною. А вам, треба ще довго жити, поки діточок у люди не виведете...

— Моя дитино любя, моя розрадо дорога, хай Господь тебе благословить за це. Та ти гнівиш Бога, бо ніхто не може перебирати від другого терпінь, що Господь йому зсилає. Кожний мусить терпіти тільки за себе самого.

Хмельницька простягнула свої висохлі, мов билинки, руки, обняла дівчину, пригорнула до висохлої груді й щиро її поцілувала.

— Ох, мої бідні діточки! Приведи мені їх, щоб я ще надивилася на них, заки замкну очі навіки...

Ганя метнулася й привела тільки двоє наймолодших. Старших хлопців не було вдома. Вони між козацтвом, їх тягне до коней — звичайно, козацькі діти. Обличчя недужої на хвилину прояснилося, та знову покритлося хмарою смутку. Знову станули їй сльози в очах. Власними силами не могла піднятися, щоб пригорнути діточок. Помогла їй в тому Ганя. Недужа обнімала їх та цілувала.

— Цого ти, мама, плацес? — щебетала мала Ганя.— Ми так гарно гралися. Пан полковник привіз Юрасеві галного коника, мов зивого. А коли ти, мамо, вийдес до городу? — Кожне слово дитини, мов ножем, краяло материне серце.

— А ти, Юрасю,— каже до хлопчика,— не скажеш мені нічого?

Хлопчик держав палець у роті, дивився тупо на матір і не промовив ні слова.

Хмельницька похитала головою.

— Ти, Юрасю,— найбільша моя турбота. Не вийде з тебе козак на славу України...

— Чому ж би ні? — відозвалася Ганна-панночка.

Він потакнув головою, та не промовив ні слова.

— Гірка твоя доля буде,— бідкалася недужа.

Мала Ганя все щось щebetала. Юрась мовчав і тільки пальчик смоктав. Недужа гляділа на них крізь сльози. Врешті знемоглася й впала на подушки з заплющеними очима. Ганя вивела дітей із світлиці.

На це надійшов Богдан. Стрінув їх у сінях. Ганя була заплакана.

— А що недужа?

— Тепер, мабуть, заснули, а я забрала діти, щоби був спокій. Для недужого сон — велике добро.

Богдан дивився услід за нею. Вона була гарна русявка, струнка й чепурна. Ідучи, плила, мов рибка,— наче землі не доторкала.

— Пізнати, що полька,— подумав собі Хмельницький.— Панські манери в неї, й хоч на чужому сміттю — почувася себе панею.

Ганна Хмельницька догоряла. Богдан був безрадий. Мусив уживати цілої сили волі, щоб не затроювати бідній дружині останніх хвилин життя. Показував із себе веселого, повного надії, хоч серце кривавилось із жалю за вірною дружиною. Та вона відчувала стан його душі.

— Богдане, друже мій, не годиться самого себе обдурювати. Я сама найкраще знаю, який мій стан здоровля, й ти це знаєш, тільки силкуєшся не показати цього по собі. Мої дні почислені. Мені діток найбільше жаль. Бо ти ще молодий, одружишся незабаром, а згодом й забудеш свою Ганну... Так, так, живий живе гадає, дарма... Коли б тільки дісталася тобі годяща жінка, щоб над пасинками дрібними не знущалася...

Богдан не втерпів. Припав головою до грудей вмираючої й гірко заривав. Ганна гладила вимарнілою рукою його голову, потішала й заспокоювала, як могла.

— Головою стіни не проб'єш, мій любий; плачем долі не випросиш, хіба що серцю полегшає від сердечного плачу... Так мусить бути, бо така вже людська доля. Може, ти ще коли мені завидувати будеш, що я вже під муравою... О, моя душа віщує, що жде тебе нелегке життя. Маєш лютих ворогів, що на твою голову дибають й загибель тобі готують... Я гадала б, щоб ти з цею Ганною одружився. Вона до мене й до моїх дітей така добра, а притому роботяща й розумна. Тобі добре з нею буде... Так мені здається... Не знаю тільки, чому наша няня так її незлюбила й все якогось лиха від неї жде. Гадаю, що це без причини... От старим людям не одне ввижається... Хіба тому, що вона полька. Та це нічого... Ганя мені говорила, що з нашим козацьким життям ізжилася, й хоче до нашої віри пристати... До церкви вже ходить. З неї буде краща козачка, як не з одної, що козачкою вродилася.

Богданові здавалося досі, що з смертю Ганни стане перед ним тверда стіна, кінець усьому, темрява, що до самої його смерті вкриватиме його душу зболілу. Коли б не малі діти, то й йому жити не треба.

Аж ось вмираюча дружина вибила в цій стіні отвір... Відсунула занавісу з-перед його очей й показала йому новий світ. Ще довго можна буде в ньому жити...

Ганя — гарна дівчина, проворна та до діток прихильна. Вмираючі люди бачать далі, як здорові, бо душа, виходячи з тіла, має над ним перевагу... Може, справді Господь післав йому цю дівчину.

Та враз налякався цієї думки. Та ж його дружина ще живе. Та ж це великий гріх супроти вірної дружини, що з нею стільки літ щасливо прожив...

— Господи, прости гріха! — бився в груди.— Відверни від мене, Боже, ці грішні думки... Не спокушай мене, дияволе, не піддавай мені такої погані. Боже! Чи й цій бідній, терплячій Ганні, що вже на тому світі свої гріхи спокутувала, теж нечистий цю спокусливу думку підшепнув?

Поглянув на ікону святої Покрови, перехрестився та став шептати молитви...

Кинувся до праці то в сотенній канцелярії, то в своєму хазяйстві, та всюди ця остання розмова з дружиною непокоїла його. Не раз думав: нечистий — хитра штука. Вміє поволеньки добиратися до людської душі. Добре він вивчив латинську пословицю:

Гутта кават ляпідем, нон ві, сед сепе кадендо *.

Смерть не дала вже довго на себе ждати. Ганна вмирала при пам'яті до останньої хвилини, благословила діточок, прощалася з усіми, а Богданові, що похилився над нею, шепнула до уха:

— Не забувай, що я тобі говорила.

Померла з усмішкою на устах. Може, тому, що її мука скінчилася, а може, тому, що побачила щось не земського, божого, може, душа, виходячи з тіла, оставила на ньому слід свого вдоволення й щастя...

На похорони з'їхалася вся родина Хмельницьких і Сомків. Приїхав і брат покійниці, прилуцький полковник. Давненько він уже в Хмельницьких не був, і досі не бачив татарської бранки. Ця русява струнка дівчина піклувалася тепер всім, серед похоронної метушні давала всьому лад.

Був на похоронах і полковник Кричевський. Він дуже шанував покійницю за її великий розум, бачив не раз татарську бранку, та ніколи йому й на думку

* Крапля вижлоблює камінь не силою, тільки тим, що часто капає.

не могло прийти, щоб ця гарна дівчина мала колись зайняти місце Ганни Сомківної... Тепер вдарило його, що вона поводить ся, мов господиня дому, а Богдан відноситься до неї не як до слуги, визволеної бранки, а як до господині... І враз мелькнуло в голові, що тут щось не те... Те саме думав і Сомко.

Сомко став розпитувати Богдана.

— Це певно не нашого гнізда птиця?

Богдан став розказувати про все, розводитися над цим, яка вона була щира для покійної дружини в часі її недуги, як дбала про діти... Вона полька, але до нашої церкви ходить і по-нашому молитви навчилася. Тепер хоче на православну віру перейти...

Досвідний Сомко пізнав, які в його шурина почування супроти цієї польки. Він перебив йому:

— А полькою все остане... Слухай, Богдане, чи не задумаєш ти одружитися з нею?

— Про це, брате, не пора над свіжою могилою розводитися...

Сомко махнув рукою. Від нього тепер нічого не довідаєшся. Краще поговорити з старою нянею.

— Скажіть мені, няню, що воно на ділі з цією полькою?

— А що ж би... це погана, невірна, зрадлива птиця... Ви тільки подумайте, пане полковнику: скільки разів вона могла сказати Богданові одне слівце, щоб її відослав у Польщу, в свій рідний край, а він певно був би їй цього не відмовив. Та вона наче б ніякої рідні не мала, хоч по всьому пізнати, що вона є якогось панського роду. А чому? Бачила, що сотничісі немає виходу, то чому б вона не мала стати сотничихою. Я вже не віднині бачу, як вона на Богдана очі звертає. А вона це вміє... Коли б ви бачили, як вона своїм лизунством опутала покійницю. Увесь світ бачив, як я покійницю любила,— не менше, як самого Богдана, а вона більш вірила цій прибуді

як мені, й більше до неї зверталася у всьому, як до мене. Так, пане полковнику, побудь тут ще яких три дні та вразуми Богдана, щоб спам'ятався, а то візьме собі біду на голову,— я це прочуваю... Вона нам колись великого лиха наробить, будеш бачити... Богданові треба козацької дитини, а не питльованої панночки, що їй козацький кожух смердить. Він тебе скоріше послухає, як мене, бо я не вмію так говорити. Хоч моя рада добра, та мова проста.

Не по нутру було Сомкові те, що почув.

«Пропаде козак до решти. І так дорікають йому, що надто під панську дудку танцює, що з цим Кричевським покумався, а що ж щойно тоді буде, як візьме цю польку за жінку? Відцурається козацтва й стане панським підніжком, як стільки інших козацьких старшин. Пропаде для козацтва. А шкода б його було, бо мудра голова й, може, колись стане потрібний для козацтва». Такі думки не сходили Сомкові з голови. Остане ще кілька днів у Суботіві, щоб усе успокоїлося, і він міг би з Богданом на розум побалакати.

— Коли ж, Богдане, на весілля запросиш? — спитав нечаяно.— А, може, й ні, бо куди ж нашому братові козакові на панське весілля пхатися...

— Не рани мого серця, брате,— яке тобі весілля ввижається?

— Яке? А от таке, що й воробці про нього на дахах цвірінькають. Що ти на цю польку око звернув, то й дурень пізнав би... Богдане, не роби дурниць. Пам'ятай нашу пословицю: «Рівняйся кінь з конем, а віл з волом». Вона тобі не пара, вона не приляже душею до простого, козацького народу, не зживеться з нами, бо вона — панська дитина. Їй від найменших років говорили заєдно про нас, як про чортів рогатих та дикунів. А як вона тепер показує до нас зичливість і навіть на православну віру

переходити хоче, то вір мені, що це не ширс. Це ж незла річ — стати сотничихою на Суботові...

— Знай, брате, що покійна Ганна перша мені таку думку піддала...

— Себто, яку?

— Щоб я з Ганною одружився.

— Недужі люди до цього терплячі — не одне таке видумують, що ні пришити, ні прилатати... Тобі, Богдане, про козацьку славу дбати б... І так уже між козаками перешіптують, що ти з панами руку держиш. Ей, Богдане, коли б це мала бути правда, то, хоч люблю тебе, знати тебе не схочу... Навіщо ти з тим Кричевським покумався?

— З Кричевським? А знаєш ти, хто він?

— Поляк.

— Ні, руський шляхтич. Він сам уже переконався, що й його рід руський і до нього треба вернутися. Прийде час, і ти сам це пізнаєш. А поки що поспитай козаків, що про нього говорять. Рідний батько краще з ними не поступав би, як він.

— Може, й твоя правда. Та я вертаюся до цієї другої Ганни, що має заступити місце цієї першої, що ми її щойно поховали. Відки ти знаєш, що вона — Ганна, а не яка Ядвіга? Може, навмисне так себе назвала, щоб тобі приподобатися?

— Але ж ти, брате, вмієш підозрівати й вигадувати!

— Життя мене цього навчило... Моя думка така, щоб ти якнайскорше випитав її, відки вона, і відіслав її в своясі.

— Я питав її про те вже давніше, та нічого не довідався...

— Бо вона мудра. Навіщо їй їхати кудись, коли вона тут панею може бути й закоханого козака водити за чуба, куди хоче. Богдане, Богдане, будь козаком, а не якоюсь бабою,— не дайся опутати.

— Тебе певно стара няня так насторожила на цю дівчину...

— Няня — мудра та щира жінка: вона знає, що говорить, і думає так само, як і я.

Другої днини Сомко від'їхав і взяв із собою небожів. Остав тільки Остап, що вже починав помагати батькові в господарстві й не хотів їхати.

За короткий час заволоділа панна Анна всім Суботовом і самим Богданом. Вона це вміла. Для Богдана була особливо дбайлива, думки його відгадувала, годила в усьому. А вже як поглянула на нього палкими оченятами — м'як, як пригрітий віск. А вона вміла зручними пальчиками угнітати цей віск, як їй цього треба було. Врешті досягнула свого: вони стали на слові. Тільки вінчання ще відклали.

Одного разу промовила:

— Богданчику, мій соколе сизий, я так хотіла б поїхати в Чигирин — мені тут дуже скучно. Стара няня мене не любила, хоч я годжу їй, як болячці...

— Чому ж би ні, моя голубко, — можемо й зараз завтра їхати... — А сам думав: «Не любить її стара Гозпина — й нічого з нею не порадиш. Найкраще куплю дімок у Чигирині та й завезу туди Горпину, хай собі хазяйнує. Не будуть себе бачити, то скоріш стара помириться, заскучає за селом і вернеться додому іншою людиною».

З такою думкою поїхали Богдан з Ганею в Чигирин. Ходили по городі, Богдан показував їй все, вартє уваги. Вона ж виявляла велику цікавість для всього, що бачила. Вдягнена була й говорила по-українському. Не дивно, що звернула на себе увагу чигиринців. Звернули на неї око і старостинські канцеляристи, і сам підстароста Чаплінський.

— Ото хам козацький, яку собі кралю вишукав, та ще й до того польку... Подожди ще, небоже: не

для пса ковбаса. Захоплю Суботів, то й вона мені дістанеться.

Богдан мав чимало знайомостей у польському товаристві й не важко було йому завести туди й Ганну. Подобалась всім за красу, веселість і проворність, а коли стала оповідати про свої пригоди, про своє сирітство, та ще й скропила його гарячими слізьми, підбила серця всіх... Всі запрошували її навипередки до себе.

Вертала цього дня веселенька й рада. Богданові дякувала за цю приємність гарячими цілунками. Богдан розм'як. У цій хвилині був би Ганні не відмовив нічого. І план свій змінив: купить домок у Чигирині, та не для Горпини, тільки для Ганни — щоб мала де заїхати, як забажає бути в городі.

І на цьому стало. Богдан купив домок з огородем на передмісті Чигирина. Ганна приїздила сюди дуже часто та ходила в гості по всіх знайомих. Вони жалували її дуже, що вона... опинилася в руках такого простого козака. Видавали в її честь бали та забави. Польські шляхтичі кружляли біля неї роєм, а вже найбільше Чаплінський. Він був вдівцем — немолодим, щоправда, бо мав дочку за Коморовським, — та ще повним сили й бадьорим. Вмів з дамами поводитися гладенько й вмів їм подобатися. Він найбільше з усіх робив Ганні гонори, й вона не була від цього... Нагадувалися їй давні часи, десь там, далеко в Польщі, серед інших обставин і середовища... Це не те, що там, на хуторі. Та хай вона тільки стане сотничихою... Вона певно інакше заживе...

Вона не соромилась виводити свої жалі перед Чаплінським.

— Я вас, панночко, розумію, — говорив він із співчуттям, — що вам важко жити серед цього простацького, хамського оточення, та не треба вам тратити надії на визволення. Скажіть мені тільки, в котрій

стороні Польщі шукати вашого роду, а пан староста на моє прохання певне подбає, щоб вас визволити з рук хама. Ще в нашій Польщі не є так зле, щоб було шизматикові в'язнити дівчину-католичку.

Панночка пізнала, що переговорилася. Коли б так справді староста забажав її освободити, то всі її плани й надії поплили б з росою. Вона стала завертати.

— Не говоріть так, вашмосць, про Хмельницького, бо він мій добродій і опікун. Коли б не він, то я певно була б томилася в якомусь турецькому гаремі... Він для мене зробить, чого тільки душа забажає.

У старому серці Чаплінського пробудилася заздрість. Він аж скипів із досади.

— Бачу, що ви готові за нього й заміж вийти. Ну, що ж, він хлоп здозовий, як тур, і може подобатися тим, що в таких постатях любуються. Віншую...

— Помиляєтесь, вашмосць,— я не з тих, що за турами пропадають. Та подумайте, чи могла б я відмовити йому, коли б він хотів зо мною повінчатися?

— Пробі, панночко! Чи ви вже до цього ступеня схлопіли, що, забуваючи ваш герб родовий, не вагувалися б стати малжонкою простого козака-хама?

Чаплінський такий був захоплений гарною дівчиною, що й не помітив, як вона вимагає відповіді на запит, де й який її рід. Став вговорювати далі:

— Панночко! Не забувайте ні на хвилину, що в мені найдете свого вірного оборонця. Наразі не давайте ніякої відповіді, зволікайте, як можете, бо ваше визволення з рук цього смока, може, ближче, як ви собі уявляєте.

Панночка у своїй мудрій головці міркувала:

— Хто його зна, що краще? Хмельницький теж шляхтич, та в нього немає таких панських манер, такого уложення, як в Чаплінського. Хмельницький вище сотника не полізе, а й з цього можуть його скинути. А польський шляхтич Чаплінський, маючи за

собою такого протектора, як староста Конєцпольський, може зайти високо... А до цього він католик. Не треба змінити віри та на цих патлатих попів дивитися. Коли б тільки Чаплінський не здурив... Та на це Бог дав розумець і вроджений сприт.

Горпина була непримиренна. Скільки разів Богдан приїхав до Суботова, мусив вислухати від неї докорів.

— Богданку, дитино моя, отямся,— що ти робиш! Пам'ятай про своїх діток нещасних. Ця мантійка тебе опутала, запамозочила твій розум. Згадаєш колись моє слово, що вона стане причиною великого лиха, що впаде на нас всіх. Зрадить вона тебе колись, зрадить. Скажи, чого їй все так в Чигирин спішно? Бо там найшла своїх земляків. Вони разом із нею насміхаються з тебе, поки тебе не пошиють в дурні. Добре то говорив твій друг Сомко: рівняйся кінь з конем, а віл з волом. Не для тебе вона пара...

— Чому ви, няню, такі лихі на неї? Чи вона вас коли чим зневажила, зробила що злого?

— Нічого злого вона мені не зробила; вона біля мене, мов кіточка ласиться, боки обтирає, та я їй не вірю і ніколи не повірю, бо моя душа в ній чорта чує.

І, наче лякаючись дальшої розмови, стара відходила, хитаючи сивою головою.

Богдан не знав, що діяти. З одної сторони наче б хто нашіптував слова остороги старій няні, з другої сторони влюблене серце старшої людини домагалось не зважати на ніякі остороги і йти раз обраною дорогою.

Врешті подумав: одружуся, та й всі сплетні устануть; і люди перестануть у несвоє встрявати, й Горпина перестане воркотіти, як уже буде по всьому.

Умовився з місцевим попом. Одного дня пішли обидвоє до церкви і, поминаючи всі звичаї, повінчалися.

Ганна допняла свого: стала багатою сотничихою у багатому хуторі Хмельницького, жінкою оп'янілого любов'ю Богдана...

XXII

А тим часом підстароста Чаплінський не засипляв справи. Віддавна гострив зуби на Суботів, а тепер прибула нова спокуса: оця русява, струнка Ганя не сходила йому з думки. Влюбився в неї до безтями...

День і ніч передумував над способами, як би то одне й друге здобути — розуміється, найлегше. Першого не здобуде проти волі старости, бо наражуватися на його гнів небезпечно. Став годити старості, мов болячці, у всіх його забаганках, навіть сам піддавав йому дещо, щоб його собі з'єднати. Терпеливо вичікував пригожої хвилини... Врешті одного дня, коли розпещене панятко було дуже вдоволене його прислугою, промовив:

— Вже стільки літ служу вірно, мов цей пес, вашій милості і, правду кажучи, нічого не дослужився...

— Чого ж ти, Чаплісю, хотів би дослужитися, може мав би охоту стати старостою на моє місце?

— Ваша милосте, глузуєте з вірного слуги. Я не в тім сенсі говорю про заслуженину. Мені сама ласка вашої милості є найбільшою нагородою. Завдяки їй маю все, чого мені тільки треба. Мені тільки болить ця нерівномірність у розділюванні ласк: одному багато, а другому менше в порівнянні до його заслуг.

— Не розумію тебе, чого хочеш?

— Річ проста і я вірю, що як зверну увагу вашої милості на це, то певно буде інакше.

— Ще не розумію...

— Маю на думці сотника нашого полку, Хмельницького. Невірний він, зрадливий, вовком дише, а лисом все розуміє, є ворогом всього, що польське й шляхотське...

— Які маєш на це докази?

— Хіба ж отець вашої милості, блаженної пам'яті гетьман, не казав його в'язнити на зухвальство проти такого достойника Речі Посполитої? Відразу показав роги, який він приятель. Але це йому не перепиняє багатіти на Суботів, а я — худобахолок...

— Вибий собі з голови цей Суботів. Я не можу ламати волі мого блаженної пам'яті родича й відбирати в Хмельницького те, що було дане його батькові.

— Може, його батько собі на це заслужив, але наш сотник — зовсім ні... Він не тільки собі не заслужив, але навіть не має до Суботова ніякого права.

Староста глянув на нього.

— Бо ніде в актах гродських право надання Суботова не записане. Суботів все ще належить до староства чигиринського. Покійний сотник Михайло Хмельницький обманув його милість покійного гетьмана, бо він не був шляхтичем і йому по польському праву не прислугувало надання. Кому надається, цей має право приймати осадчих, підданих, а це тільки шляхтичеві можна. Сотник таким не є. Надто наш пан сотник з татарами спілку заводить. Покійний гетьман не раз жалував, що не казав цьому панові голови з пліч зняти.

— Докажи мені, що він з ордою заводиться, а я зроблю з ним короткий процес. А щодо Суботова, то я вже раз сказав, що слово мого родича ламати не буду...

— Зробім, ваша милосте, таке: я без відома вашої милості по нашому звичаю заїду на Суботів, а він хай собі потім відбирає судом...

— Хмельницький вложив же ж багато в Суботів, побудував будинки, млини, повисушував болота...

— Він вже це все давно відбив собі з баришем і кривди йому не буде.

Чаплінський нахилився до вуха панича й став йому щось шептати. Обличчя пана старости стало розпогоджуватися. Усміхнувся любенько і став хитати головою на знак згоди.

— Про мене, роби, як хочеш,— я нічого не знаю. Тільки вважай: Хмельницький не простий козак — щоб ти при цьому не попик пальців.

— Це вже моє діло... Я тільки не хотів нічого робити проти волі вашої милості, мого добродія і пана.

— Ну добре, я нічого про це не знаю.

...Чигиринський полк вийшов на переправу, кудю мала йти орда. Цим разом вістка була правдива. Полк мав чимало праці й мусив довше забаритися. З полком пішов і Богдан. У Суботові остала тільки Горпина з домашньою челяддю, бо козаки пішли з своїм сотником. З Горпиною остав теж його найстарший син Остап.

Цю хвилину використав Коморовський, зять Чаплінського. Зібрав замовлених гільтаїв і пішов на Суботів у білісінький день.

В Суботові ніхто не прочував лиха. Челядь робила свою роботу. Горпина поралася в городі. Остапко їздив на своєму конику, що дістав від батька в дарунку. Анна вишивала в світлиці та приспівувала пісеньку, що навчилася від хуторяних дівчат.

Біля самого полудня увігналася у ворота озброєна юрба на конях, з великим криком і галайканням, та стала всіх стрічних бити нагаями й розганяти. Попереду їхав Коморовський. Він викрикував найбільше й лаяв Хмельницького на весь рот. Врешті зсів із коня й пішов у світлицю. Тут стрінула його

Анна. Вона ніраз не збентежилась — наче б вижидала цього.

— В імені пана підстарости Чалінського забираю в посідання і володіння неправдо захоплену Хмельницьким посілість, що належить до чигиринського староства зо всім, що на ній находиться...

— Мене це не доторкає,— промовила Анна байдуже,— я тут ні при чому.

— збирайся, панночко, поїдеш з нами в Чигирин — такий вийшов приказ від пана підстарости.

Анна без спротиву стала складати в скриню все те, що коли-небудь дістала від Богдана.

А тим часом наїздники бушували по всіх усядах і тягнули, що під руки попало. Виважували двері від комор і засіків, забирали все й вантажили на вози. Забрали все: одержу, постелю, посуду, зброю. Забрали верхові коні, що стояли в стайнях, пригнали з левади череду, табун коней, отару овець, та присилували чабанів гнати те все в Чигирин. Різали кури, гуси, качки, розложили серед двору вогонь та стали те все варити й печи. Добралися до льоху, викотили бочки з медом і горілкою і пили, а решту набирали на вози.

Так само грабили й осадчих у селі.

На крик вибігла стара Горпина з огороду й тільки руки заломила:

— Господи! — кричала.— А це що таке? Чи не орда напала? Що ви, бузувіри, розбишаки, робите? Лиходії, злодюги...

Якийсь розбишака не дав їй далі кричати: вдарив прикладом мушкета в груди — й стара впала на землю без пам'яті.

В цій хвилині над'їхав на своїм конику чотирнадцятилітній Остап Хмельниченко. Побачивши таке, весь скипів. Заграла в ньому козацька кров. Влетів прожогом у ворота і першого стрічного гільтая кропнув кнутом по обличчі. На ганку стояв Коморовський.

— Як смієш, розбишако, грабувати добро мого татуса? Як татусь поверне з походу, то шкуру з тебе здерти прикаже. Геть відсіля!

Коморовський аж зубами заскреготав із люті.

— Ну-те, хлопці, дайте цьому хамському щенюкові доброго прочухана, щоб знав, як шляхтича зневажати.

Хлопчина й не стямився, як якийсь драбуга зловив його за в'язи й стягнув із коня. Хлопець пручався щосили, дряпав і кусав, та не вдіяв нічого. Його покладали на землю, придавили колінами й стали немилосердно бити. Хлопець втратив пам'ять, та Коморовський казав його обливати водою і далі бити.

— Не жалійте вовчєнати, бо як виросте, то нас усіх поїсть...

Хлопець обомлів знову та вже й від води не очуняв.

— Буде з нього!

В цей час сиділа Анна на возі, біля своєї скрині. Дивилась на те все байдуже, без співчуття, наче б не людину били, не сина її чоловіка, а мертву колоду.

Від'їхали врешті вози, від'їхав і Коморовський, оставляючи на хуторі економа й кількох гайдуків, бо польське право наказувало не покидати здобутого посідання.

На хуторі все заспокоїлося.

Горпина прочуняла, ще поки вони від'їхали. Бачила Анну, що водоволена, сиділа на возі, бачила, як били Остапка. Та була така ослаблена, що ні підвестися із землі, ні слова промовити не була в силі. Все те видавалося їй страшним сном. Врешті підвелася насилу й попленталася до Хмельниченка.

— Пробі! Води дайте! — крикнула, мов божевільна. Та не було кому її послухати — всі порозбігались та поховались, де хто міг.

Горпина з розкудовченим волоссям, без очіпка, ломила руки над мертвим тілом дитини.

Нарешті з'явилася заплакана молодиця із водою. Та не було вже кого тверезити. Дитина не жила... Всеньке тіло — одна велика, кривава рана. Надбігла ще одна дівчина.

— Біжи, Насте, за пасічником,— промовила молодиця, бо Горпина <була> не при пам'яті: вона тільки голосила божевільним голосом, що слова не можна було зрозуміти.

Пасічник не приходив. Врешті надійшла Настя та й сказала, що він лежить у пасіці з розбитою головою. Молодиця з Настею взяли мертву дитину на руки й занесли до хати, де було приміщення чабанів. До світлиці не важилися. Там сидів економ Коморовського.

Тільки між осадчими крики не вгавали. Там далі грабили. Жінки голосили, скот ревів, собаки вили. Шляхотський заїзд не обходився без грабунку, пожеару й каліцтв підданих ограблених. Не різнився нічим від набігу орди.

Вернув Хмельницький з походу. В Чигирині довідався про заїзд. Миттю погнав у Суботів. Застав руїну. У пасіці — те ж саме. Услід за ним вийшов економ Чаплінського.

— Нічого тут тобі, пане сотнику, робити: це все засів Чаплінський, бо Суботів — то старостинська власність...

Хмельницький скипів з досади...

— Де ж моя жінка, дитина, де Горпина дівається? — спитав, схвильований.

Економ боявся сказати правду. Відповів виминаюче:

— Горпина примістилася десь при осадчих.

Богдан подався туди. Й тут руїна. Попалені хати. Нещасні люди містилися в будах, збитих наборзі з недогарків, а то й у землянках. Довідавшись, що приїхав сотник, повилзали із своїх схованок, об

дерті, голодні, залякані. Вітали його плачем і голо-
сінням.

— Не було тебе, батьку,— не було кому нас захистити.— Говорили наче б з докором.

— Що ж я у цьому винний, мої любі? Не на весілля я їздив — у похід ходив. Тепер я такий самий, як і ви, скиталець бездомний... Та я свого й вашого права доходити буду, хоч прийшлося би мені сходити ноги по коліна. Скажіть мені, де тут моя стара няня між вами?

За хвилину привели стару няню. Вели її під руки, бо сама нездужала ходити. За цих кілька днів постаріла на десять років. Побачила Богдана, й важко заридала.

— От, Богданку, в якому гаразді ми стрічаємося.

— Де Остап? Де Анна?

— Остапко під муравою. Посіпаки Чаплінського засікли його насмерть нагаями, бо впоминався за твоїм добром.

Богдан почув, як уся кров йому в серце переливається. Бідне серце сливе не розтріслося. Поперед очі почали миготіти іскорки всуміж із чорними цятками. Вживає останніх сил волі, щоб з коня не впасти...

— А твоя паня Ганя за Чаплінським повіялась. Така рада була, як їй казали на віз сідати... Забрала з собою велику скриню з цим добром, що ти їй подавав і що сама собі докрала. В цей мент, як злодюги катували твою дитину, сиділа на возі й хоч би одним словом відозвалася. Собаку так били б, то в доброго чоловіка якась людяність у серці відозвалася б, не то що дитину свого чоловіка... Ой, Богданку, Богданку! Через неї все те нещастя на нас випало. Я остерігала тебе, та ти мене не слухав...

— Чому ж через неї? Це ж накоїв Чаплінський, бо йому захотілося Суботова...

— Говориш, як дитина. Вони вже перед тим зню-

халися з собою, ще як ти її в Чигирин на панські бенкети посилав,— Горпина говорила з докором і жалем.

— Гостро ви її осуджуєте,— каже Богдан.

— Богданку, Богданку! Я правду говорю. Незабаром ти сам про це переконаєшся. В цьому й лихо, що ти мені вірити не хочеш, так тобі любов очі заблахманила...

— Сюди приїде по вас фіра, няню,— треба нам поки що Суботів покинути. Тепер переберемося в Чигирин,— щастя, що там свій домик є.

— Поки Чаплінський і цього в тебе не забере. Він мусить для своєї кралі придбати ще й віно з твого добра...

Хмельницький не міг уже слухати цього, що говорила няня. Повернув коня і від'їхав у Чигирин. Слова старої пекли його розпеченим залізом. Сумління говорило йому, що Горпина каже правду. А тут любов до русявої, з карими очима, Анни, приглушувала голос сумління.

В душі Богдана велася завзята боротьба. Втратив усе, що придбав важкою працею продовж стільки літ. Втратив кохану дитину, що на неї стільки надій покладав, втратив дружину... Дружину? Няня говорила правду, та йому тяжко в цю правду повірити. Треба б було перевести над своїм серцем болючу операцію — треба вирвати з коренем любов, що так глибоко вросла в серце... Що ж там тепер остане? Пуста, бездонна порожнеча...

Та ні, цьому годі повірити. Анна стільки разів виявляла, стільки разів присягала щирю любов... Це ж неможливо, щоб вона його так ізрадила... А чому ж поїхала з його найтяжчим воргом? Чому ж не заступилася за його дитину? Вона ж присягала бути їй матір'ю. Та ні, її присилювали — може, й смертю грозили. Вона, сердешна, не зробила цього доброхить.

Вона певно тепер свою долю проклинає й мучиться в кігтях цього нелюда. Та він її вирятує, вирве її з пекла й люто над ворогами пімститься.

Вернувши в Чигирин, послав воза за Горпиною, а сам пішов до старости Конецпольського.

Пан староста знав, у якому ділі приходить сотник, і не спішився його прийняти. А Богданові земля під ногами горіла, так було йому пильно. Коли б тепер Чаплінський попав йому під руку, то певно не жити б йому. Нарешті покликали його перед пана старосту.

Був це молоденький, випещений паничик у французькому одязі. Така мода стала в цей час закрдатися до польських панів.

— З чим вашмосць приходиш?

— Мені зроблено нечувану кривду,— говорив схвильований Хмельницький,— розбишацький наїзд на моє добро, дароване ще мойому батькові його милостю паном гетьманом коронним, родичем вашої милості. Зграбували мені все, спалили село, вбили мені дитину й силою забрали дружину. Благаю справедливості на злочинців.

— Маєткова справа — то приватна справа,— цідив слово за словом пан староста.— Як за вашмостею є докази документальні, то правуйся. Щодо синка, то він образливо поведився супроти старшої людини, шляхтича, а щодо дружини, то це справа кавалерська... Я тільки знаю, що вона повінчана з Чаплінським...

— Вона була повінчана зі мною.

— Хоч би й так, то шлюб вашмосці був неважний. Ти православний, а вона католичка, і шлюб відбувся в церкві.... Я до цеї справи не можу мішатися. Правуйся сам — може, виграєш...

«Може, виграєш». Богдан чіпився цього слова, мов потопаючий стеблинки.

«Може, й виграю. Я мушу виграти, бо за мною пра-

во й справедливість, за мною заслуги для Речі Посполитої... Я виграю. Але перед цим вивозу Чаплінського на лицарський двобій!». Так думав Хмельницький, виходячи від старости.

Богдан зайшов до свого приятеля Кричевського. Бажалося йому побалакати з кимось щиро, по-дружньому — з кимось, що не поглузує, а, може, й добру раду подасть.

— Я вже все знаю, мій Богдане,— привітав його Кричевський.

— Я був у старости...

— Шкода було твого ходу — з чим прийшов, з цим і відійшов — правда?

— Казав правуватися — може, й виграю.

— Шкода твого труду — з Чаплінським справи не виграєш.

Хмельницький став гарячитися.

— Я його на двобій вивозу — живий з моїх рук він не вийде.

— Й цього тобі не раджу, бо попадеш у засідку і осиротиш діти.

— А бідна Анна...

— Її найменше тобі жаліти. До шлюбу з Чаплінським ішла весела, як пташка. Не видко було силування...

— Що ж ти мені радиш, друже? Чи ж можна на таку кривду й зневагу махнути рукою?

— Ні, не можна. Та пам'ятай, Богдане, що не тільки тобі зробили таку кривду. Пам'ятай, що в тебе — отчизна! Розумієш? Більше тобі не скажу...

ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО КРИЧЕВСЬКИЙ

Історична повість із XVII віку

Частина I В ЧУЖОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Одна миля, не далі, від Берестя розкинулося невеличке село Кричево — рідне гніздо його основників Кричевських. Ще з кінцем шістнадцятого століття згадується про двох Кричевських — Стецька та Васька,— що при якомусь граничному спорі покликаються на лист короля Казимира Ягайловича, котрим король подарував був їх дідові за військові заслуги землю, де він і оснував своє Кричево.

Потомки тих двох Кричевських попереходили до римської церкви й почали писати себе Кричевськими.

Кричевські багаті не були. Коли рід розрісся, а земельки не прибувало, порадили собі, боячися зовсім поробитися «худобахолками», щоб одні залишалися на батьківщині, а другі шукали своєї долі або в військовій службі, або переходили до духовного стану. А дівчина, що не виходила заміж, ішла в монастир. Бувало й таке, що дехто вступав на службу польських магнатів і там доживав свого несолодкого віку. Бо хоч польською конституцією всі шляхтичі були між собою рівні, то все ж мусили вислугуватися своїм патронам, не раз і в дуже поганих справах.

Особливо на сеймиках мусили виконувати волю свого пана, а там і своїм життям вагувати.

Із цього великого старинного роду вийшов у початках XVII віку Станислав Кричевський. Він був у сім'ї наймолодший, і засісти на риллі йому не було можливо, — треба було шукати хліба або в війську, або стати духовним. Та до того стану молодий Станислав охоти не мав. На сім'євій раді ніхто його до цього не силував, і покінчилося на тому, що Стах або піде до якогось багатія-шляхтича дослугуватися, або до королівського війська.

На це перше не хотів ніяк погодитися старий Кричевський, бо добре придивився до гараздів таких панських прислужників. Згодився на військову службу, але ж передусім хотів своєму синові дати гарну освіту, то й повіз свого Стаха до Кракова та примістив у єзуїтському ліцеї й конвікті. А коли Стах покінчив ліцей, батько вписав його на Ягайлонський Краківський університет.

У Кракові поміж товаришами ліцею, а опісля університету молодий Кричевський познайомився з ровесником Адамом Крушвіцьким. Вони заприятелювали між собою, та з цього приятельства більше користі мав Адам. Йому йшла наука не конче добре, і Кричевський йому помагав. Таке саме було й з матеріяльними справами. Старий Кричевський, хоч у нього й не переливалося, старався, щоб син мав усе на час, щоб не потребував ні в кого запобігати ласки та помочі.

Та не так було з Крушвіцьким. За свого сина батько не дуже турбувався, прислав йому небагато, та й то не на час, і коли б не поміч Кричевського, молодому Адамові довелося б голодувати.

Адам Крушвіцький не любив говорити за свій дім, а Стах і не допитувався — вважав його за худопалка, й тим радніше йому помагав.

Десь на другому році університету приїхав до Кракова старий Крушвіцький і зазнайомився зі Стахом. Був дуже радий такому товариству свого сина й не щадив для Стаха компліментів та чемностей. При цій нагоді запросив Станислава на вакації до своєї Вибранівки. Стах не давав спершу своєї згоди: мовляв, рідня, брати та сестри, особливо ж мама, котру він над усіх любив, дожидають його, і він не сміє їм у цьому відмовити. Старий Крушвіцький так не дуже-то й налягав і незабаром відїхав. Та не відступав від цих запросин молодий Адам. Радий, що батько запросив приятеля, він почав його підмовляти:

— Не відкажи мені, побратиме,— приїдь цього року до нашої Вибранівки. В Бузі чудова купіль у нас, пишні полювання, житимемо в окремому будинку. А які в нас коні під верх! Кажу тобі: араби чистої крові — мій батько в конях дуже кохається. Батько — вдовець, зайнятий своїми справами, а ми переведемо вакації безжурно й свобідно.

Кричевський вважав оповідання про арабів за звичайне собі перехвалювання на приману.

— А які там панночки в нашому сусідстві! Кажу тобі: пальці облизувати...

— Я ж тобі казав, що, з огляду на рідню, мушу їхати до нашого Кричева...

— То зробімо так: ти приїдеш до мене на два тижні, а тоді ми відвеземо тебе до Кричева.

Кричевський завагався: може, й справді в тій Вибранівці є коні-араби? Він дуже коні любив, а у своїй поліській закутині ніколи арабів не бачив.

Згодився.

По скінченому семестрі по юнаків приїхала підвода, й вони подалися в дорогу. Стах написав до родини, що йому випало їхати до Вибранівки до товариша й приятеля та що вернеться додому два тижні пізніше.

Кричевський мав при собі молодого парубка-однолітка, котрого придав йому старий батько до прислуги. Це був незвичайно меткий хлопець. Мав він наказ від старшого пана опікуватися паничем та пильнувати його. Парубкові також хотілося скорше до Кричева, й він прираджував паничеві, щоб таки їхав просто додому. Та рада ця прийшла запізно, бо Стах уже обіцяв їхати до Вибранівки.

Вибранівка вже на перший погляд Стахові не припала до вподоби. Передусім, ніхто гітьми не турбувався, навіть привітатися не було з ким, бо старий Крушвіцький нікому не показувався. Льокай завів молодого Кричевського до окремого будинку на квартиру. Стах відразу поміркував собі, що тут володіє залізна рука, військовий ригор. Служба, мов ті автомати, виконувала мовчки чиїсь накази. Ніде не чути ні людської мови, ні пісні. Ніде ні сліду веселості. Кожне робить свою роботу та лише нишком, боязко позад себе оглядається. Все зовсім не так, як у Кричеві.

Зараз на першому кроці довелось молодому паничеві побачити щось таке, про що в Кричеві ніхто не знав, не відав: гайдуки повели до стайні якусь молодицю. Він чув, як вона дуже просилася, як на це ніхто не звертав уваги й як зараз по тім почувся зойк битої людини. Він не втерпів і спитав товариша, що воно таке.

— Нічого важного: за якусь провину молодиці присудили різки й тепер переводять екзекуцію... Без того не можна — тут підданці дуже неслухняні... Не варто в той бік дивитися...

Чогось такого в себе Стах не бачив. Його батьки піклувалися своїми підданцями, мов рідними. Він почав жалкувати, що сюди приїхав, що не послухав свого меткого товариша Максима...

Незабаром льокай попросив паничів до обіду. Тут Стах познайомився ближче з ріднею приятеля, при-

дивився докладніше й до старого Крушвіцького. Старий теж докладніше придивлявся до молодого юнака, бо в Кракові не було на це часу. Він оглядав його, мов молодого коня, виведеного на продаж. Стах чув на собі його колочий погляд, і йому стало осоружно. Старий випитував його про домашні справи, і Стахові стало ніяково. Він мимохіть числив у пам'яті, кілька днів доведеться тут так мучитися, думав, як би то побут у Вибранівці скоротити. Але ж щось примусило забути про це. Коли зайшов до їдальні і обкинув оком приявних, помітив молоденьку дівчинку, літ чотирнадцяти, русяву й дуже гарну.

Старий Крушвіцький поспішився познайомити з гостем:

— Пан Станислав Кршичевський, студіозус із Кракова, товариш і приятель Адася! Моя дочка, панна Олена! Респектова, панна Марія Ястршембська, наша кузинка.

Аж тепер помітив Стах при боці русявої панночки старшу жінку. Та не дуже він придивлявся до неї — всю свою увагу звернув на дівчину. Вона видалась йому дуже несміла, якась залякана. Раз тільки підвела на нього свої синенькі, мов незабудьки, очі.

Кршичевський поклонився паням, та не знав, чи розпочинати розмову з панями, чи дати спокій. Досі з панями не стрічався й зовсім ними не цікавився. Дома, коли приїжджав зі школи на ферії, найбільше звертав увагу на коні та полювання. А тут нараз зустрівся з такою гарненькою дівчиною. Ним заволоділо якесь дивне почування, такого перше не мав ніколи. Але дівчина сиділа мовчки за столом і навіть на нього не глянула.

Обід пройшов у мовчанці. Нікому не хотілося говорити при суровому панові дому. Здавалося, що кожному хотілося чимдуж утекти від столу.

По обіді Адаць заходився свого товариша якось задобрити, бачив, що він із обіду не був вдоволений.

— Знаєш, Стаху, до мого батька треба звикнути. Він не зла людина, лише великий ригорист, а до того... трохи скупий, краще сказати — занадто ощадний. Йому здається, що всяк рад би його майно рахувати, і це часом його лютить.

Та це Стаха не переконало. По тому, що тут бачив та як скупко батько давав свому однакові, він зміркував, що старий скупиндряга збиває золото, певне, не без кривди для інших. Великий був контраст між батьком та сином... А проте думки, як би швидше звідсіль утекти, почали від нього відходити: не сходила йому з ума Олена. Він забажав звернути її увагу на себе, та не знав чим і як. Розмовою не йшло — старий, видно, додивлявся, щоб молодята не наближувалися. Чим би ж то? Хіба їздою верхи? Стах навчився їздити дома від старого козака Трохима, що проживав на хуторі як старий товариш батька з якогось давнього походу.

Він попросив Адама провести його до стайні.

Адам сам не смів розпоряджатися стайнею й пішов прохати в батька дозволу.

— Добре,— сказав пан Крушвіцький.— Та спершу поклич сюди стаєнного.

Незабаром з'явився стаєнний і випростався перед суворим паном.

— Тому краківському паничеві заманулося заїжджувати мої коні. Ану-но, осідлай йому «варіята».

Стаєнний вийшов і по дорозі попрохав паничів до стайні. Стах помітив, на свою втіху, що тут було на що дивитися. Коні, наче повибирані. Не знаючи, що пан визначив для нього коня, він почав роздивлятися і вказав на одного, що на ньому мав охоту проїхатись,— а це саме й був «варіят». Стаєнний як стій коня осідлав і вивів на двір, перед стайню. Стах

коня погладив, заговорив кілька ласкавих слів і птахом опинився на сідлі. Це була для коня несподіванка: ніхто досі на нього так не вскакував — досі його все два парубки мусили з усієї сили держати, а один підсаджував вершника.

Кінь спершу й не стямився, що з ним сталося, та потім почав показувати свої звичайні штуки: ставав дуба, викидав задом, кидався несподівано на боки, та Стах сидів на коні, мов прикований. Гарцюючи, заїхав перед веранду палацу. Стах помітив у вікні білу голівку Оленки. Вона заховалася була за завісу й із-за неї дивилася на гарцювання; коли раптом помітила, що Стах дивиться в її вікно,— люб'язно всміхнулася. Кричевський дуже зрадів: «За такий один усміх варто й голову собі скрутити на «варіяті»,— подумав він.

Кінь ставав щораз спокійніший, побачивши, що вершник за нього сильніший. Стах іще кілька разів проїхався довкруги великого кльомбу перед верандою, кілька разів глипнув у вікно Олени й почвалав отвореними воротами в поле з вітром наперегони... Служба, що це бачила, не могла з диву вийти, яку силу має той краківський панич. Кілько то вершників, і то добрих, цей чортівський кінь понівечив, і ніхто собі з ним не дав ради. Пан Крушвіцький саджав на нього підданців, що провинилися. А Стах ганяв полями, поки здорово не втомився, й приїхав додому. З коня відлітала великими клубами піна. Стах віддав коня стаєнному й наказав витерти його досуха соломою.

На герці молодого студіоза дивився й Крушвіцький крізь своє вікно. Спершу думав, що кінь панича рознесе, та коли помітив, що юнак добре тримається, закусив з досади губи. «Його б я радо взяв на машталіра уїжджати моїх верхівців»,— подумав собі.

У своїй кімнаті застав Стах Адама.

— Ти, Стаху,— мистець! Де ти такого навчився?

— Я мав доброго вчителя, одного козака, що в нас проживає. Він мене вчив, що не раз і на плач збиралося. Та що ж? Як я маю бути вояк, то неабиякий,— не хочу нашому шляхетському родові ганьби вчинити. Дивно, що тебе, Адаме, до кінної їзди не тягне: хіба може бути щось гарніше, як на доброму коні — отакому, як той, у твого батька,— летіти з вітром уперегони?

— Мені, бачиш, цього не треба. Не військову кар'єру мій батько мені придумав. Я постараюся дістатися на королівський двір, буду здобувати собі там симпатії, робити знайомства з великими людьми — це безпечніше, ніж іти на війну й ризикувати своїм життям ні за що.

— І бути вічним лизунчиком, вважати, щоб не втратити нічиєї ласки...— додав Стах.— Ні, спасибі за таку кар'єру. Для мене воєнна слава цінніша. То чого тут сперечатися? Хто що любить!

Це була перша суперечка між приятелями. Та Стах цим не зраджувався. Думав, що Адася не було кому навчити їздити на коні. Він поклав собі поговорити про це зі старим Крушвіцьким.

За обідом Крушвіцький почав розмову похвалами для Стаха за його мистецьку їзду.

— Цікавий я знати, де вашмосць цієї штуки навчився. Чей же не в ліцеї патрів езуїтів!

— Дома навчився, від старого козака, що в нас на хуторі віку доживає. А мені дивно, що у вашої милості така гарна стайня, а мій приятель Адася із неї не має охоти користати. Хоч він не вибирає собі військової кар'єри, та все ж шляхтичеві ніяково не вміти їздити на коні. Коли, ваша милість, признаєте мені знання цієї штуки, то, може б, Адася скористав із мого побуту у вашої милості і привчився. Я рад, послужити тому, як досі.

— Будь ласка,— відповів Крушвіцький.— Віднині, Адаме, підеш під руку пана Станислава. Пан Станислав вибере тобі відповідного коня з моєї стайні. Тобі, пане Станиславе, я вдячний, що ти перший пізнав вартість мого «варіянта». Досі всі на нього нарікали, і я вже мав думку його продати або, як річ безвартну, казати застрелити.

— Була б велика шкода,— сказав Кричевський,— це дуже вартний кінь, лише не було для нього відповідного доброго вчителя.

— Ваша правда. Мій машталір іще сьогодні дістане двадцять п'ять бізунів за невмілість...

Кричевський зжахнувся.

— Мені здається, що машталір тут ні при чому. Йому казали робити те, чого він не вмів, і він мусив робити, що казали. На вчителів коней найкращі — козаки. Такого б де вишукати!.. Підданці таких речей не розуміють...

Коли зійшла мова на ці теми, де Стах вважався за найбільшого знавця, йому прийшло нараз на ум таке, про що досі й не думав.

— А може б, із мого побуту скористала й панна Олена й навчилася кінної їзди? Моя сестричка в такому самому віці й чудово їздить на коні. Я її навчив би...

Оленка, почувши ці слова, страшно зачервонілася. Вона кинула на Стаха благальний погляд, наче б просилася в нього дарувати їй життя. Крушвіцький зморщив брови і сказав, здушуючи в собі гнів:

— Моя дочка гусарином не буде. Їй цього зовсім не треба.

Стахові зробилося ніяково.

Зараз опісля повставали всі від столу.

Стах не міг заспокоїтися. Він догадувався, що зробив Оленці прикрість, та не міг зміркувати, яка цьому причина й чого старий так розгнівався.

Але відтепер щодня відбувалася Адашева наука, та виявилось, що Адазь найменшого зрозуміння тої штуки не має. Треба було починати від початку, як на коні сидіти, бо Адазь боявся щохвилини, що впаде.

Кричевський був дуже терплячий і витривалий учитель. До тижня вже виїжджали в поле. Найбільше радів він із того, що на цю науку та Стахові герці дивилася все з того самого вікна Оленка й посилали йому приязні усмішки.

А так бачилися лише за столом. Часом, коли старий Крушвіцький не бачив, очі обох стрічалися. Цього поки що обом було досить.

Минулися два тижні. Стаха ніхто не спиняв довше, хоч ніхто його й не виганяв.

Від'їхав сумний. Здавалося, що залишає тут частину своєї душі. З ним був його слуга, чи, власне, вірний друг і товариш Максим. Він увесь час поміж службою вертівся й більше дечого довідався, ніж паннич. Він зазнайомився з дівчиною Катрусєю, що при панночці прислужувала. Від неї довідався, що панночка дуже собі панича полюбила, що дуже радо про нього з Катрусєю розмовляла.

Про це Максим розказав Стахові. Катруся й Максим стали мимохіть сполучниками поміж молодими людьми.

Тепер, коли вертали до Кричева, мали про що обидва говорити, сидячи на возі один побіч одного.

У Кричеві всі нетерпляче чекали Стаха. Всі помітили, що він від минулого року сильно змінився. Кудись поділася його веселість. І полюбив самоту: сяде, було, в кутку й думає або сяде на коня й їздить самотно полем.

Сам старий Кричевський за господарством не дуже помічував цю зміну, та перед материним оком сховати її було важко: материнське серце відчуло, що синові щось дошкулює, й вона взяла сина на сповідь.

Стах любив дуже свою добру маму, не мав перед нею ніяких тайн, то він щиро й визнав перед нею, що йому лежало на серці.

— Не тобі дивуюся, моя дитино. Це твій час, тільки я боюся, чи й тебе люблять?

— О так, матусю! Я не з одного переконався, що Оленка мене теж любить.

— А що старий на це? З твого оповідання я бачу, що він погана людина, а з оповідання сторонніх людей знаю, що це непевний пташок, той пан Крушвіцький. Треба поговорити з татом, та це залиш вже мені.

Старий Кричевський вислухав, що йому сказала дружина, й прикликав Станислава.

— Стаху мій, ти знаєш, я тобі не ворог. Мені мама розказала все. Та, признатися тобі, мені це не по нутру. Ти не знаєш, хто такий той Крушвіцький, а я знаю дуже добре. Це не шляхтич; а герб, яким він печатається,— дуже підозрілої вартості. Він багач, але всі знають, що доробився він майна нечесним способом, з кривдою інших. Це в мене найважливіше, і я б не радий був, щоб до нашого родинного бездоганного гербу припхався якийсь підозрілий приблуда...

— Тату, послухайте й мене. Дочка прийме моє прізвище, й походження її затреться. Я знаю, в якій вона неволі живе при батьку. Він хоч дуже багатий, а не соромився, щоб його син-одинак, той мій товариш, голодував і щоб я йому допомагав...

— Це гарно, що ти помагав йому в біді, але це ще не причина, щоб ти залазив у цю підозрілу родину. Подумай над цим, Стаху, й покинь цю думку. Дівчат у нас шляхетських і гарних багато, є в чому вибирати. І ти ще маєш доволі часу. Ти ж іще молодий, ще не покінчив шкіл, таких тобі конечно потрібно для військової кар'єри. Ріллею я тебе наділити не можу,

бо на всіх не стане, а не хочу, щоб із мого роду розродилася шляхта загонова, що опісля мусила б піти на службу магнатам. Не дай цього, Боже,— краще б мені вас всіх у могилу повкладати й самому з вами лягти...

Стах випростався на ввесь зріст.

— Тату, я вашій волі не хочу противитись. Я піду до війська, бо до цього чую в собі хист. Але я мушу дослужитися, щоб мати спроможність удержати жінку...

— Твоя самовпевненість мені подобається, і я гордий на такого бравого сина. Досі ти поводився у школі так, що я не мав найменшої причини бути з тебе невдоволеним. Міркую, що так воно буде й далі. Та все ж моя рада не тратить через те вартості: тобі ще справді час, і краще подумати над цим тобі, певно, не завадить...

— А коли б я, тату, не розгадався й, досягнувши певне становище у військовій кар'єрі, хотів одружитися з Оленкою — дістану я від мого дорогого батька благословенство?

— Чому ж би ні! Коли ти при своєму триматимеш, то ні я, ні мама благословенства тобі не відмовимо. Ти одружишся для себе, не для нас.

Стах поцілував батькові руку.

— Тепер друга справа, мій Стаху. Мама завважила, що ти не той став, що заєдно сумуєш. Чого це? Чи варто вкорочувати собі молодий вік гризотами? Веселися, сину, поки молодий. Нам, старим, веселощі вже не лицюють...

Розмова з батьком панича дуже заспокоїла, й він повеселішав.

Так Станислав Кричевський покінчив університет, щороку частину ферій перебуваючи у Вибранівці.

Сполучником між ним і Оленкою були Катруся й Максим. Обоє почали листуватися й передавали одне одному листи. Це було дуже небезпечно — старий міг довідатися: Катрусю чекала сувора кара, вона не могла б уже більше служити своїй добрій та любій панночці. А далі дійшло до того, що в неприязності Крушвіцького молоді сходилися на любов розмову в парку.

Тепер їм треба було конечно розмовитися. Стах покінчив університет і ладився йти до війська. Це були його останні вакації, й треба було щось вирішити. Тим-то вони чекали відповідної хвилини, щоб поговорити. Старий Крушвіцький саме кудись був виїхав. Обоє зійшлися в умовленому місці, а на чатах поставили вірну Катрусю, що мала їх остерегти умовленим знаком перед небезпекою.

Палкий Кричевський почав:

— Що тут багато говорити. Я завтра піду до його милості батька, поклонюся йому до колін і попрошу формально твої руки.

— Не роби цього, Стаху,— казала м'яким голосом Оленка.— Ти мого батька не знаєш. Такою нагальною поведінкою ти можеш справу попсувати, й усі наші бажання й задуми розвіються. До батька треба підходити обережно, поволі. Я міркую, що він тепер не дозволив би, а горе нам, коли б він раз сказав: ні! Ти йдеш тепер до війська. Тобі треба чимось визначитися, щоб ти татові чим заімпонував, коли майном заімпонувати не можеш...

— Як так,— сумно сказав Кричевський,— то наша злука проволічеться надовго. І хто мені заручить, що мені хтось тебе не вхопить...

— Дорогий мій Стаху! Чи треба тобі іншої заруки, як моє слово, що я тобі, лише тобі доховаю свою чисту любов до смерті? А коли слова замало, так ось недалеко каплиця над гробом моєї дорогої матусі. Ходімо туди, я тобі на її пам'ять присягну, що буду лише твоєю; а коли б мене силували вийти за іншого, то я в монастир піду, а присяги тобі не зламаю.

Не ждучи його відповіді, взяла його за руку й повела відомою їй стежечкою до каплиці.

Каплиця стояла в самому розі парку, обросла довкруги густо кущами. До неї вела лише одна стежка.

Тримаючись за руки, обоє стали перед дверима каплиці. Була темна ніч. Оленка вимовила свою присягу й закінчила так її:

— Мамо моя дорога! Ти знаєш моє невинне серце й мою вірну любов до мого Стаха. Ти сама чимало натерпілася у своєму житті. Прийми цю мою щиру присягу над твоєю могилою, добровільно зложену, й упроси в Господа для мене помочі, щоб я її дотримала. А коли б її не дотримала, то... то проклени мене, матусю!

Останні слова вимовила вона якось голосніше, аж сама їх налякалася. Зараз припала навколішки на порозі каплиці й почала гаряче молитися. Стах зробив те саме. Він не знав, що з ним діється. Йому здавалося, що це якийсь сон.

Та недовго довелося бути в нетямі. Почувся голос сови. Обоє стрепенулися: Оленка зашепотіла:

— Тікай, Стаху, певно батько вернувся,— я тут сама залишуся.

Стах побіг поміж кущі за каплицю. Тут стояло розлоге гіллясте дерево. Умить він стояв уже на парковому мурі. Звідсіля почув, як чийсь кроки зближалися до каплиці. Незабаром почув голос старого Крушвіцького:

— Що ти тут, поночі робиш?

— Я прийшла на матусиному гробі помолитися...

— Добру пору вибрала! А де ж той, що з тобою сюди прийшов?

Оленка не відзивалася. Старий пішов поза каплицю. Стах, лежачи на мурі, запер у собі дух і дивився крізь галуззя на злюще обличчя старого.

— Тут без псів нічого не вдію,— сказав сам до себе старий і зараз подався до Оленки.

— Рушай як стій до палацу й не виходь, поки до тебе не прийду.

Стах умить зісунувся з муру й побіг до палацу. Брама не була ще замкнена. Непомітно пробрався через неї й за хвилину був уже у своїй кімнаті й ліг у постелю. Серце сильно товклося.

Хто міг зрадити? Якийсь шельма. А кажуть, що все село так дуже Оленку любить, так за нею пропадає...

Враз потихеньку, наче дух, ввійшов до нього Максим.

— Ви вже тут, паничу? Слава Богу! Старий повів саме до парку тих злющих собак із ланцюга — не дай Боже попасти їм у зуби...

— Максиме, хто міг нас зрадити?

— Не вірю, щоб старий не мав тут своїх шпигунів. За гроші хто не слідкуватиме та не донесе! Ви, паничу, коли вас ніхто не переловив, вдавайте, що ні про що не знаєте. Побачимо, що старий говоритиме, як вас привітає.

Стах за себе не боявся. Його тільки мулила думка, що станеться з бідною Оленкою. Йй, певне, старий не вибачить. Довго не міг заснути: думав над тим, як би старого придобрити. Треба починати від Адама. Це ж його щирий приятель, сам не раз у цьому його впевнював. Повинен би допомогти, й, певне, допоможе одружитися з сестрою... Це трохи його заспокоїло, й він міцно заснув.

На другий день нерадо йшов Стах на снідання, але

треба було. І він приємно розчарувався. Старий прийняв його дуже сердечно, був веселий, пробував жартувати. Про вчорашнє — ні словечка, ні найменшого натяку.

— Пане Станиславе,— сказав Крушвіцький,— ми завтра матимемо приємну забаву. Я влаштовую полювання на качки та чаплі на моєму великому ставі. Диких птахів намножилося доволі, до того чаплі роблять мені велику шкоду — виловлюють рибу. Цьому треба покласти край. Я запрошую тебе на це полювання і сподіваюся, що ти мені не відкажеш.

Стах без надуми висловив свою радість із цього приводу, тим більше, що на такому полюванні він ніколи ще не був. У Кричеві був став, та не такий, як вибранівський. Запрошення його милості приносить йому велику честь...

— Біда тільки, що я не маю тут жодної рушнички, не буде чим стріляти.

— Це найменша турбота. В мене знайдуться добрі рушниці до вибору.

— Коли так, то добре! Завтра — смерть усім чаплям і качкам,— сказав Стах.

Та ненароком глянув на Оленку — й побачив у її очах розпучливий жах: зблідла, вп'ялила благальні очі у свого коханого. Стах дав їй знати очима, що її розуміє...

Старий Крушвіцький цього всього не помітив. Зате, як Стах зиркнув на старого, побачив у його очах зловтішні вогники, котрі нічого доброго не ворожили.

— У таких справах я новик,— почав він говорити,— тим-то прошу вашої милості повчити мене коротко, як воно такі полювання відбуваються. Чи будемо ми з берега стріляти? Як так, то я не знаю, чи що з того буде, бо став широкий, а я не знаю, чи є такі далеконосні рушниці.

— Видко, видко, що пан Станислав новик у таких справах. Ми поїдемо човнами на став, кожний окремо. Кожний із нас матиме свого весляра й свого мисливського собаку, щоб відтак приносив застреленого птаха. І так їхатимемо аж до другого кінця ставу. А хто з нас найбільш того крилатого народу вб'є, той дістане нагороду з рук панни Оленки.

— Дуже, дуже радий,— сказав Кричевський і вклонився старому, а Оленці дав пізнати очима, що з цього нічого не буде...

Повставали від снідання всі дуже раді. Коли старий запрошував Стаха, щоб вибрав собі рушницю, він випросився до полудня: їх, мовляв, чекає ще з Адасем невеличка гулянка кіньми.

Стах завдавав собі питання, що все це може означати? Невже яка засідка на нього? А як так, то чи то говорити з Адасем, чи мовчати?

Коли виїхали в поле, Стах таки надумався поговорити з товаришем.

— Адасю, друже мій, мені з тобою в одній поважній справі поговорити треба...

— Радо слухаю...

— Я... закохався...— сливе вимовив Стах,— йому запирало дух.

— Справді? Ну... це твоя серцева справа, вона лише тебе самого торкається.

Кричевський здивувався:

— І ти навіть не питаєшся, в кім?

— Я не люблю встрявати в серцеві справи — це, на мій погляд, велика дурниця.

— Я вважаю тебе своїм щирим другом й не повинен перед тобою мати жодних тайн... Я закохався у твоєї сестрі, панні Оленці...

Він допитливо дивився в вічі Адасеві, вичитуючи з них вражіння. Та Адась не дивився йому в вічі, а лише якось неприємно скривився.

— Ти коли хочеш від'їхати? — спитав нагально у Стаха.

Це питання було таке несподіване, що Стах довгий час не міг нічого відповісти. Таж він йно тиждень тому сюди приїхав! Звичайно бував тут дві неділі, а тепер його питають, коли він від'їде.

— Хоч би й зараз! — відповів незабаром.

— Не то зараз, але взагалі сьогодні ти не можеш від'їхати, бо батько не дасть тобі підводи. Завтра в нас полювання на ставу, й ти обіцявся в ньому взяти участь. Ніяково слова не дотримати.

— Це твоя відповідь, Адаме, на мою сповідь?

— Іншої не може бути. Коли я рад, щоб ти чимшвидше нас покинув, то, вір мені, це для твого добра. Вибий собі з голови твоє сватання з Оленкою. Вона — рішуче не для тебе. Не забувай, що ти — «худоба-холок», нічого не маєш — і не зараз, а може, й ніколи нічого не матимеш... Оленці треба чоловіка, щоб її міг би удержувати відповідно до її стану. Ти не прикладайся на багатство мого батька, бо вона з нього нічого не дістане. Як знаєш, я йду до королівської служби на двір, там треба багато грошей — усе батьківське майно припаде мені... Оленці стане за віно її врода й краса... Побачиш, знайдуться каваліри, що ще доплатять до всього, замість допоминатися віна...

На цю цинічну мову Стах увесь скипів. Кров ударила йому в лице, поперед очі почали бігати чорні плямочки. В першу хвилину він хотів списать Адамові тростинкою обличчя, та в сам час здержався. Повернув коня, й мовчки, без словечка, вихром пігнав до двора. Адам хотів його якось успокоїти, та не вдалося...

Стах, як прийшов до кімнати, був сильно схвилований. Покликав Максима, стягнув сорочку, казав вилити собі на голову відро холодної води, відтак передягся й ліг на постіль. Те, що він пережив перед

хвилиною, було таке страшне, що не вміщувалося йому в голові. Такого кінця він не сподівався. Адам, той самий Адам, котрому він так часто подавав помічну руку в потребі, його зрадив. У всій наготі показав свою погану душу.

Максим довго мовчки дивився на Стаха. Він догадувався, що паничеві щось мусило притрапитися, та ждав тільки, щоб він заспокоївся.

— Уся служба говорить про завтрашнє полювання на ставу. Та мене сміх збирає, якого лисого чорта вони там сплюють на такій голотечі. Де там тобі качка вдержиться, коли на ставу ні острівочка, де б гніздо покласти, а при березі ні кущика лепехи...

— Я знаю про це полювання, бо й мене запросили,— сказав Стах.

— Але ви, паничу, туди не підете!

— Чому не йти, коли запрошують? — спитав Стах, хоч у душі поклав собі не йти. Він хотів тільки почути думку товариша.

— Тому, що я вас не пущу.. Я за вас відповідаю перед своїм паном і перед своїм сумлінням...

Він підійшов до Стаха й сказав сливе шепотом:

— Це полювання зладжене на вас, паничу, щоб ви знали..! Вчора не повелося розірвати вас собаками, то видумали що інше. Полювання на ставу, де, крім риби, ніщо не вдержиться!.. Велика штука весляріві вдарити веслом по голові та вивернути човен... Весляр і пес не втопиться, а ви підете на дно...

— Ти думаєш, що тут може дійти аж до душегубства?

— Чому ж би ні. Так спрятати вас краще, ніж розшарпати собаками. Скажуть: припадок, та й годі... Паничу, в тому старому сам чорт сидить. То сатана, кажу я вам. Нам би чимдуж звідсіля тікати. Бідну Катрусю казав пан сьогодні рано на конюшні вибити різками за те, що панночки не пильнувала,— й від-

ставили до коров, а до панночки приставили таку стару відьму, що аж лячно на неї дивитися. Мені аж серце рвалося, як я мусив слухати Катрусиного голосіння та зойків на конюшні. Але я їм цього не забуду...

Максим затиснув кулаки й погрозив у бік палацу.

— Твоя рада добра, Максиме,— ми цієї ночі втечемо.

— Підводи не дадуть!

— Обіцяли аж позавтра.

— Може б, пан Адам поміг, до Кричева неблизько.

— Адам таким самим миром мазаний, як його татуньо.

— Я б цього не сподівався... Ну що ж,— підемо пішки.

— Про це ані слова, Максиме. Мені треба вдавати, що я полюванням дуже захопився. Я сьогодні й на обід піду, й на вечерю. Щоб ніхто не догадався, що мені втеча на думці.

Стах змагався усіма силами зі своїм хвилюванням, хотів себе заспокоїти. Лежав на постелі, підогнувши руки під голову, й дивився на гурток чорних малих мух на стелі. Згодом це його заспокоїло, кров почала рівномірно кружляти,— він незчувся, як почав засипати.

Розбудив його Максим, коли прийшов льокай прохати до обіду. Стах умився, передягся. Почував себе краще.

За обідом Крушвіцький був дуже до нього прихильний. Стах удавав дуже врадуваного завтрашнім полюванням, мов той дітвак, якому показали деревляного розмальованого коника. Та серце його кривавилось. Оленки за столом не було...

Таке саме було й за вечерю. Увесь час Адам не показувався йому на очі, а за обідом і вечерю не

промовили один до одного ні слова. Старий Крушвіцький був увесь час дуже веселий.

Уночі, як лише Максим поміркував, що у дворі все заснуло, розбудив панича:

— Йдемо, паничу... Тут два клунці, як ви хотіли...

Ніч була темна. Побравши клунки на плечі, обидва вийшли, непомітно перелізли огорожу й опинилися в селі. Поспішали городами, щоб сільських собак не розбудити. А коли дійшли вже до дороги, що виходила з села, відітхнули повними грудьми.

* * *

На другий день рано даремне стукали до дверей Стахової кімнати. Ніхто не відзивався. Крушвіцький був лихий, мов чорт. Казав виважити двері. Кімната була порожня. Лежало кілька порожкиданих лавів. На столі — записка до Адася. Панич ухопив її й поквапом сховав у кишеню, щоб, бува, старий не доглянув.

Записка була така:

«Адаме! Ти мене весь час безсоромно зраджував. Ти вдавав приятеля, побратима, поки було тобі мене треба. Коли ж потреба минулася, ти кинув ту вдавану приязнь у болото, потоптав її ногами. Якби це зробив шляхтич, рівний мені гербом і родом, то мене така зрада дуже заболіла б і цю зневагу я старався б змити кров'ю. Та це зробив доробчук, позолочуваний хам, тим-то я твою поведінку приймаю з погордою в переконанні, що хам інакше зробити не може. Я шляхтич старовинного роду, тобі несила мене зневажити. А твому батенькові скажи, що я не мав охоти піти на поживу його риbam. Скажи йому, що я зробив це і в його інтересі, бо коли б мені був хоч один волос із голови впав, то мій вірний товариш

залишався живий, і він приніс би був до мого батька вістку про мою зрадницьку смерть, а тоді мій численний рід був би таким заїздом на Вибранівку відплатився, що там каменя на камені не залишилося б з цього підлого гнізда зради. Будь здоров, пане Адаме, бажаю тобі щастя між дамами на королівському дворі. Тільки дивись, щоб мені в дорогу не попадався, бо я б міг забутися й покраяти твою гладеньку мордочку гарапом, якого вживаю на собак. Станислав на Кричеві Кричевський, рукою власною».

Адам, прочитавши листа, сливе не сказився. Він здавався йому таким нахабним, що за нього належало помста. Образився й старий Крушвіцький. Обидва вирішили, що нахабу треба покарати. Спершу старий вагався, чи посилати погоню: небезпечно ж зачіпати шляхтича, хоч худобахолка, але численного роду. Однак перемогла Адасева рада, і старий вислав гайдуків у погоню за втікачами. Проливу крові, мовляв, не буде, бо Стах не має ніякої зброї; треба тільки його спіймати і зв'язаного привести в Вибранівку. Такий був наказ довіреному й десятьом гайдукам, післаним за втікачами.

А тим часом утікачі поспішали з клунками на плечах пільними дорогами,

— Ти, Максиме, знаєш добре дорогу?

— Велика річ! Поки що йдемо до схід сонця, а опісля, як задніє, то знайдемо наші торічні сліди. Та знайте, що нам пільно треба виминати оселі, поки ми ще ходимо по землі пана Крушвіцького. Мені щось так верзеться, що за нами буде погоня...

— Погоня? — спитав Стах. — Ми ж нічого не вкрали — навпаки, дещо із свого залишили на пам'ятку...

— Крушвіцькі — погані люди, мстиві. Досить їм прочитати того листа, що Адамові написали, — покажуться.

— Ти його читав?

— Чому ж не прочитати, як лежав на столі. Добре написаний, та ще мало. Погоня таки буде. А ми без ніякої зброї, хіба ножики — хліб краяти.

— Не буде. Мій батько знає, куди я поїхав, і, певно, впімнувся б за мною. Прийшов би сюди не сам, а з цілим родом Кричевських. А як заїдуть Кричевські Вибранівку, то, певне, з підданців Крушвіцького, томлених та битих, жоден би за ним не постояв.

— Та так, але вас уже не було б на світі. А мені панночки жаль. Така гарненька — саме вам під пару, а така бідна в тому пеклі... Якби так я, паничу, то я зробив би інакше.

— Що ж би ти зробив, Максиме?

— Я б зібрав у Кричеві один-другий десяток хлопців, відбив би панночку та й повінчався б із нею, а тоді пиши пропало...

— А знаєш ти, що хапати жінок не вільно, що за це велика кара? Чому ти тоді своєї Катрусі не викрав? Максим важко зітхнув.

— То інша річ, паничу. Я своєї волі не маю, я ж підданаць вашого пана батенька, я не можу собою розпоряджати — та де б я її, сердешну, примістив?

— Кинь таке говорити. Ти був для мене не слуга, а щирий друг. Як лиш діб'ємося щасливо до Кричева, мій батенько звільнить тебе з підданства.

— А проте я вас, паничу, не покину. Ви йдете до війська, й я за вами, бо, ніде правди діти, мені шкода пускати вас у світ самого. Та я й Катрусі не покину — за вашим дозволом я її визволю, не дам із неї знущатися.

— А ти певний, що Катруся схоче покинути батька-матір та з тобою втікати у невідомий край?

— В неї нема ні батька, ні матері, вона піде за мною на край світу.

— А проте воно небезпечно тобі на таке йти.

Подумай, кілька там слуг та собак! Коли б тебе піймали, то була б гірка година! І я б тобі в нічому допомогти не міг.

— Інша справа ваша, а інша моя. Як ви захочете відбивати свою панночку, то вам треба кілька десятків добрих хлопців, возу або добрих саней, треба, може, буде кого й скалічити, коли не вбити. А я під'їду вночі в село, дам їй через моїх знайомих знати; вона вийде — я дівчину поперед себе на коня, і до рана буду так далеко, що не досягне рука Крушвіцького.

— Ти міркуєш, що твої вибранівські приятелі тобі б допомогли? А мені допомогли б, коли я захотів би панночку вирвати з того клятого гнізда?

— Певно не скажу, та міркую, що так, бо панночку всі так люблять, як того старого ненавидять. Тільки воно таке, що за якусь там бідолашну підданку Катрусю, дівчину від коров, пан не дуже побиватися буде, а за панночку; то буде всіх сил добувати, щоб її відбити! То ласий шматок — за неї він візьме гарні гроші...

— Хіба ж рідний батько продавав би дитину?

— Ой, паничу, ви з-поза книжок і світу не бачите, і людей іще не знаєте. Хто так гроші любить, як той Крушвіцький, хто так молиться до них, той за гроші усе продасть. Воно то так — він її на ярмарок на мотузку не поведе, ні туркові не продасть до гарему, але знайдеться такий пан, що її візьме, і не тільки віна не буде жадати, а ще й Крушвіцькому дещо перекине. Його Бог — золото; за золото він і душу продасть чортові!

Стах не міг з дива вийти, який його Максим розумний; це саме говорив йому вчора й Адаць.

А Максим говорив далі:

— Ви, паничу, того не знаєте, що я від служби чув. У тій каплиці, де вас хотів Крушвіцький соба-

ками застукати, є таємні двері до льоху, а в льоху повно золота. Крушвіцький заходить туди час до часу, відмикає скрині із золотом й любиться ним довгі години.

— Та хто це може знати?

— Є такі, що такі підглянули, хоч він дуже береже тої таємниці. Аж жалко згадати, що в такому болоті мусить жити бідна панночка. Ця квітка в ньому геть зів'яне та знівечиться. Її конечно треба порятувати, та її ніхто не порятує, хіба що ви.

Максим говорив із своїм паничем сміло, як із приятелем. Був два роки від Стаха старший і товаришував із ним від хлоп'ячих літ. Не раз, бувало, й побив один одного, й Стах батькові скаржився, та старий пан ніколи не карав Максима за Стахові стусани від малого підданця, а ще й до сина сказав: «Було не датися».

— Коли ж бо він міцніший за мене.

— Підростеш, то й ти будеш такий сильний, як він.

Незабаром хлопці знову гралися, як би нічого не сталося.

Максим був бистрий, меткий, бачив уночі те, чого інші вдень не бачили. У нього був напрочуд бистрий зір і слух. Тепер йому стало це в пригоді.

Стах почав думати, як Оленку визволити. Але ж за польським правом це був великий злочин — уводити дівчину від батька, та ще й неповнолітню. *Raptus feminae* — потягає за собою тюрму й інфамію... Треба цьому дати спокій. Кілько б він таким учинком приніс гризоти батькові та добрій, янгольській мамі...

Ішли мовчки, поспішаючи. Максим часами ставав і наслухував з того боку, що від Вибранівки. До меж Крушвіцького царства було ще доволі далеко.

Нарешті почало світати й зійшло сонце. Був гарний літній ранок. Сонце почало щораз більше пригрівати. Хлопці поспішали розлогими полями та ле-

вадами, виминаючи людські оселі; попріли й потомилися. Почав дошкулювати голод. Посідали спочити під дикою грушею, серед поля. Максим добув із свого клунка поживу: буханку хліба, горнятко масла, пuzдерко сиру, зелену цибулю.

— А мені й на думку не прийшло, щоб забрати дещо в дорогу,— обізвався Стах.

— Та звідкіля ви були б усе це добули, паничу? За цим треба було пошукати між челяддю, а вам туди доступу не було... Та цього нам стане, поки доб'ємося до якоїсь оселі поза межами вибранівського пана. Будемо в безпечному місці, то докупимо...

— Коли ж я грошей не маю, Максиме.

— Зате я маю — тільки, що й два коні купити.

— Яким же побутом в тебе гроші знайшлися?

— З того, що ви мені щодня давали на видатки для нас. Я заощаджував, а тепер придалося.

— Розумний із тебе парубок.

— Не мій у цьому розум, а вашого милостивого батька й мого пана. Він мені наказував, щоб від вас брати більше, ніж було треба,— менше видавати, а решту ховати на чорну годину. Як воно добре старих людей слухати...

Максим почав роздивлятися по околиці.

— Недобре ми вибрали місце на спочинок. Тут нас іздалека можна помітити. Ходімо краще до того ліска, там можна буде заховатися між ліщиною.

Підійшли на край лісу й посідали під дубом серед кущів ліщини. Стах заїдав чорний хліб із великим смаком. Максим пішов по воду в ліс. За хвилинку приніс у капелюсі джерельної води.

Стах почув, що його ломить сон, і кріпко заснув. Максим теж куняв, та лиш злегка — одним оком.

Вже сонце добре підійшло вгору, як Максим прокинувся.

— Нам, паничу, в дорогу пора... Як приспішимо трошки ходи, то за якої півгодини будемо за межами Крушвіцького царства.

Стах почував у ногах велику недомогу. Його пекло в чоботях, здавалося, що пухирі понабігали. Тепер уже важко було йти скоро.

Аж нараз Максим пристанув, почав наслухувати, а далі приклав вухо до землі.

— Йде погоня, паничу. Кількох вершників чвалує на нас. Тікаймо, щоб чимдуж минути це царство...

Стаха нараз покинула втома.

— А що ж ми зробимо, Максиме, як вони з собаками за нами гонять?

Максим не відповів. Йому самому стало страшно від такої думки.

Стрінули мужика, що косив на полі.

— Чоловіче добрий, скажи, будь ласка, чиє це село буде? — спитав Максим.

— Нашого пана, Пшилуцького.

— А його двір ще далеко?

— Зараз за цими високими тополями.

Дудіння було чути щораз ближче. Нарешті обидва побачили кількох вершників. Видко, що їх помітили, бо зараз повернули в їх бік і почали вигукувати. Втікачі бігли просто до двора. Погоня щораз наближалася. Нарешті обидва перескочили ворота двору й попадали на землю, мов неживі.

На подвір'ї сидів на ганку старий шляхтич у полотнянику з домашнього полотна, з люлькою в зубах, а побіч нього стояв молодий парубок. Обидва між собою щось розмовляли. Можна було догадатися, що це батько та син.

Молодий підбіг як стій до хлопців. Та не встиг Стах іще слова промовити, як уже через ворота на подвір'я вскочили вершники і обступили втікачів із усіх боків. Було їх осьmero.

— Маємо вас, голубчики,— вже нам не втечете тепер! — кричав отаман погоні.

На крик парким кроком наблизився до громади старший пан.

— Що це за комедія? Хто ви?

✚ Ми з наказу пана Крушвіцького маємо спіймати цих молодиків — панича Станислава Кричевського й його чуру Максима — та привести пов'язаних до Вибранівки.

Молодий Пшилуцький, почувши ім'я Кричевського, підійшов до Стаха.

— Це ти, Стаху?

— Михасю Пшилуцький! — крикнув Кричевський.— Рятуй мене від напасті...

— Тату! Це мій товариш із єзуїтського лицю. Його батько — пан на Кричеві, десь тут недалеко...

— Гаразд! — сказав старий пан.— Ти знаєш сина, а я — батька...

Сплеснув у долоні — і вмить із стайні прибігло кілька кремезних парубків.

— Замкнути ворота й нікого не випускати!

Наказ виконано вмить. У воротах заскрипів ключ.

— За що ви гоните молодців! Вони що вкрали панові Крушвіцькому?

— Нічого не вкрали, та пан казали їх зловити, бо без його дозволу вночі втекли з двора.

— Мені смерть грозила,— гукнув Стах, підводячися з землі.

Старий пан промовив до гайдуків.

— Хвалю вас за те, що ви слухаєте свого пана. За те вам нічого не буде. Але за те, що ви без мого дозволу татарським способом на мій двір напали й хотіли допуститися на шляхтичеві гвалту, присуджую кожному з вас учистити по двадцять п'ять бізунів, а отаманові п'ятдесят. Коні арештую. Підете додому пішки.

Наказ пана як стій вивчено.

Стах був такий знеможений, що ледве тримався на ногах.

— Будеш моїм любим гостем! — сказав старий пан до Стаха.— Просимо в хату. Там мені розкажеш, чого той фарбований шляхтич від тебе хотів та чим ти прогрішився...

У Будилові в пана Пшилуцького Кричевський пробув три дні, поки ноги не погоїлися. Він розповів старому панові все по правді, мов рідному батькові. Старий відіслав обох до Кричева своїм повозом.

* * *

— Слухай, Стаху,— сказав старий Кричевський до сина.— Тобі захотілося служити при королівській гусарії. Подумай, чи це буде в моїй силі. Там служать самі багаті, магнати. Сам модерунок буде коштувати великі гроші. Та не лише це — і твій комунік треба відповідно виєквіпувати. Ну, а удержання? З того, що тобі платитимуть, ти не виживеш. Мусиш відповідно поставитися, показати, що й ти шляхтич, не гірший за інших!

— Послухайте, тату, й моїх резонів — що скажу я... Ви, пане-отче, спроможетесь на мене тільки цей раз. Удержання моє довго вас муляти не буде. Тепер Польща на всі боки веде війну. Я мушу визначитись. Мушу або головою накладу. Мене зроблять офіцером, а тоді я сам дам собі раду. То лише початок буде такий тяжкий для вас. Зате я зрікаюся зараз усіх претензій до вашого й маминого майна на річ рідні. Я вже з військового мундиру не вийду. Він приросте мені на все до тіла...

Старий Кричевський запросив свою рідню на раду — що вони всі скажуть.

На диво старому й на велику втіху Стахові на нараді вирішили, що всі по змозі причиняться, щоб молодий Кричевський пішов до королівської гусарії, бо з того спаде «splendor» на весь рід Кричевських, коли Стах у службі визначиться.

Приготови тривали доволі довго. Той час Стах старався вихіснувати для себе і від старих ветеранів, що проживали на батьковім хуторі, привчитися того, що йому буде в новому житті потрібне.

Нарешті молодого гусарина виправили в Варшаву, де саме польський гетьман Станіслав Конєцпольський приготувався до війни зі шведами за шведську корону для польського короля Жигмонта III.

Якось незабаром випала битва зі шведами. Їм поталанило прорвати польський фронт, і поляки почали відступати. Тоді Кричевський палкою промовою потяг за собою частину своєї коругви, повернувся назад, об'їхав великим колесом шведську лінію і з усієї сили, мов тараном, ударив на шведське ліве крило. Чарнецький, що командував тою частиною, як побачив маневр Кричевського, подумав, що ця частина втікає; страшно розсердився, погрожував, що всім скаже голови постинати. Таж це найбільша ганьба для польської гусарії, що складалася зі самих шляхтичів! Довго за ними дивився, аж заховався за горою. А щоб не дати себе окрилити ворогові, наказав уступатися. Та ось із правого боку почув могутній воєнний оклик польської гусарії під проводом молодого Кричевського. Вдаривши на крило шведської важкої райтарії, він помішав шведам увесь лад і відразу змінив ситуацію. Райтарія змішалася, склубилася з гусарами. Чарнецький напер тепер від чола. Знову метушня. Інші частини йдуть уперед і доконують решти. Конєцпольський висилає щораз нові частини в бій. Шведи в паніці уступають на цілій лінії. Їх здоганяють козацькі полки. На цілій лінії —

польська перемога, бо шведів уже ніщо не врятує, хіба втеча...

Конецпольський під'їжджає до Чарнецького:

— Вашій милості складаю іменем усього війська щиру подяку. Сьогоднішню перемогу лише вам маємо завдячити.

— Ця подяка не мені належить, бо не моя це заслуга, а одного з моїх молодих панцирних товаришів, Станислава Кричевського. Він у вирішну хвилину, коли вже наш фронт був переломаний і я дав наказ відступати, на власну руку забрав частину гусарії, об'їхав шведів, сконфузив їх несподівано й опісля розбив. То Кричевський урятував славу нашого війська...

— І мою сиву голову вирятував від сорому програної битви,— додав гетьман.— Де той молодий лицар?

Прикликали Кричевського. На спіненому коні став він перед гетьманом.

— Цьому лицареві належить подяка,— сказав Чарнецький.

Гетьман під'їхав до Стаха й подав йому руку, котру він із пошаною поцілував.

— Спасибі тобі, юначе, від усього польського війська й від мене зокрема. Будь певен моєї ласки. Від сьогодні будеш під моєю особливою опікою, мов мій рідний син. Сьогодні ввечір приходь на мою квартиру...

У цілому таборі було тільки й мови того дня, що про відзначення молодого панцирного товариша Кричевського.

Відтоді гетьман виказував при кожній нагоді молодому Кричевському свою увагу й запрошував його до себе.

Кричевський постановив скористатися з прихильності гетьмана й відкрити перед ним своє серце.

Може, гетьман поможе йому, може, сам напише листа до Крушвіцького,— а такого листа Крушвіцький не зможе знехтувати...

Він чекав тільки нагоди.

Одного разу, коли помітив, що гетьман у доброму настрою, висповідався з молодечою наївністю перед старшим чоловіком та прохав його стати за нього перед старим Крушвіцьким. При тому просив відпустки — йому хотілося показатися і своїй рідні, й поїхати до Вибранівки...

Гетьман вислухав молодечого щебетання й сказав:

— От чого я дослухався! Мій молодий лицар уже вибрав панну свого серця, а мені досі про те нічого не сказав... Скажи мені, мій любий, чи й тоді, як ти атакував шведів, мав ти перед собою образ своєї дівчини? Ти ж був тоді в такій небезпеці, що міг із тої забави й не вернутися...

— Нехай ваша милість мені вірять, що й тоді я про неї думав, і вона мені заєдно стояла перед очима. Це для неї була ця імпреза...

— Не знаю, яка твоя панна, але тестя не дуже гарного собі ти вибрав.

Кричевський зітхнув:

— І я мав із ним немилі справи, та тоді я був іще ніщо. Тепер інша річ. Я визначився в гусарії його королівської милості, то не повинен мені відмовити, та ще як буде знати, що я ходжу в тіні ласки вашої милості.

Гетьман усміхнувся.

— Я тішуся, що ти високо ціниш свою лицарську честь і своє становище. Та пан Крушвіцький із таких людей, що на першому місці ставить золотого тельця, а потім уже Господа Бога. Та ти цим не турбуйся — ти добивайся панни, а я тобі якось допоможу. Тільки не жадай від мене, щоб я до такого доробчука й не-

шляхтича листи писав. Він мені не рівня, а я йому наказувати права не маю. Він умисне мого листа зігнував би. І що ж мені? Хіба з ним на двобій іти? Подумай сам, що це не мало би глузду. Та я тобі не так пораджу... Тобі треба туди поїхати, запрезентуватися, і то неабияк, і просити формально руки панни. На це потрібні гроші, а ти їх не маєш. Я тобі дам на гарний модерунок і виєквіпування пристойного комуніку. Може, таким чином заімпуєш тому доробчукові. У Варшаві знайдеш здорових хлопців, що з тобою поїдуть, і ти покажешся так, як пристало на панцирного товариша королівської гусарії.

Кричевський був дуже радий. Справді, не личило ж виступати в Вибранівку в тому, що мав на собі, та з кількома людьми зі свого воєнного комуніку.

Гетьман вийняв гаманець із дукатами й поклав його перед Кричевським. Кричевському аж голова закрутилася. Він іще зроду тільки золота разом не бачив.

— Коли я вашій милості відслужуся за вашу ласкавість?

— Ти вже відслужився, вирятував честь мого війська й мою. Тепер іди, бо тобі пильно; пошукай собі когось меткого, щоб тобі гідне товариство навербував...

— Я вже такого маю...

Кричевський мав на думці Максима.

І не помилився. Максим скочив між козаків, які тепер по Варшаві вешталися, зібрав двадцять хлопців, прибрав їх у «барву» свого пана, а себе зробив осавулом.

Кричевський, не гаючися довго, подався в дорогу. Незабаром виїздив за міські ворота Варшави, мов той казковий середньовічний лицар на чолі двадцятьох козаків — просто до Вибранівки. Аж горів із нетерплячки побачити, що він там застане по трьох роках.

Уявляв собі Оленку вже дозрілою дівчиною, гарною, мов янгол.

У Вибранівці всі дуже здивувалися, побачивши молодого поставного гусарина на чолі гарно повдяганих козаків із панською барвою. Старий Крушвіцький не міг із дива вийти, коли така блискуча кавалькада в'їхала в ворота. У блискучім гусарині не міг ніхто пізнати колишнього краківського студіозуса, з яким можна було не церемонитись.

Перед верандою всі позлазили з коней. Кричевський передав коні чурі, а сам вийшов на веранду. Ввійшов до великої салі, де саме були зібрані гості. Він зняв гусарський шолом і поклонився всім. Була тут і Оленка. Якась сумна й заплакана. Та як тільки поглянула на Стаха, все її обличчя засяяло весняним сонцем.

Кричевський підійшов передусім до старого Крушвіцького:

— Пригадуюся ласкавій пам'яті вашої милості: колишній студіозус, що побував у вашім гостиннім домі, товариш вашого сина Адама, Кричевський.

Крушвіцький був нерадий гостеві. Замість попросити його до гуртка гостей і познайомити його з товариством, спитав відразу:

— Що ж провадить вашу милість у мої вбогі пороги?

— Про це опісля поговоримо. Тепер дозвольте мені хвилинку припочити. Не хочу перепиняти вашим гостям любої забави...

Він переглянув умить гостей. Один із них видався йому чоловіком яких тридцять років, був горбатий, із великими щетинуватим рудим волоссям на голові, що ніяк не хотіла вилізти з-поміж піднесених угору рамен, як це у горбанів буває. Руді щетинуваті вусища, обличчя пооране віспою, великі вуха відставали від голови, мов у кажана. Голова велика, до туловища не відповідна... Він був дуже малий на зріст, підборіддя

Його доторкалося стола. Найбільше вразило Стаха те, що горбань сидів біля Оленки й дуже до неї примилювався, робив їй кавалерські гонори.

Перегляд тривав дуже коротко. Кричевський підійшов до Оленки, подав їй руку на привітання та щиро стиснув.

— Вітайте, панно Оленко,— так довго ми не бачилися.

Вона поглянула на нього синіми очима своїми так благально, що в ньому серце завмерло.

І нараз Стахові пригадалось, що йому говорив колись Адам і що своєю простою душею відгадав Максим: це, певно, той грошовитий купець на Оленчине тіло. Він блиснув люто очима і весь скипів.

Хотів іще заговорити до Оленки, та йому перебив пан Крушвіцький.

— Міркую, вашмосць офіцере, що нам відкладати нашої розмови не треба на пізніше. Ми розмовимося зараз. Мої дорогі гості будуть вибачені, що їх на часок лишу самих...

Відчинив двері до другої кімнати й пішов попереду, а за ним Кричевський. Ішли далі, щоб ніхто не чув їх розмови. Нарешті спинилися. І тут Крушвіцький не просив гостя сідати.

— Заки почую експлікацію вашої милості, запрошую вас на весілля моєї дочки Олени, котре відбудеться зараз по Різдві, в запусти...

Кричевського мов громом уразило. Крушвіцький зловтішно дивився на його душевну муку. Та Кричевський умить запанував над своїм схвильованням.

— Добрий купець трапився? — спитав він із злобною усмішкою.

Очі його сипали іскорки.

— Як вашмосць це розумієш? Прошу рахуватися з кожним словом, заки воно вийде з ваших уст...

— Авжеж, авжеж, я рахуюся. Така мацапура, як

той бовдур, що сидить біля Оленки,— певне грубо позолочений хам, коли вашмосць рішилися продати йому свою одиначку...

— Пане, ви мене ображаєте. Вважайте, щоб я не забувся і не зневажив права гостинності.

— Ви вже його зневажили. Навіть не просили мене сісти. Та я вас виручу, сяду сам. Тільки прошу не кричати. Говоріть спокійно, а мені не погрожайте, бо я не страшків син. Тепер я вашої погоні не боюся, ані на полювання на став не підемо. Коли вам захочеться скликати на мене своїх посіпак, то знайте, що мені досить свиснути на своїх хлопців: вони вам зараз таке весілля справлять, що пан жених повисне на сухій гілляці, а ваш палац буде зрівняний із землею! Я знаю, що ваші підданці й пальцем не рушать у вашій обороні — так вони вас дуже люблять. В нагороду з кривди, які ви їм від багатьох літ творили, вони заберуть собі ті ваші скарби, що під капицею поховані... Тепер, коли вашмосць мене запросили на весілля, то я вам скажу, чого я до вас приїхав.

— Я не цікавий,— сказав схвильований Крушвіцький і пустився до дверей.

Кричевський заступив йому дорогу, взяв його за руку вище ліктя, стиснув щосили й посадив на стільці.

— Не поспішайте, будь ласка, а послухайте мене. В гостей ви вже просили вибачення — маєте час. Бачите ж, що я сильніший за вас, і впертість ваша ні при чому. Нащо вам великого галасу? Я буду говорити, а ви спокійно слухайте... Чи Адась, той, що я його не раз годував моїм хлібом, давав вам прочитати мою записку, яку я залишив, виходячи з вашого дому? Я тоді втік із вашого дому, не попросився. Та не того, що я налякався того вашого дурного полювання. Це був страшно дурний задум. І дитина б на нім пізналася, бачучи ваш той голий став, де ніде жабі, не то качці захватись... Ви післали за

мною погоню. Ваше щастя, що вона мене не піймала та все скінчилося арештом ваших коней. Бо коли б тоді мені заподіяно яку кривду, то я ручу вам своїм несплямленим шляхетським гонором, що мій великий рід Кричевських був би вас так заїхав, що на тому місці, де ви тепер запиваєте могорич за продану дочку-одиначку, була б руїна... Я полюбив панну Оленку всею своєю молодечею душею, любов'ю чистою, першою й останньою. Я приїхав, щоб ми помирилися. Я хочу вас запевнити, що забуваю вам усі образи, кривди, які між людьми лицарськими лише кров'ю змиваються. А за те прошу руки вашої одиначки Оленки, котра мене теж любить. Я бачу тепер наглядно, що вашмосць вирахував собі, що я не в стані заплатити тільки, як ця руда потвора... Та я не пишу: «пропало»; ще не по шлюбі — я в ваших ніг складаю мої слізливі благання: пане-отче, не поповняйте злочину душогубства на вашій дитині, віддайте її мені — я зроблю її щасливою...

Розжалоблений юнак став перед Крушвіцьким навколішки і хотів стиснути йому коліна. Та Крушвіцький відскочив набік і, побачивши розніженого молодця навколішках, набрав відваги і сказав гордо:

— Даремне вашмостиве скавуління. Що я раз вирішив і сказав, того ніколи не заверну. Подякуй вашець Богу, що я, піймавши тебе там, під капицею, на любовних сходах із Оленкою, не зробив того, на що ти собі заслужив, зловживши нашою гостинністю. За шляхетського худобахолка я моєї дочки не віддам, і вашмосць мені своїм блискучим мундуром не заїмпонуєш.

Кричевський уже стояв на ногах. Обличчя загорілось кров'ю від зневаги.

— За зневагу моєї особи й мого лицарського мундуру я такого хама, як вашець, на двобій не покличу. Для мене досить такої сатисфакції...

І Крушвіцький не зчувся, як на його щоці ляснув такий сильний поличник, від якого він трохи не впав. Після того Стах спокійно вийшов тою самою дорогою через салю, поклонився гостям, Оленці післав гарячий погляд очей і вийшов. На веранді, закладаючи шолом на голову, скомандував своїм хлопцям:

— На коні!

Чура привів йому коня. Всі виїхали за ворота й пустилися відомою Максимові дорогою на Будилів.

Але кілька стай від двора, за малою горбовиною, вискочив із рова чоловік і припав до Кричевського.

— Ваша милість мене не пізнаєте, а я пізнав душею, що це не хто інший, а тільки мій дорогий панич. Бо я той, що його ваша милість були випросили раз у того нелюда від київ, які мені присудили, і за це я вдячний буду вашій милості до смерті. Я чув, що ваша милість на війну ходили, та Господа за вас молив, щоб усяке лихо вас минало. Я такий щасливий, що бачу вашу милість живим та здоровим. Я конечно хотів привітати вашу милість, та боявся, щоб хто з двора мене не підглянув. Бо наш пан дуже на вас лютий. Тоді, як ви втекли, він виходив з себе з лютощів, а коли погоня вернулась без коней, то кожний дістав по п'ятдесят київ, буцім за те, що коней запропастили. А то було за те, що вашої милості не привели... Боже мій, чим я за вашу доброту віддячуся? Я вмисне сюди вийшов, щоб мене ніхто не бачив. Я знав, що ваша милість сюди будете їхати...

— Як твоє ймення, чоловіче добрий?

— Я Павло Голий. Служу в пана Крушвіцького гайдуком. Я панський підданець.

— Віддячишся мені, Павле, коли передаси панночці Олені листочок, що я зараз тобі дам.

Кричевський зліз із коня, взяв із тайстри шматочок паперу й написав на сідлі:

«Моя найдорожча Оленко! Я мав розмову з Твоїм батьком-нелюдом,— вибач мені за прикре слово. Запрохав мене на Твоє весілля, назначене на м'ясниці. Але я приїду ще до весілля. На це моє шляхетське слово, що приїду певно. Придивився я добре до того, котрому твій батько Тебе, моя найдорожча, продав. Мав я охоту розбити його одним ударом кулака, мов надутий пухир. Та це ще не втече. Покладай на мене надію — я не дам Тобі пропасти. Навіки Твій .

Стах».

Кричевський передав записку Голому.

— Добре, пане,— зроблю це певно, хоч би мене мали на кіл посадити.

— Павле, а ти любиш панночку?

— Боже, а хто ж би її не любив! Таж це янгол для нас усіх...

— То й пам'ятай, Павле, що коли б ця записка не дісталася до рук панночки й попала Крушвіцькому, то панночка пропала б навіки.

— Не пропаде,— сказав твердо Павло.

— Бережи записки!..— сказав Кричевський, скочив на коня й пігнав наперед.

* * *

Обидва Пшиллуцькі дуже зраділи, побачивши Кричевського. Старий обіймав та цілував його, мов рідного сина.

— Знаєш, пане Станиславе, я аж помолодшав, коли тебе побачив. Справді! Треба тобі знати, мій любий, що я теж панцирний товариш і мені любо вітати в моїй хаті такого гарного молодого товариша. Давно ми не бачилися. Не так скоро тебе я пущу. Ти мусиш мені розказати, що ти від того часу робив. Знаю, що гарно відзначився в битві, що ти

тепер під високою опікою самого коронного гетьмана. Ти далеко зайдеш...

І так балакав старий на radoщах, що не дав своєму синові дійти до слова. Таке щире гаряче привітання старого шляхтича дуже розжалобило Кричевського. Він поклав собі побути тут кілька днів.

Старий пильнував господарства й не мав часу заєдно при гостеві сидіти. Зате ввечері, коли по вечері сиділи на ганку при старому меді, слухав оповідання молодого гусарина. Кричевський, розказуючи про ту велику битву, не згадував ні словом за себе, наче б його там і не було. Старий не витерпів:

— Мій любий, воно то гарно, що в тобі нема й зерна чванькуватості, але так не можна. Хто б цього не знав, думав би, що тебе там зовсім не було. А за що ж тебе відзначили так відразу й офіцером зробили? Ні, воно не так. Ти мені скажи, бо я це хочу знати, що ти зробив та чим відзначився?

І Кричевський мусив розказати. Старий устав і кріпко обійняв свого гостя.

Час минав дуже скоро. Стах тямив, що його у Кричеві чекають, і попрохав дозволу виїхати.

— Що ж,— сказав Пшилуцький, розводячи руками,— батьки більше мають право до тебе, ніж я. Рад би я тебе ще затримати, та що ж? Тільки одного в тебе прошу: коли б ти або твій батько надумали коли зробити заїзд на того фарбованого шляхтича Крушвіцького, то не забудьте й мене запросити. І мене свербить рука на того ледаря!

Кричевський поїхав додому. Старий зі сином проводили його аж за ворота, і тут поблагословив його сивий панцирний товариш хрестом святим.

І в рідному Кричеві були йому страх як раді. Зараз по його приїзді старий Кричевський справив великий бенкет на честь свого щасливого сина. З'їхалася до-вколишня шляхта-сусіди. Було сила Кричевських. Усі дуже раділи й величалися таким славним рід-няком.

Та час відпустки скоро минув, і Стах знову опи-вився у Варшаві.

Кричевський у Варшаві вважав за свій обов'язок піти до свого добродія та здати йому звіт із своєї по-дорожі.

Зараз на порозі привітав його гетьман:

— Як тебе повітати, пане Станиславе? Viktoria?

— Ні так, ні так...— відповів Кричевський.— Вид-ко, щастя до людини само рідко коли приходить. Треба його здобувати...

І розповів гетьманові всю свою пригоду.

— Ти добре зробив, що таким чином закінчив ту любу розмову. Я б зробив те саме, та не рукою, а кан-чуком... А як же ж ти думаєш це своє щастя здо-бути? Ти ж обіцяв панні, що приїдеш перед весіллям. Як ти це зробиш?

— Так, як повинен зробити кавалір, що любить! Я ж не можу байдуже дивитися на те, як рідний батько продає свою дитину покручеві за гроші. Я му-шу її визволити — буде, що буде... Як вона бла-гально дивилася на мене, коли я відходив! Мені серце рвалося...

— Уважай, мій любий! Ти, здається, вчився пра-ва: *Raptus feminae* — це тяжкий злочин. Та й хто його знає, чи тобі пощастить. Той старий хрін має чим оборонятися...

— Допоможе мені Бог! — сказав твердо Кричев-ський.— А хіба не злочин те, що задумує Крушвіцький

зі своїм горбатим зятем? А отже, за це немає ніякої кари!

— Твоя правда,— відповів гетьман.— Хто його знає, чи й я не зробив би інакше на твоєму місці... Треба лише швидко повінчатися — опісля це все якось укладеться.

По кількох днях Кричевський знову зайшов до гетьмана з проханням.

— Ваша милосте,— сказав він.— Тепер осінь — ніякого походу не буде. Я просив би відпустити мене на довший час — хоч би до весни. Я мушу сидіти десь ближче, щоб за всім стежити, як що до чого,— бути на місці...

— Де ж ти будеш стежити?

— То у Кричеві, то в пана Пшилуцького. Він мені щирий, мов батько рідний.

Гетьман згодився:

— Тільки пам'ятай, мій любий, щоб ти не вплатився в яку дурну пригоду та сорому нам не наробив.

* * *

Пшилуцькі дуже зраділи. Не сподівалися, що Стах так скоро до них завітає.

Стах розповів старому свій план.

— Так буде найкраще,— сказав старий без надуми.— Здобудеш панну силою, але треба зараз повінчатися — таки в моєму домі, бо сюди найближче. Такі випадки в лицарському стані траплялися дуже часто. Аби лише панна пішла з доброї волі, не силувана. Я тобі вірю, що вона тебе любить, і силування не буде.

Кричевський побув у Пшилуцьких три дні й поїхав до Кричева. Коли звірився з планом батькам, вони зніяковіли.

Батько говорив:

— Кажу тобі, Стаху, покинь цю думку й навіть не дивися в той бік. Ти ще молодий, і призначена тобі Провидінням панна, певно, ще в якімсь конвікті абецадла вчиться. Та й, ніде правди діти, ти ще не маєш до чого жінки привести. Крушвіцького ти не всилуєш, щоб дав дочці віно, бо вона вийде заміж проти його волі. А схочеш випроцесувати, то хіба по його смерті! А він, кат його не взяв, здоровий ще, мов той тур. Подумай, мій любий, і викинь собі з голови ту нещасливу думку.

— Я покладаю велику надію на пана гетьмана — він мене порятує. Він за мене стане — його милість король признає мені якесь добро...

Старий лише руками замахав.

— Король, що мав роздати, то вже все пороздавав. Правда, можна циганським способом дістати в королівській канцелярії щось таке, що вже кому іншому було призначене, але я певен, що мій син такою дорогою майна добувати не буде — не схоче видирати другому з горла, бо в нашім чеснім шляхетським роді такого не бувало.

— Я міркую, що на окраїнах ще багато землі вільної.

— Коли є й така земля, то вона дика, запустіла, необроблена, вимагає багато праці та труду. Ти, сину, до того не годишся. Ти вродився на вояка, а не на хлібороба. Пильнуй того, до чого тебе Провидіння призначило, до чого маєш хист. Дослуговуйся й не міняй на спідничку лицарську славу, до якої ти вже зробив великий крок. А поки ти на цій дорозі доробишся майна, то панна Олена Крушвіцька постаріється, й тоді не пора буде женитися... Оце тобі моя батьківська рада, мій сину. Я довше живу на світі, більше маю життєвого досвіду...

Стах побачив, що від батька йому помочі не сподіватися. Правда, мати була іншої думки, ніж батько,

але ж він знав, що мати проти волі батька не піде... Але ж і завертатися було вже ніяково; шляхетське слово було для нього важніше за присягу.

Єдина надія була на пана Пшилуцького. Адже ж це він піддав йому думку, що панну треба добути силою. Він щирий чоловік, певно йому pomoже, не відкаже короткого захисту для бідної дівчини у своєму домі...

З цими думками повернувся зараз до Будилова і старому шляхтичеві виклав свою просьбу.

Старий відразу згодився.

— Привези її до мене — я зараз покличу ксьондза, і він вас повинчає в моєму домі.

Стах похитав головою.

— Так воно не може бути. Я не можу вінчатися без благословенства батька й матері. Мені ялося б і мого добродія пана гетьмана на весілля попрохати...

— Ти так широко закріїв, пане Станиславе, свій план, що його виконати не буде можна. Подумай: я даю дівчині захист у себе, а як так, то ти не можеш і одної ночі в мене ночувати, бо візьмуть і тебе на язики, й мене, що я на таку спокусу у моєму домі дозволяю. Твій пан-тесть почне скрізь говорити, що ти живеш із його дочкою на віру, і то в моєму домі...

— Як так, то я зараз після всього залишу Оленку при вас, а сам виїду приготувати все до весілля.

— І в цьому нема глузду, Стаху. Подумай: я — вдовець, син мій — нежонатий; статечної білоголовки, крім старої ключниці, ти на лік у мене не знайдеш — ми живемо, мов на Запорозькій Січі, коли чував. А ключниця, хоч вона і шляхтянка, то для Оленки не товариство. Знову підуть поговори. Я так меча не боюся, як людських язиків.

Пшилуцький ходив безрадний по хаті, у великій задумі.

— Як так, то для мене немає виходу,— говорив Кричевський.

— Є! — скрикнув старий шляхтич.— Ти привезеш дівчину до мене й як стій поїдеш собі у Варшаву. Там проситимеш у гетьмана протекції, щоб твою дівчину прийняли до монастиря С. С. Клярисок у Львові, бо звідтіль найближче. І коли ти мені пришлеш такий поручений гетьманський лист, то я потихеньку виправлю панночку під певною охороною до Львова. Там її рука батька не досягне. Хоч би він і довідався, де вона,— бо перед ворітьми монастиря всяка диявольська і світська влада не має сили. Розумно?

— План чудовий, та чи не запізно буде? Коли Крушвіцький дізнається, що Оленка у вашої милості, то зробить на вас заїзд і її відбере...

— Нехай попробує,— сказав самопевно Пшилуцький.— Я старий панцирний товариш, знаюся на війні, і в мене доволі озброєної челяді. У мене в ліску й замочок годний, є кілька горлачів та гарматок! Є і дзвін — на сполох. Давно він не відзивався, та коли обізветься, тоді все моє село стає на ноги й стає в моїй обороні. Бо треба тобі знати, що всі ті мої підданці — то мої приятелі. Я для них — старший брат, учитель і помічник у біді, я їх батько. Тут — не Вибранівка, в мене селян киями не частують...

— Так само і в нас.

— Між мною і Крушвіцьким така ріжниця, як між паном-батьком і паном-катом... Я заїзду не боюся.

Кричевський дуже зрадів. Почав обдумувати способи, як би Оленку захопити й вивезти. Поїхав до Львова, розпитував по всіх жіночих монастирях, чи не прийняли б у себе дівчини. Та скрізь признавали, що тут щось не тее, і всі відповідали, що без дозволу батька чи опікуна малолітньої панночки

прийняти не можна. Всім було підозріле, чого то молодий шляхтич опікується панночками...

Поїхав до Кракова, де тоді перебував коронний гетьман Станіслав Конєцпольський.

Коли розповів гетьманові свою турботу і схилився йому до колін, благаючи помочі, він сказав:

— Я не можу від себе до якого-небудь монастиря в цій справі писати, бо це любовна історія і я б себе осмішив. Але я тобі дам листа до когось до Львова, а там уже зроблять, що її приймуть до Клярисок чи де. Зголосися до мене завтра.

Кричевський був рад. Чи воно можливо, щоб такому панові, як великий коронний гетьман, зважився хто відмовити?

Другої днини в гетьманській канцелярії лист був готовий. Кричевський прийшов гетьманові подякувати. Гетьман був не по собі.

— Мій любий, може б, ти розрадився й покинув цю справу? Тут пахне вежею й інфамією, на цьому військова кар'єра багато може потерпіти. Я обіцяв тобі свою опіку й допомогу, але не в справах любовних! А втім, ти роби собі, як знаєш.

Гетьман хитнув на прощання головою й вийшов.

Кричевський збентежився. Так його гетьман іще ніколи не стрічав.

Але гетьманський лист був у його кишені. Умовився з Пшиллуцьким, що пішле йому гетьманського листа. Ну, а тільки, що буде, як лист попаде в руки Крушвіцькому? Тоді буде гетьман скомпромітований. Треба тим-то було самому відвезти листа до Львова й запевнитися, котрий монастир прийме Оленку. Він подався до Львова.

Лист був запечатаний особистою печаткою гетьмана й адресований до греміяльного каноніка архієпископської капітули Захарії Лисковського. Стах пішов із ним до адресата.

Лисковський прочитав листа раз і другий і сказав: — Прийди, вашмосць, позавтра. Я розвідаюся й дам респонс...

Проминуло два дні.

Коли Кричевський прийшов на умовлений час, канонік йому сказав:

— Панночку приймуть С. С. Кляриски: її має привезти якась старша поважна пані. Ти, молодче, не важся при цьому навіть показуватися, щоб уся ця історія не виглядала на любовну справу.

Хитнув головою на прощання. Стах вилетів від нього, мов із пращі.

Що тепер робити? Розуміється, подбати про сани й троє добрих коней. Чотири певні козаки стануть до конвою — буде їх разом шестеро.

Прикликав Максима:

— Максиме, коли я тобі що доброго коли зробив, а ти хочеш мені віддячитися, то маєш тепер до того нагоду. Я мушу панночку Оленку визволити з рук її мучителів...

— Це треба було давно зробити.

— Зробити! Подумати не важко, але зробити, та ще й добре, то вже важче. Тобі з Катериною було легше: під'їхав під двір, посадив дівчину поперед себе на коня, й шукай вітра в полі — ніхто за нею не побивався. А як я панночку на коня поперед себе посаджу? А як погоня піде?

— Правда, мужицька дівчина — не панночка. Але скажіть мені, паничу, що я маю робити?

— Купиш добрі широкі панські сани, троє добрих коней, візьмеш чотирьох певних козаків, що й самого чорта не злякалися б.

— Не треба буде їх довго шукати.

Ще того самого дня було все до дороги готове. Ціла валка подалася зі Львова на Холм. По дорозі частенько попасали, щоб надто коней не мучити.

На останньому постю Максим узяв від Стаха записку до панночки і поїхав із нею до Вибранівки. Записка казала, щоб Оленка означеного дня ввечір вийшла до каплиці в парку. За каприцею буде на мурі одна драбина, а з другого боку — друга. Їй треба буде перелізти мур, а там уже ждатимуть сани.

Максим приїхав до Вибранівки ввечір на саме Різдво. У дворі було повно гостей, скрізь швендялося багато служби. Максим змішався між неї. Відшукати Павла Голого було йому не важко.

— Бійся Бога, Максиме, ти що тут робиш!? Якби тебе піймали, то краще тобі було не родитися на світ.

— Я ще нічого не роблю і без твоєї помочі нічого не зроблю,— а мушу зробити те, по що мене сюди прислали.

— Кажи, та не тут.

І Голий повів його поза стайню. Максим подав йому записку до панночки і сказав, що має робити.

— Добрий вибрали день. Сьогодні багато гостей у дворі, а завтра буде ще більше. Завтра заручують панночку з горбанем... Ніхто на неї поки що не звертатиме великої уваги. А записку я передам через певні руки.

— Пам'ятай, Павле, що коли б записочка дісталася старому в руки, то все пропаде і мене певно на кіл посадять.

— Не бійся!

Максим поїхав навпроти панича. Та по дорозі нагадав собі: ану ж панночка не захоче втікати? Чого тоді сюди паничеві їхати й виставляти себе на небезпеку? Був на себе лихий, що про це раніш не подумав. Повернув коня до двора й почав шукати Павла.

— Ти собі смерті шукаєш,— сказав Павло.— Якого чорта сюди швендяєшся? Я ж сказав, що зроблю. Я знаю, що згодиться. Вона страх не хоче за горбаня

віддаватися. Вона в пекло пішла б, аби лише виминути таку недолю та з нелюбом вік собі зав'язати... Та як тобі треба, то я добуду тобі відповідь. Стань за стайнею, а я піду.

І Павло пропав у гурті чужих слуг.

До панночки можна було дібратися через нову її служанку Гапку. Та за дівчиною стежила стара баба Палажка, котрій наказав пан усе собі доносити. Та Гапка дуже панночці спочувала. Її пан теж видав був за нелюба.

— Нехай панночка скаже тобі, Гапко: так або ні. Так її й спитайся. І скажи, що на це слово чекає той, що привіз записочку.

На відповідь не треба було довго чекати. Оленка, діставши записку, стала мов не своя. Трусилась, мов у лихоманці, не могла собі місця знайти. Не надумуючися, вона сказала Гапці переказати посланцеві: так! На її щастя, Палажка за святками трохи забагато випила й спала, мов убита.

Тепер Максим мав уже з чим їхати. Пігнав вихром.

* * *

Павло переказав Гапці, коли заїхали сани... Ховаючися у сутіні, він відніс дві драбини до парку. Ніхто цього серед святкового гамору в палаці не помітив. Приставив одну драбину до муру за каплицею, другу перекинув через мур і поставив до замерзлого рова. З муру побачив, що сани стояли вже на місці за муром і Кричевський стояв уже біля них. Павло вже не мав тут що робити.

За хвилину йшла парком просто на каплицю жіноча постать. Не надумуючися, полізла на драбину. На мурі сидів Кричевський. Він поміг їй перелізти на другу драбину. Звідтіля було доволі високо до рова.

— Пустити мене, Стаху,— сказала Оленка,— я тримаюся добре, а обоє можемо попадати вниз.

Він злавив першим, уважаючи на кожний її крок.

Як уже були надоліні за муром, Павло перетягнув і другу драбину поза мур і обидві позапихав у прорубану ополонку замкового рову.

За той час Стах садовив Оленку в сани й обгортав її кожухами. Було чути, як страшно билосся в неї серце, як цокотіли їй зуби. Як усе було готове, Максим узяв віжки в руки і вдарив по конях. Побіч саней гнали на конях чотири козаки. Світла в палаті щезли незабаром із їх очей.

Було по опівночі.

* * *

На другий день гості в палаці прокинулися десь аж біля полудня. Жених, проспавшись, почував себе не дуже добре. Він виявив волю сказати своїй панні «добридень» і побачити її в урочистий день заручин. Сподівалися, що ось-ось надійде ксьондз, що мав їх поблагословити. Крушвіцький бажав собі, щоб усе йшло по-Божому.

Та коли післали по Оленку, знайшли її спальню порожню.

Як це дійшло до відома Крушвіцького, він посатанів. Ніхто не міг сказати, де панна поділася. Стара Палажка спала ще від учорашнього перепою. Гапка сказала, що панночці звечора боліла голова, й вона вийшла до парку пройтися, а потім що сталося, вона не знає. Крушвіцький догадався, що це Стахова робота. Він не ховався зі своїм здогадом перед гістьми й почав відгрозувати на Кричевського за зневагу дому й що зараз внесе позов до трибуналу. Обом жінкам дісталосся — їх він підозривав у змові з Кричевським.

Почалися розшуки на всі боки. В парку не знайшли на стежці слідів, бо стежки ще від учора були чисто позамітані. Аж за муром були сліди від саней. Тепер не було вже сумніву, куди панночка втікала.

Та коли Крушвіцький казився, погрожував, що винуватців скаже на кіл посаджати, зовсім інакше поводився горбань.

Крушвіцький брався його потішати:

— Я знаю, де вона: або у Кричеві, або в мого приятеля Пшилуцького.

Горбань махнув рукою:

— Що мені з того? Товар із другої руки — для мене без вартості...

— Як це, мосцьпане, розумієш?

— Так, як і ви. Молоді як не сьогодні, то завтра повинчаються...

— Такий шлюб буде не важний — я не давав на нього дозволу, я її батько, вона ще неповнолітня.

— Хто його знає. Я на тих правах не розуміюся — не знаю, яку вагу матиме добра, непримушена воля. Я беру справу так, як я сам її розумію. Коли вона була вже жінкою іншого, то цього для мене досить, щоб із цього інтересу вибратися з честю.

— Чого ж ви хочете? І розпочинаєте саме цю нелюбу балачку в час, коли в мене крові не дорізався б!

— Я ж кажу виразно: я вибираюся з інтересу, зриваю не зі своєї вини.

Крушвіцький спалахнув:

— Я ж кажу, що Оленку добуду, хоч би з-під землі.

— Це вже не буде панна Олена Крушвіцька, а панні Кричевська, а я вдови чи розведеної не хочу, я хочу панни.

— То йдіть собі до сто чортів! — крикнув Крушвіцький.

— Я піду, та ви, мосцьпане, гроші мені віддайте. Без них я не вступлюся.

— Які гроші?

— Не робіть із себе забудька,— сказав горбань спокійно.— Ті гроші, котрі я виплатив, скажім просто, за панну Оленку. Замість узяти за нею віно відповідно до вашого майна, я заплатив вам по довшому торзі червоними, й тепер, коли інтерес розбився, я маю право жадати звороту.

Крушвіцький розреготався:

— Запізно вибрався, мосцьпане, й не на такого натрапив! Свідка при нашій умові не було, а що інтерес сам для себе був *turpis causa*, то пиши: «пропало» або чекай, аж я дочку дістану знов у свої руки й тобі віддам... А тепер я не маю часу на розмову з ваш-мостем.

Крушвіцький, схвильований, вийшов.

Усі гості, з виїнятком горбаня, почали виїздити. Дехто навіть і не прощався. Почувався загальний несмак: вже не без причини тікає дочка від батька перед самими заручинами...

Крушвіцький не знав, на що йому рішитися: чи добути дочку силою, заїздом чи процесом? Чи дістанеться вона горбаневі, чи кому іншому, а він не допустить, щоб вона стала жінкою того нахабного шляхетчика, що так його зневажив і тільки сорому йому наробив.

* * *

Усю дорогу Оленка тремтіла всім тілом. Не могла заспокоїтися, боялася погоні. Знала, який завзятий і мстивий батько, знала, що як її піймає, то нещаслива її година. А якби і Стаха піймали, то йому, певно, не жити більше. Даремне заспокоював її Кричевський, що нічого їй боятися, бо заки дізнаються в па-

лаці, що її немає, то вони вже, певно, будуть у безпечному місці у Пшилуцького...

До Будилова її привезли ледве живу. Не мала сили сама вилізти з саней. Її привели в теплу хату, помogli роздягтися з кожухів. Старий Пшилуцький аж просльозився, її побачивши.

— Бідна дитино, як мені жаль, що ти мусила серед ночі з батьківського дому тікати.

Він обійняв її за голову й поцілував у чоло. Ця батьківська поведінка чужої старої людини Олену розжалобила, вона почала гірко плакати. Старий пригорнув її до грудей і теж розплакався.

— Заспокійся, моя пташинко. Поки ти під моєю опікою та під моєю стріхою, тобі один волосок із голівки не спаде. Так мені, Боже, допоможи.

Прикликали стару ключницю Валентову.

— Валентова, я віддаю під твою опіку цю молоду шляхтянку — опікуйся нею, мов моєю дочкою, щоб їй нічого не забракло.

Валентова привела Олену у свою теплу кімнатку, роздягла й поклала в постелю. Дівчина ще довго не могла заспокоїтися, все ще трусилась і плакала.

Валентова на силу напоїла її теплим молоком. Нарешті Оленка заснула. Та сон її був дуже неспокійний. Усе щось у гарячці говорила — то благала батька, то кликала Стаха, щоб її рятував, то знову немов тікала кудись перед страшним горбанем. Зривалася з постелі, й Валентова насилу її спинювала. Лице її почервоніло, очі дивились кудись, страшно налякані. Валентова обкладала їй голову і груди зимним платком.

Надвечір зайшов сюди старий Пшилуцький: хотів дівчину чимдуж вислати до Львова. Та коли почув від Валентової, що Оленка не при собі, що про подорож до Львова й мови не може бути, дуже за неї налякався: усі його плани йшли шкереберть. Що йому тепер було робити? Післав би до Берестя по цілю-

рика, та зараз уся околиця знатиме, та й Валентова чути не хотіла про цилюрика.

— Не треба. Я сама їй п'явки поставлю, зіллям напою, і буде здорова.

— Роби, як знаєш. Та я ще хотів запитати, чи не міг би пан Станислав сюди прийти? Він собі цього дуже бажає...

— Сьогодні — ні, хай уже завтра. Це могло б їй пошкодити. Їй треба спокою.

Та це не могло статися ні завтра, ні позавтра. бо Оленка не приходила до себе. Валентова не зважилася ставити п'явок, бо у дівчини й так мало було крові.

Станислав не від'їздив. Зараз по Різдві почалися розтопи, позаливало дороги — пускатися в дорогу не було можливо.

Одного разу, коли Валентова кудись була вийшла, він таки зайшов до Оленки. Побачив — і аж злякався: за тих кілька днів вона дуже змарніла. Підійшов до ліжка й заговорив до неї, як лиш міг ніжненько:

— Оленко моя єдина, то я, Стах.

Дівчина стрепенулася, відкрила очі й усміхнулася.

— Оленко моя єдина, то я, Стах.

— Де я? — спитала. — Мене мучив страшний сон... Тепер я трохи собі пригадую... В палаці бенкет. Багато гостей. Мали бути мої заручини...

— Не згадуй про це, мій янголе, — це тобі може зашкодити. Тям, що ти в безпечному місці, в добрих людей, у наших приятелів. Я тебе вирвав із кігтів наших ворогів. Той поганий горбань тобі вже не страшний...

Почувши ці слова, Оленка вся кинулася й скрикнула не своїм голосом:

— Стаху, рятуй мене — там горбун!.. А за ним батько канчуком мені погрожує...

Вона зірвалася з постелі й хотіла кудись тікати. Стах насилу її спинив.

— Заспокійся, моя єдина. Тобі щось погане приснилося. Тут нікого нема й не може бути... Бачиш, це я при тобі...

На крик убігла Валентова.

— Ой, що ж ви, паничу, наробили! Чи не казала я, що таке може бути!?

— Але, пані Валентова, ви помиляєтесь,— виправдував себе Стах,— вона щойно говорила зі мною цілком притомна. Аж опісля їй щось приви́ділося, як я про того клятого горбаня згадав...

— Отож бо й є, що ви, молоді, не знаєте, як з такими недужими говорити. Ви такі нетерпеливі, що Господи! Ну, йдіть собі тепер геть,— говорила стара, вкриваючи недужу периною.

Старий Пшилуцький вивів Стаха з кімнати.

* * *

Даремно дурили всі себе, що Крушвіцький не зараз дізнається, де його дочка. Його шпигуни ще того самого вечора довідалися, що Оленка у Пшилуцького й що занедужала.

Жених від'їхав надвечір, даремне домагаючися грошей. Він загрозив Крушвіцькому процесом і скандалом.

— Даремне, вашмосць, лякаєш мене скандалом і *turpis causa*. Як буде скандал, то для нас обидвох. Поділимося ним, і легше нам буде. Я свого не дарую. Кождий бачить, що умова зірвана не з моєї вини.

Це Крушвіцького ще більше лютило, й він вирішив за всяку ціну, й то чимдуж, дістати Оленку в свої руки. Тоді й перед трибуналом не буде йому страшно, бо він зможе кожної хвилини дочку віддати. Чим

швидше це станеться, тим більша буде певність, що Оленка ще не звінчана. Її недуга вийшла йому на руку. Як її дістане зараз, то не тільки не мусить віддавати те, що взяв, але горбань і другу половину заплатить. Треба зробити це негайно давнім випробуваним шляхетським способом, заїздом!

Старий скупиндря почав приготувлятися до заїзду. Робив це потайки. Та вся служба про це знала. Довідався про це й гайдук Павло Голий. Він був дуже обережний. Досі ніхто й не догадувався, що він помагав панночці до втечі.

Хоч як били й мордували Гапку, вона ні одним словом не зрадила себе. Стару Палажку так страшно помордували, що незабаром від побоїв умерла. Треба було скласти всю вину на когось із сторонніх гостей, що тоді поз'їздилися. Павло придивлявся до всього, що тут робилося, й на вус собі мотав. Поклав собі про все повідомити Кричевського.

І одної яочі, коли все було приготоване до заїзду, Павло сів на коня й пігнав до Будилова.

Довго гримав кулаками до замкнених воріт. На товкіт позбігалися собаки й присікалися до воріт, аж ворота гризли.

Нарешті до воріт підійшов заспаний парубок.

— Чи вам позакладало, що ні гавкоту собак, ні мого стукання не чуєте? Піди зараз і розбуди або старого пана, або того чужого панича, хай мерщій сюди приходять. Щось маю дуже важне.

— А хто ти такий будеш і як я маю панові сказати?

— Дурень усе цікавий. Іди чимдуж і зроби, що тобі сказане, бо як не зробиш, то буде тобі завтра!

Парубок щось проворкотів, але подався до двора й розбудив Стаха.

— Вставайте, паничу, йдіть до воріт — там якийсь чужий гайдук вас чекає.

Стах умить одягся.

— Хто це? — спитав, підходячи до воріт.

Парубок відігнав собак.

— Як мене не пізнаєте, паничу, по голосі, то мовчіть та приступіть ближче. Завтра вночі будете тут мати гостей. Буде заїзд на Будилів. Захуйте заздалегідь панночку в безпечне місце...

І Голий завернув коня й пустився скоком на Вибранівку.

Стах спершу налякався, звичайно, не за себе, а за Оленку. Метушня певно буде, й стріли затривожать її, бідну, і це може їй дуже пошкодити. Він не боявся, щоб ті ледаща могли перемогти й її забрати, коли він тут. А ще коли б йому поталанило стрінутися у тому заїзді з Крушвіцьким — то була б для нього велика радість!

Пішов негайно до старого Пшилуцького. Старий вислухав його й спокійно сказав:

— Ми її вивеземо на замочок, а там жадна сила її не добуде...

— Ні, ваша милосте, так не буде добре. Я б мусив із нею піти, а тоді я б собі ніколи не подарував, що вас, моїх приятелів, покинув. Я залишуся з вами й Оленку боронитиму тут. Крушвіцький — великий хитрун. Він може лиш частиною напирати на двір, а всею силою піде на замок. А втім, воно було б і нездорово для Оленки в таку погану пору на замок переноситися.

Старий із цим погодився. Йому було б ніяково, коли б при такій забаві мусив позбутися такого гарного лицаря, як молодий гусарик. Він розбудив сина, й обидва почали розписувати листи до своїх братів-шляхти, щоб поспішали на допомогу перед очевидною напастю доробчука, котрий рад би його, спокійну людину, позбавити життя й фортуни за те, що дав у себе захист бідній переслідуваній дитині. Просив

прибути в сам вечір непомітно, щоб часом напасників не сполошити.

Пшилуцький знав, що ті, до кого він писав, не любили Крушвіцького, й кожний пришле йому якусь допомогу.

Від самого ранку він готовив сам свої сили. Післав своїх людей по селі із вісткою, що вибранівський пан хоче заїхати їх пана, забрати собі Будилів, а тоді гірка буде всім година!..

Під вечір усе було готове. По обох боках воріт поставлено два горлачі, налаштовані дрібними кулями. Порозсилали роз'їзди в сторону, з котрої можна було сподіватися нападів. Але перейшло за північ, роз'їзд вернувся й нічого нового не приніс.

Отаман заїзду Крушвіцького був хитрун. Він не пішов простою дорогою з чола, звідкіля могли його сподіватися, а об'їхав село великим колесом і підступив під огорожу. Але зрадили напасників собаки страшним гавкотом. Оборонці почули, як підрізаний частокіл почав тріщати. Туди кинувся з частиною двірських людей молодий Пшилуцький. Напасників привітали мушкетним вогнем, а далі почали їх колоти списами й рубати шаблями. Вони не вступалися. Частина їх, бачачи, що оборонці лише з цього боку бороняться, обійшли довкруги й почали виважувати ворота. Та тут пильнував старий: блис один-другий льонт — настав страшний згук, і з двох горлачів посипалися дрібні кулі, кладучи трупом кілька напасників. Заки вони встигли опам'ятатися, вже обидва горлачі були налаштовані й знову сипнули на них кулями. Так повторилося кілька разів. А тепер для напасників склалося знову щось несподіване. Почувся рух та стукітня від села: то йшли підданці на оборону свого пана. Йшли й бігли з чим попало — хто з ціпом, хто з косою, хто таки з дрючком чи з сокирою.

Напасники попали в два вогні: від двору рубали їх двірські люди під проводом молодого Пшилуцького, а ззаду натискали селяни.

Проводир заїзду був при воротях. Кричав, захоплював, проклинав. Наїзники пхалися, мов нетлі до світла. Нарешті ворота не витримали й упали. Маса озброєного люду всипалася на подвір'я. Здавалося, що тепер із подвір'я ніхто їх не випре. Та ось з-поза стайні виїхав на коні в панцирі й шоломі молодий гусарин на чолі озброєні шляхти, що прибула на поміч.

Дав знак шаблею — й його частина розвинулася в бойову лінію. З окликом: «Бий! Забий!» кинулися на юрбу, що цього не сподівалася. Шляхта рубала, колола завзято, поки не витисла напасників за ворота. По короткім опорі вони пішли врозтіч. Шляхта — за ними. А тих, що перше взялися були валити частокіл, доля не була краща. Їх вибили та вирізали селяни впень, нікого не милуючи.

Молодий Пшилуцький лишив тут своїм людям волю кінчати бій. Посадив своїх козаків на коні, які вже ждали осідлані, й пігнав у допомогу Кричевському добивати втікачів.

Коли розвиднілося, побоєвище виявляло страшне видовище. Повно крові, трупів, стогони ранених та тих, що вмирали. Нікому не було пощади: з нічними розбишаками не звик ніхто церемонитись.

Кричевський гнав за напасниками аж до границі Вибранівки, й уже тільки звідти вернувся до Будилова.

Шляхта тріумфувала. Пан Пшилуцький казав зарізати два воли, кілька кабанів, викотити кілька бочок горілки, вина, меду.

Серед двірського майдану заблиснули вогнища. Скрізь пекли й варили м'ясо. Служба ставила довгі столи з дощок і лавиці. Шляхту запросив господар до хати.

Увесь той час Валентова не відходила від недужої. Олена все ще лежала в безтямі. Стріли та вигуки тих, що воювали, доходили сюди, але не робили на недужу вражіння. Її бідна душа не виходила зі світу гярячкової уяви...

Гяряча шляхта, підтягнувши собі добре, домагалася від Пшилуцького, щоб не вдоволявся тим, що напасників добре перетріпали, а таки зараз, загаряча, наїхати того доробчука-грабівника й прогнати туди, де перець не росте. Молодь вибрала Станислава Кричевського своїм отаманом.

Пшилуцький не хотів нової авантюри й відмовляв шляхту від її плану. Та це нічого не помагало. Чим більше відраджував, тим більше шляхта гарячилася. Говорили один поперед другого, що треба використати хвилину, коли ворог розбитий, не опам'ятався.

Тоді старий Пшилуцький взявся за інший спосіб: щораз виносили з льохів нові бочки меду, поки не повпивалися всі так, що цілу добу спали, де хто приліг.

Але сам він, враз зі сином і Кричевським, були на сторожі, щоб їх часом ворог знову не заскочив. Вони знали, з ким грають. Крушвіцький також добре знав шляхетську вдачу: без доброго почастунку не обійдеться. Але шляхта, проспавши сливе цілу добу, забула, про що говорилося, й почала роз'їжджатися додому.

Між раненими напасниками знайшли й проводиря заїзду. Був це славний на той час авантюрник і розбишака, який наймався з своєю ватагою до заїздів і найбільше дався узнаки на Підкарпатті, в землі Перемиській. На згадку Валеріяна Здень-Кутковського всі трусилися. Куди, бувало, він прийде, там уже й трава не зараз виростала. Пан Крушвіцький, за порадою своїх приятелів спровадив умисне Кутковського аж десь з-під Сянока.

Та тут авантюрникові не поталанило, й він попав у полон. На допитах признався, що за живу Оленку мав дістати п'ятсот червоних; так само — за вбитого Кричевського, а за живого — 1000. Заплата його кільком помічникам була умовлена окремо. Четвертину вже взяв він наперед, а вся добич із того грабунку мала припасти виключно йому та його підручним.

— З цього видно,— обізвався Пшилуцький,— що вашмосць ішов на грабунок, і за те стріне вашмосць таки зараз, як зловленого на гарячому, заслужена кара. За півгодини, вашмосць, повиснеш!

— Протестую! — кричав Кутковський.— Мене мусите віддати під шляхетський трибунальський суд!

— Вашмосць показав своє шляхетство злочином грабунку. Про те свідчать акти гродські в Перемишлі й Сяноці. Хочеш, вашмосць, ксьондза, то тобі зараз привеземо. Але вибачай — повиснути мусиш. А втім, вашмосць, і так тут шляхетський суд судить — ми всі гербові...

— Повісити шельму! — кричала шляхта, що ще залишилася.

— Протестую! — кричав Кутковський.

— Запротестуєш ногами, як на шибениці будеш!

Привели ксьондза. Та розбишака не хотів із ним говорити. На кінці села жив циган-коваль, і його зараз прикликали. За золотого й пляшку горілки він радо згодився бути катом. І Кутковський, той пострах далекої околиці, повис на сухій вербі за селом.

Як уже гості пороз'їздилися, Пшилуцький написав до Крушвіцького такого листа:

«Вельможний і вельми мені любий Пане і добрий мій Сусідо! Я все величався приязню Вашої милості, мого сусіда-добродія, тим-то й тепер я звертаюся до Вашої Милості з проханням почути з Ваших ласкавих та зичливих уст кондоленцію з причини того

нещастя, яке мене вчора стрінуло. Ото вночі *decimo* *januarii* напала на мій худобахольський хутір шайка озброєних розбишак татарським способом, вивернула частокіл, виважила ворота; я й не знаю, чи міг би сьогодні цього листа до Вашої милості написати, коли б Боже Провидіння мною, грішним, не було заопікувалося. Я саме справляв для свого сина вродини й запросив трохи братів-шляхти. Ми ще не спали, коли гавкіт собак зрадив розбійників. Шляхта стала нам у пригоді, напасників прогнано. При цій нагоді поранено й зловлено ватажка банди, відомого в Сяноцькій та Перемиській землі розбишаку-заїзника Валеріяна Здень-Кутковського. А що мене найбільше обурило, то та калюмнія, яку той ледащо зважився кинути на Вашу милість,— неначе б то Ваша милість найняв його заїхати мене й ограбувати, і то за 500 червоних. Догадуюся, що він, знаючи нашу сусідську приязнь, хотів таким чином з'єднати собі мною беневоленцію й помилування. Та він погано обрахувався, бо саме за цей нахабний наклеп я казав його повісити. Бо як же я мав би йому повірити? Чи тому, що ми по-сусідськи живемо? Або тому, що занедужалу в дорозі дитину Вашої милості я приймив під свою вбогу стріху й зайнявся нею, мов рідною дитиною? Вона ще нездужає, тим-то я не можу її відіслати ще Вашій Милості.

А при цій нагоді нехай буде мені вільно погратувувати Вашій Милості, як Ваш добрий сусід і приятель такого славного зятя, яким є пан, шляхетне вроджений Станислав на Кричеві Кричевський, якого я теж мав приємність у себе загостити під ту пору, бо він — шкільний товариш мого сина. Аж любо було дивитися, як той офіцер королівської гусарії гарно й по-мистецьки вів зібрану наборзі шляхту до наступу на ледарів. Я, як старий панцирний товариш, розумію цю справу добре. Пан Станислав Кри-

чевський — це справдішній лицар, і його жде неабияка кар'єра, котру славно зачав у останній шведській війні. Дочка Вашої Милості, панна Оленка, буде з ним щаслива, й я помітив, що вони люблять одне одного.

Та ще одна заввага: коли моя челядь закопувала те розбишацьке стерво, знайшла між убитими кількох ваших гайдуків. Пробі! Ласкавий мій сусідо — я чув, що Ваша Милість лагідно поводить ся зі службою й підданцями, але щоб аж до того дійшло, щоб ваші гайдуки наймалися відомому розбійникові до грабунків і нападів, то вже нечувана сваволя. Переведіть, Ваша Милість, слідство й покарайте винувників, а то погана слава піде про Вас. Люди ж звичайно люблять у такі сплітки вірити, що це сталося за Вашою згодою, а це кинуло б на Вас погане світло великого хамства. Поручаюся дальшій ласці й приязні Вашої Милості, приятель і покірний слуга Вашої Милості

Станислав Якша Пшилуцький в. р. Дано в Будилові».

Як старий прочитав цього листа Стахові й Михайлові, ті сміхом мало не подавилися.

— Ну, кажете, що це добре. Але скажіть, будь ласка, хто цього листа завезе? Я не можу нікого з моїх людей з ним посилати, бо той шельма певно кожного покалічить.

— Нема чим журитися,— сказав Стах,— мій Максим завезе листа.

Старий запечатав листа своєю гербовою печаткою. Максим під вечір сів на найліпшого коня й поїхав до Вибранівки.

Вже було пізно в ніч, коли Максим підїхав під огорожу вибранівського двора. Він знав розклад палацу і знав, у котрій кімнаті спить Крушвіцький. Листа враз із камінчиком обв'язав рушником і припняв до кінця списа. Прицілівся, розмахнувся і з усієї

сили кинув камінь у вікно. Там іще світилося. Видко, Крушвіцький іще не спав. Коли Максим почув бренькіт збитого скла, був певний, що камінь ураз із листом попав, куди треба. Завернув коня й вихром пігнав до Будилова.

* * *

Від того часу в будилівському дворі стало спокійно та тихо. Кричевському минав час відпустки, й він мусив їхати до Варшави. У Варшаві знали про заїзд на Пшилуцького, про втечу Оленки, але Пшилуцький не заносив позву до трибуналу за напад та віоленцію, — раз тому, що дав Крушвіцькому добру научку й мав сатисфакцію, по-друге, Крушвіцький був у праві, коли хотів відібрати свою малолітню дочку з чужих рук.

І Крушвіцький не робив далі нічого. Здавалося, що справа затихла. Оленка щораз більше приходила до здоров'я. Пшилуцький постановив, як лише дорога поправиться, виправити її до Львова, до монастиря С. С. Клярисок, аж до вінчання зі Стахом Кричевським.

Десь у середопісті настали невеличкі морози, санна дорога була добра, й той час хотів він використати. Наказав приладити добрі криті ковані сани, троє добрих коней, певного візника та чотирьох своїх гайдуків, котрі мали Оленку проводити до Львова. Відвезти мала її стара Валентова. Вона була дуже рада з того, що пан Пшилуцький визначив її на товаришку. Вона дуже полюбила Оленку, та, крім того, мала нагоду відвідати всі львівські костели. Виїзд Оленки держали всі в великій тайні.

І ось одної зоряної ночі запряжено сани. Оленка з Валентовою вийшли, позакутувані в кожухи, й поси-

дали в сани, де їх ще обставлено подушками та перинами. Посідали озброєні гайдуки на коні й увесь похід рушив тихенько за ворота. Старий Пшилуцький стояв із сином на ганку й хрестив їх у щасливу дорогу. Попереду їхав один козак, по боках — по одному, а один — іззаду. Пан наказав їхати швидко, поки не минуть небезпечні місця, де б могли сподіватися засідки.

На небі визоріло, в повітрі була така тиша, що можна було почути товкіт власного серця. Оленку обвіяло чисте морозне повітря, вона почувалася добре. Вколисана рівномірним гойданням саней, Валентова почала дрімати. Оленка думала про своє майбутнє — як її приймуть у Львові й на чому все те може покінчитися.

Вже було на досвітку, як заїхали в густий ліс. Дорога була мало протоптана саньми, що возили дерево з ліса, по обох боках були цілі гори нав'язного снігу.

Нараз ізпереду саней почувся стріл. Оленка побачила попри голову візника, як передній гайдук злетів з коня й загородив дорогу. Кінь полетів уперед без їздця. Сани мусили стати. Оленка відсунула завісу буди, що вкривала сани, й побачила, як кількох ледарів вискочило з-під снігу і спинили коні. Ще кілька стрілів — і все затихло. Хтось відірвав бічну завісу буди, витяг у сніг стару Валентову, що кричала й гукала помочі, а на її місце всадовився вусатий драб у овечім кожусі. Оленка завмерла зі страху — коло неї сидів один із найлютіших посіпак її батька. Вона вмить зрозуміла, що сталося та що її тепер жде. Вусач нахилився до неї й дихнув їй у обличчя горілкою:

— Коли б тобі, панночко, захотілося пищати, то вже вибачай, але я тобі заткаю роточок ганчіркою.

Сани були з обох боків прислонені завісами. В буді було темно. Оленка чула, як сани поверталися. Вона зі страху зімліла.

* * *

Нарешті сани станули. Хтось відсунув завісу й наказав їй вилазити, здираючи з неї перини та подушки. Дівчина вилізла, мов причинна. Перед нею була засніжена веранда батьківського палацу.

Її повели попід руки, бо своїми силами вона йти не могла. Поволеньки сходами її завели в її давню кімнату. Все було так, як завжди.

Вона станула серед кімнати, мов задеревіла, не знаючи, що з собою робити. Зараз за нею ввійшли в кімнату дві жінки. У старшої в очах світилася велика лють.

— Хай тобі, панночко, й не думається втікати, бо я за тебе канчуків брати не хочу! — погрозила їй пальцем.

Таке нахабство простої баби допекло Оленці до живого, але вона не сказала нічого. Стара відьма вийшла за чимось і осталася молодша. Вона приступила до неї й почала її роздягати. Оленка бачила, що в неї заплакані очі.

Молодиця шепотом сказала:

— Ви мене не пізнали, моя люба панночко, але я вас ніколи не забуду. Ви були для мене янгол, як я колись нездужала. Як мені вас, моя панночко, щиро жаль. Краще б вам не жити...

І молодиця залилася сльозами, оглядаючись заєдно на двері, чи хто не підслухує.

— Ваш батько лютий, мов той звір. Відколи ви поїхали, місця знайти собі не може, ніхто до нього приступу не має. А відтоді, як хотів, було, вас відбити й

стільки людей утратив, то став ще лютіший. Проклинає вас і всіх. Аж страшно.

Оленка спитала:

— А той... що до мене сватався... не приїздив більше?

— Ніхто його від того часу не бачив. Але гайдуки казали, що як від'їздив, то з паном нашим сварився за якісь гроші...

Оленка зрозуміла, в чому справа.

Нараз почувлися в сінях важкі кроки. Молодиця шепнула з ляком:

— Іде пан! — і взялася запопадливо порядкувати.

У Оленки перестало битися серце.

Прохогом відчинилися двері. На порозі стояв грізний пан Крушвіцький. Дивився на неї дико. Оленка не витримала погляду батька: він іще ніколи так грізно на неї не дивився. Присіла на стільці й закрила очі долонями.

— То це ти так вітаєш батька, ти, повіє! Вуличниця!

Оленка стрепенулась. В неї прокинулася дівоча честь на таку страшну зневагу. Кров ударила їй до голови, у вухах зашуміло, перед очима почали бігати чорні плями. Вона нараз уся випростувалася, тупнула ногою й крикнула сильним голосом:

— Не смій мене зневажати! Краще скажи своїм посіпакам відрубати мені голову! Я подякую тобі за те, бо тоді скінчиться вже моя важка мука.

— Ти так — до батька!.. — крикнув Крушвіцький.

— Не батько ти мені, а кат лютий! Не за мною ти побивався, а за тим, щоб не треба було віддавати грошей, які взяв за мене, тому горбатому чортові.

Вона кричала якимсь страшним, не своїм голосом. Не тямила, що з нею діється й де вона. Бачила лише перед собою найбільшого свого ворога.

Крушвіцький не стямився: він не пізнав колишньої лагідної овечки-Оленки. Перед ним стояла дозріла

жінка. Він заскреготав із люті зубами й прискочив до дівчини з піднесеним кулаком.

— Так! Так буде найкраще! — скрикнула Оленка й надставила під його кулак свою голівку.— На, бий, клятий кате,— це саме на тебе похоже...

Молодиця, що стояла в кутку, побачивши, що пан хоче Оленку вдарити, прискочила, станула між батьком і донькою й заступила своїм тілом Оленку. Важкий кулак упав на голову молодиці. Вона йокнула й сливе не впала, та пан схопив її за плечі й викинув до сіней.

Це його трохи заспокоїло. Він сів на стілець, важко дишучи. Нараз він пізнав, що тепер грозьбою нічого з донькою не вдіє. Він змінив тон:

— Як ти, дочко, нерозважно зробила! Кілько сорому на мою стару голову нанесла. Я ж лише добра тобі бажав. Я хотів, щоб ти була щаслива.

— Не я на вас сорому нанесла, а ви самі, продаючи мене за гроші тій почварі препоганій, за котру й малпа не хотіла б вийти заміж!

Крушвіцький замовк. Перед ним стояла зовсім інша людина. Розум почав у нього перемагати його лютощі. Він уперше в житті стрінувся з таким великим упором дочки. Хто її так підцькував? Він був певен, що як виганьбить, то вона впаде йому з плачем у ноги й проситиме вибачення за свій нерозважний крок.. А перед ним станула вона, мов поранена львиця, з вогнем в очах, готова скочити йому до очей...

Та Оленка вичерпала своїм виступом усю свою енергію до кінця. Вона почула, що її всі сили кидають. Присіла біля стола й обняла руками голову, яка розривалася під напором хвиль крові. Вона б була найкраще заридала, але почула, що з її очей не добувається ні одна сльозина. Всі від гарячки повисихали. Вона знала, що як батько ще раз на неї нападе, то вона впаде зламана, нездатна до жодного опору.

Але Крушвіцький цього не зробив. Він подався до дверей.

— Розгостися, Оленко,— зараз прийде Параня й принесе тобі їсти.

І вийшов.

Оленка не вірила його лагідності. Вона догадувалася, що це якась штучка, щоб її погубити.

Крушвіцький пішов до своєї кімнати й почав писати листа до вродженого пана Матвія Пшитоцького.

«Вельможний милостивий пане-брате! Звіщаю Вашмосці любу новину, що панна Олена Крушвіцька добровільно вернулася сьогодні під батьківську стріху такою самою, якою від мене від'їхала. Пан Станислав Кричевський був такий благородний, що не захотів вінчатися без мого дозволу, а пан Пшилуцький на моє прохання прислав Оленку додому своїм повозом. Був би це зробив давніше, тільки що Оленка небезпечно занедужала й довго перележала на гостру гарячку. Так, отже, тепер усе в порядку — ми можемо наші вимріяні плани перевести в діло. Дожидаю приїзду Вашмосці якнайшвидше».

Недовго треба було чекати відповіді. Той самий післанець привіз той самий лист, де на другій сторінці була дописка власною рукою пана Пшитоцького, гербу Погонь: «Поцілуй, вашмосць, пса в ніс, а гроші таки віддай!»

Така відповідь страшно Крушвіцького розлютила. Треба було віддавати гроші... Але холодний розум піддавав інші думки. Віддати? А хто ж тут зірвав умову? Дочку він дає, а Пшитоцький не хоче. Тут і *turpis causa* не потрібна. А щоб горбань спромігся на заїзд, нічого боятися...

А всьому винен той препоганий шляхетчик Кричевський! Дівчині закрутив голову й добру партію відбив. Ех! Якби так дістати його у свої руки! Не вийшов би він живий! І сто гетьманів нічого б йому не

помогло. Дівчина втратила б надію на нього, була б податливіша. Може, горбань відпав би раз на все. Але на такий ласий шматочок знайдеться не один — може, трохи дешевіший, але знайдеться, що гама-нець свій розкриє. Тільки ж треба Кричевського позбутися. Як довідається, що Оленка в моїх руках, то прилетить сюди, а тоді...

Крушвіцького здавна мучило божевілля, грошове божевілля. У парку мав одно потаємне місце. Майстрів спровадив аж із Кракова до будови криївки, пильнував увесь час, щоб із ніким не стрічалися, й своїми возами відвозив їх до Кракова. Вони вимурували зараз під каплицею, де лежала домовина його покійної жінки, льох, і туди він казав тим самим майстрам перенести доволі великі скрині, сильно ковані залізом. Він числився з тим, що забобонний люд не зважиться заходити у склеплений гріб, бо, мовляв, покійниця не дарувала б їм того. Туди заходив він у хвилинах найбільшого смутку, невдач та пригноблення. Тут засвічував кілька свічок, відмикав великим ключем одну скриню, де лежали гроші в золотих штабах та дорогі самоцвіти. На вид того багатства випогоджувалося лице скуп'яги, вигладжувалися зморшки на обличчі, появлялася весела усмішка. Він забував про всяке горе, якого зазнав там, на землі. Тут був його рай. Сідав на кріслі перед скринею, вибирав одну штуку по одній, гладив, пестив. Складав гроші в купу, потрясав ними перед вухом, любувався їх металевим звуком.

Такі перегляди тривали нераз цілі години. Північ, година духів, його зовсім не лякала. Налюбувавшись багатством, замикав скриню, гасив свічки й виходив тайними дверима. Перед каплицею ждали його два великі пси, котрі певно нікого б сюди були не допустили. Вертався задоволений, заспокоєний додому, лягав спати, мов невинна дитина.

Служба дещо догадувалася. Перешіптувалися між собою то один, то другий за панські скарби, та голосно ніхто не важився про них заговорити. Лише Оленці поталанило довідатися про них трохи, й вона сказала про це Стахові.

* * *

До Будилова пригнав на спіненому коні один із тих гайдуків, що супроводжували Оленку, й розказав, що з ними по дорозі сталося.

Старий Пшилуцький схопив себе руками за голову.

— Бідна дитина! Краще б було їй тут, у нас, умерти, ніж дістатися в руки того нелюда.

Син потішав його, як міг, та старий не міг заспокоїтися.

— Скажи мені, сину, як ми подивимося тепер у очі Кричевському! Він нам повірив, віддав під опіку свій найдорожчий скарб, а ми його не допильнували й дозволили відібрати злодіям...

— Не наша вина, тату,— ми зробили, що могли.

— Ні, сину. Коли б я був післав із нею не чотирьох гайдуків, а двадцять п'ять, було б до того не дійшло. Тут, певно, без зради з мого двора не обійшлося.

Старий наказав прикликати свого старого гуменного.

— Слухай, Петре, ти мені розслідиш, хто зрадив, коли панночку від нас вивозитимуть.

Петро почав сіпати поза вухом.

— Ось як воно, милостивий пане. Якось незабаром по тім нападі прийшов до нас парубок і просився, щоб його прийняти, бо він утік від того пана Крушвіцького. Показував синці на тілі від побоїв. Казав, що за якусь там малу провину пан казав його повісити... Наш панич змилювався над ним, бо дуже просився й плакав... Добрий був до роботи, нічого казати,

до всього зручній. А ось передучора кудись пропав, і слід за ним загинув...

— Михасю, що ти зробив? — казав старий, із докором дивлячися на сина, що слухав оповідання Петра.— Ти прийняв до дому шпигуна Крушвіцького. Вмів собі порадити — найшов такого, що за добрі гроші дав собі наробити синців на тілі...

— Хто ж цього міг сподіватися? — виправдувався Михайло Пшилуцький.— Я змилувався над бідним,— знав же я, який Крушвіцький для своїх підданців,— а він нас так погано зрадив. Треба зараз написати про все Стахові.

— Крий Господи! Не можна! То молодий і гарячий чоловік. Готовий для Оленки на все — зважиться й зробить щось таке, чим або запечатає військову кар'єру, або пропаде. Бо як його Крушвіцький піймає в свої руки, то певно живим не випустить... Я напишу про все до старого Кричевського, а він знатиме, що зробити.

* * *

Тимчасом Станислав Кричевський жив безжурно в Варшаві й відбував військову службу. Мріяв про своє щастя. Знав, що Оленка в безпечному місці, за монастирською брамою. Йому всміхалося щастя...

Настала весна. Стахові було задовго ждати: треба поїхати до Львова, умовитися з Оленкою й приступити до бажаної цілі. А потім поїхати додому й запросити батьків та рідню на своє весілля до Львова. Поїхав. Усю дорогу радів, що незабаром побачить дорогу дівчину. Уявляв собі, що Оленка тепер дуже перемінилася, що стала дозріліша й поважніша. Така зміна мусила настати в неї серед суворого монастирського життя...

У Львові спинився в заїзді на Галицькому передмісті й зараз пішов до монастиря С. С. Клярисок, де Оленка мала бути за протекцією гетьмана приміщена. Серце товклося, коли подзвонив до монастирської фіртки.

Вийшла воротарка.

— Вибаче, мені треба поговорити з панною Оленою Крушвіцькою.

— Такої черниці в нас нема.

— То не черниця, це, так сказати б, конвіктантка.

— І такої тут нема й, як я знаю, зовсім тут не було. Я тут уже восьмий рік...

— Як так, то прошу попросити на розмову матір-преорицю, — в мене дуже пильне діло.

Воротарка запрохала його до розмовниці.

Серед такої обстановки Кричевський не був ще ніколи. Аскетичні малюнки ченців, черниць та різних богоугодниць, які признає католицька церква, понамальовувані в ріжних позах — у екстазі, серед благословенства та молитви — зробили на нього сильне вражіння. До того — велике Розп'яття, вирізьблене напроти входових дверей. Йому майнуло в голову: живі люди в могилі.

Незабаром відчинилися двері, й тихою ходою ввійшла преориця монастиря, вже старша жінка, дуже поважна. На її обличчі відбивався якийсь смуток, наче б її боліли гріхи всього світу.

Кричевський поцілував її руку на привітання.

— Вашмосць бажав собі зі мною говорити, — почала розмову преориця.

— Так, прошу матері-преориці. У цьому монастирі має жити конвіктанткою панна Олена Крушвіцька з Вибранівки, недалеко Берестя, й мені пильно з нею побачитися.

Преориця заперечила головою:

— Я вже двадцять років наставниця цього мона-

стиря, пам'ятаю всі ймення черниць, сестер та конвіктанток, але Крушвіцької тут не було й немає.

— Панну Крушвіцьку,— відповів Кричевський схвильовано,— мали привезти сюди до конвікту на доручення ксьондза Захарії Лисковського, греміяльного каноніка Львівської архієпископської капітули, десь у половині березня.

— Я собі це добре пригадую. Ксьондз-канонік інстанціонував на доручення якогось високого урядовця,— ми згодилися її прийняти, та досі ніхто її не привозив.

Стаха наче громом поразило. Він не мав сили слова промовити й страшно зблід на обличчі. Нарешті спам'ятався, потер чоло долонею, поклонився низенько й вийшов.

Він потішав себе ще тою думкою, що, може, дівчину примістили в якому іншому монастирі, та бігати по всіх львівських жіночих монастирях було годі. Найкраще буде піти на розмову до самого ксьондза Лисковського.

Канонік довго не міг собі тої справи пригадати. Та коли йому Кричевський нагадав гетьманів лист, він сказав:

— Так, вашмосць. Я найшов приміщення для тої панни в С. С. Клярисок, та ніхто мене досі не повідомляв, щоб її вже привезли.

На цьому ввірвався слід за дівчиною. Або її вже нема на світі, або лежить іще недужа в Будилові, або...

Кричевський боявся навіть подумати про третю можливість: це було б гірше від смерті...

Не залишалось нічого іншого, як поїхати до Будилова й там розвідатись.

Вістка про те, що сталося, як громом прибила Кричевського. Ходив він нервовим кроком по хаті й рвав у одчаю на собі волосся. Був безрадний. Пішов іще до старої Валєнтової розпитати, як то було. Її тоді викинули із саней, вона зламала ногу й досі лежала хвора. Стах гадав, що, може, з розмови зі старою прийде йому в голову яка добра думка, як вирятувати бідну дівчину.

Валєнтова, серед сердечного плачу, розказала йому те саме, що він почув уже від старого Пшилуцького.

Старий Пшилуцький виправдувався, чи краще обвинувачував себе перед Стахом у своїй провині — що ліпше не забезпечив Оленки, та Стах неначе не чув його слів. Він же знав добре, що обидва Пшилуцькі були йому щирі. Але що його тепер робити? Всі були безрадні. За той час хто знає, що з дівчиною могло вже статися? Може, її вже замучили насмерть... Найкраще було б шляхетським заїздом її відбити. Та хто піде за ним, молодим безземельним гусарином? А щоб найняти людей, на те треба грошей, а він їх не має й батько не дасть. Пропало! Та коли б він міг бодай побачити її, бідну, та влити в її розбите серце хоч крапельку якої надії...

Кричевський звірився зі своїми турботами Максимові.

— Це для вас, паничу, може дуже погано покінчитися, коли б ви схотіли наблизитися до того клятого кодла. Я знаю, Крушвіцький на вас чатує — вам небезпечно попасти йому в руки. Хіба того не чували, що цей скупиндряга визначив тисячу червоних за вас живого? Знайдеться такий, що схоче заробити. Такий скупиндряга даремне не обіцював би таких великих грошей. Йому вас дуже треба. Коли б ви, панничу, по-

слухали моєї ради, то я б порадив: дайте всьому спокіц — головою муру не переб'єте.

— Я мушу з панночкою бачитися, хоч би довелося й головою заплатити.

— Що ж, тоді треба їхати до Вибранівки. Але я вас самого не лишу.

Стах попросився з Пшилуцькими й зараз вибрався з Максимом до Вибранівки. Пшилуцький не мав сили його спинити, хоч знав, що все це сумно скінчиться.

Приїхали до Вибранівки вночі того самого дня. Максим пішов шукати Павла Голого. Довгенько його не міг найти. Десь аж до півночі зійшлися. Павло, побачивши Максима, руки заломив:

— Максиме-брате, тікайте з села чимдуж! Пан наш про все вже знає — вже дав наказ чимшвидше піймати панича й привести його до двора. Це може статися кожної хвилини. Я вам тепер нічогісінько не поможу, бо мені смерть грозить. І таки, правду кажучи, я тепер нічого не вдію. Це неможливе, щоб твій панич міг побачити панночку. Її дуже пильнують. Тікайте, поки ще час!

Повернувся й зник.

— Паничу, пробі святий, тікаймо! Крушвіцький знає вже про нас. Уже погоня за нами йде,— казав Максим Кричевському.

Вони розмовляли в одній пустій хатині за селом, де примістили й свої коні. Кричевський аж тепер уявив собі небезпеку, в яку нерозважно самохіть попався. Вийшли негайно до сіней і почали поправляти сідла на конях.

Та було вже пізно. Як тільки вивели коней й хотіли сідати, їх обскочили гайдуки Крушвіцького, умить схопили Стаха й зв'язали. Про оборону не було що й думати. Хотіли кинутися й до Максима, та він чимдуж на коня скочив і пропав у нічній пільмі.

Кричевського привезли зв'язаного до двора, вкинули до льоху й замкнули. Тут не було нічого, крім купи соломи. За якийсь час прийшов якийсь гайдук, розв'язав йому руки й ноги і приніс дзбанок води й шматок хліба. Не сказав ні слова і знову замкнув двері.

Кричевський аж кипів від лютощів: його, гербового шляхтича, товариша панцирного знаку, зловили, як злодія, й як злодія, замкнули в поганому льоху. І хто? Такий приблуда, фарбований шляхтич, доробчук! Це ж нечувана річ у цілій Річі Посполитій! Щастя, що не спіймали Максима. Він певно йому допоможе... Але за той час його можуть тут і вбити. Коли б не так далеко до Кракова, то гетьман певно не залишив би його в лихій пригоді. Але заки Максим туди добереться, то його може й не бути в живих.

Йому страшно стало. І жаль молодого життя, й такої поганої смерті. Вмерти в бою — не страх, це ж славно, лицарська смерть. Але тут, у темному льоху, на гнилій соломі, з рук такого розбишаки! І уста його конвульсійно скривились.

Подібні думки снував і Максим. І йому спершу прийшло було на гадку погнатися до Кракова до гетьмана. Але це була довга дорога. Тим-то він сховався в найближчому лісі, а ввечір вишукав Павла Голого.

Павло знав, чого Максим прийшов.

— Знаєш, брате, досі мені все таланило, як я тобі й твою паничеві служив. Тепер я прочуваю, що мені не піде...

— То ти відмовляєшся допомогти нам тепер?

— Я не відмовляюся, а тільки виходить так, що мені доведеться враз із вами втікати.

— Як так, то ти не бійся. Мій пан винагородить тебе за цю прислугу настократ. Ти можеш перейти до нашого Кричева. Тобі дадуть землю, й жодних повинностей ти не робитимеш.

— Гаразд! Тепер дай мені пару золотих — мені їх буде зараз треба. Опівночі ти стій за муром парку. Коли почувеш голос сови, придивляйся до муру. Побачиш драбину. Перелазь до парку. Добре було б взяти за халяву доброго ножа. Може тобі стати в пригоді...

* * *

Нетерпляче Максим дожидав умовленого знаку, сидючи за ровом поміж кущами. Було темно. В селі чути було тут та там вечірній гамір. Бляєли вівці, гавкали собаки. Все це нагадувало Максимові його давні роки. Згадав і свою Катрусю — деь вона дожидає його в старій неньки та за ним нудьгує. Коли ж уже раз покінчиться те його тиняння по світі? Коли зможе він вернутися додому? Та тепер і думати про це не можна. Це був би тяжкий гріх, коли б тепер він покинув свого панича. Але ж як ця біда скінчиться, він випроситься в нього додому, повинчається з Катрусєю. Панич обіцявся виєднати для нього в старого пана звільнення від панщини — певно слова дотримає.

Так думав вірний Максим, снував золоту нитку свого майбутнього невибагливого мужицького щастя.

Трикратний голос сови перервав його думки. Максим підвівся з землі, оглянувся на всі боки, випростував задубілі від довгого непорушного сидження ноги й подався здовж муру, шукаючи драбини. За той час уже на небі показалися зорі, й по них Максим пізнав, що вже північ минула. Драбина була вже спущена з другого боку муру. Не гаючись, виліз нею вгору й тут побачив другу, таку саму. Як переліз на другий бік, побачив Павла Голого, що чекав його. Павло попровадив Максима крутими парковими стежками, аж перед ними забовваніли серед густої зелені білі стіни палацу. Вийшли східцями і станули перед залізними

дверима. Павло відомкнув їх довгим ключем. Опинилися в темних сінях. Павло йшов певно, ведучи за руку Максима довгим коритарем. Враз зупинилися. Павло засвітив малу свічку. Стояли перед великими залізними дверима. Під стіною лежав розтягнений на землі гайдук і хріп на все горло.

— Це твої злоті! — шепнув Павло Максимові до вуха. — Ще звечора я до вина підсипав якогось зілля. Нічого їм не буде — виспляться. А вже що пан їм зробить — не наша річ.

Павло знову відомкнув двері ключем, котрий витягнув гайдукові з-за пояса. Ввійшли до темного льоху. При слабенькому світлі свічки помітили Кричевського, що лежав на купі мерви.

Він прокинувся зі сну й хотів щось говорити, та Павло приклав йому долоню до губи й шепнув:

— Мовчіть!

Узяв Кричевського за рукав і вивів на коритар. Замкнув льох, а ключа всунув сторожеві, що спав, за пояс. Вийшли тою самою дорогою до парку й по драбинах поперелазили на другий бік. Павло ліз останнім. Він повитягав обидві драбини на замковий мур, повкладав їх непомітно, а тоді й сам із муру зсунувся.

Перебрели замковий рів у воді. Крутими дорогами провів їх Павло до коней, що вже чекали осідлані.

Як виїхали в поле, пігнали вихром. Тепер могли вже свobodно розмовляти.

— Чим я тобі, Павле, віддячуся, що ти мене з такої халепи визволив?

— Це була не халепа, паничу, а ясна смерть. Я знаю, які муки ладив був для вас наш пан. Передусім вам були би пообіцювали волю, якби ви були виреклися панночки. Та ви були б цього не зробили. Тоді вас були б мучили голодом і спрагою. А коли б ваша рідня була ладила на Вибранівку заїзд, то вже був призначений такий посіпака, що мав би вас був уби-

ти. Той самий, що вас спіймав. Він узяв за вас юдин гріш — 500 червоних.

— Я чув, що обіцяли тисячу.

— Наш пан на всьому мусить заробити. І тепер виторгував для себе половину. Казав, що він сам дав йому знати, що ви в Вибранівці, й тому не дав усього.

Кричевський із відрази плюнув.

— Ми ще не зовсім безпечні,— сказав Павло.— Ми все ще на домінії пана Крушвіцького.

— А ти знаєш добре дорогу?

— Як мені не знати? За годину буде корчма. Там сидить мій знайомий жид. Спочнемо, погодуємо коней, бо вже далі попадають...

І гнали далі, аж запирало дух. Вітер свистав мимо вух і пік у обличчя.

Заїхали в ліс. Минули головну дорогу та подалися стежкою гусаком, один за одним. Вже сіріло надворі, як стали перед корчмою. Корчма стояла при дорозі необгороджена. Від дороги була велика брама, якою заїздили вози на просторе підсіння. Праворуч була стайня, з лівої руки входилося до корчми. За корчмою від підсіння було кілька дверей до кімнат, призначених для гостей.

Павло під'їхав попереду під вікно й застукав до рами держакон нагайки.

У корчмі заметушилися. Хтось когось кликав. Нарешті якийсь кудлатий заспаний парубок відхилив ворота й туди заїхали в сіни вершники. Тут було зовсім темно. Павло гукнув до парубка:

— Давай коням вівса, не жалуй!

Поздіймали з коней сідла й почали витирати їх соломою з поту.

У корчмі заблмало світло. Павло скочив досередини.

— Зараз зладити для нас трьох сніданок. Загріти вина, зробити нам яєшню з копи яєць, прилади-

ти масла та сира й молоду цибульку, ну, й меду трохи, та неабиякого, а того, що пани п'ють.

— Хто це їде? — спитав цікавий жид. — Який гість від пана Крушвіцького?

— Ясно, що від пана Крушвіцького. Мені казали його супроводжувати. Треба тобі знати, що це неабиякий гість!

Саме тоді ввійшов до корчми Кричевський. Але ж він тепер зовсім не виглядав на «неабиякого» гостя: без шапки, в обірваному кунтуші, без одного рукава, без пояса. Жидові став пан підозрілий.

— Може б, панам зарізати декілька курок та спекти? — спитався. — Що то значить яєшня для таких панів.

— Роби, що тобі сказано! — сказав рішуче Павло. — І не багато балакай, бо ми по-вовчому голодні.

Жидівка почала розводити на припічку вогонь. Але поралась вона дуже поволі. Жид заговорив щось до неї по-жидівському. Було ясно, що вони хочуть проволікати.

Павло гукнув:

— Що ти пораєшся, мов із мазею на голові? Вважай, щоб тебе нагаєм не треба було підганяти!

— Що ви такі, пане Павле, нетерплячі? Та ж і коням спочити треба, і панам також. Прошу дуже до сніданку піти припочити до моїх покоїв. Дуже гарні. Які в мене пани побували! Я зараз усе прилагоджу.

І жид скочив у сіни. Тепер він уже впевнився, що це якийсь утікач від пана Крушвіцького, а з ним тікає й той панський гайдук. Де ж би такий обірванець у пана Крушвіцького взявся, та ще так запанібрата із його гайдуком говорив, та при одному столі сидів? Вийшовши до сіней, він не помітив, що при жолобі біля коней порався Максим. Жид гукнув до себе свого парубка Миколу.

— Слухай, Миколо! Виведи коня задніми две-

рима й гони чимдуж до пана в Вибранівку. Скажи йому від мене, що в нас якийсь обірванець, що певно від пана саме втік, і пан нам добре за це заплатить.

Хоч жид говорив півголосом, але Максим чув кожне слово. Щоб себе не зрадити, пример до жолоба й не ворухнувся. Жид повернувся до гостей і сказав, що для любих гостей приладжена дуже гарна кімната.

Максим бачив, як Микола відпинав від жолоба коня й подався задніми дверима. Він умить відіпнув другого жидівського коня й вивів його вже тоді, як Микола виїхав на дорогу. Максим їхав за ним услід.

Тепер Максим кликнув до нього:

— Миколо, подожди! Орендар має ще щось тобі переказати до двора.

Микола спинив коня. Через те, що Максим кликнув його по йменню, він нічого не підозрівав. Тоді й не придивився, що Максим приїхав разом із іншими. Але тепер почав до Максима придивлятися.

— Ти хто?

— А хіба ти мене не пізнаєш? Я служу в пана Крушвіцького, а тепер вертаюся до Вибранівки.

Миколі видалося трохи підозрілим, що двірський слуга їде охляп.

— А в корчмі хто є? — спитав прожогом.

— Панський гайдук Павло Голий і той якийсь обірванець, що тікає від пана Крушвіцького. Орендар казав мені переказати панові, що їх задержить у себе, поки погоня не прийде.

Це вже Миколі не подобалося. Той другий собі поїде й візьме в пана нагороду, а йому дуля дістанеться...

— Мені орендар казав сказати те саме, і я твоєї помочі не потребую.

— Як собі хочеш,— сказав байдуже Максим, стаючи біля Миколи.— А чи нема в тебе, Миколо, трохи тютюну люльку набити? Я весь свій викурив.

Микола почав шукати капшука. Та в ту мить Максим ведмежою рукою схопив парубка за шию, стягнув з коня, заки той міг скрикнути, заткав йому його шапкою губу, скрутив узад руки, зв'язав мотузом і поволік у ліс.

— От тут, голубе, під цією сосною ти собі подождеш, поки твій ледачий орендар прийде тебе розв'язати...

Вузечкою прив'язав його до сосни, сам сів на коня й пігнав до корчми. Зайшов знову задніми дверима й припняв коня на своє місце. Кричевський почав непокоїтися, що Максим не показувався. Вже випили винну юшку й почали заїдати яєшню, а Максима все ще не було.

Нарешті в корчму ввійшов Максим, трохи задиханий.

— Де ти, Максиме, бував? — спитав Кричевський.— Сідай поснідати з нами.

— Певно, що поснідаємо,— сказав Максим,— і спочнемо.

— Правду пан кажуть,— говорив жид.— Спочити треба панам конечно.

— Я чув крізь двері ще раніше,— говорив далі Максим,— як пан-орендар запрошував нас до своїх покоїв. Ми там поснемо й подождемо, аж надлетять панські слуги, застануть нас заспаних, гарно пов'яжуть і поведуть до пана Крушвіцького...

Жид зблід, але вдавав, що це не про нього говориться. Він почав нещиро сміятися, вважаючи ці слова за жарт.

Максим грізно на нього подивився:

— Не дуже-то смійся, зраднику,— крикнув він,— бо твій післанець Микола забіжить до Вибранівки, хіба як ти підеш відв'язати його від сосни!

— Що, що? Від сосни? — і пустився жид до дверей.

— Ані кроку! — гукнув Максим, і в його руці заблис довгий блискучий ніж.— Посидиш тут, між нами, пане-орендарю, поки ми не від'їдемо!

— Мосьці пан жартує! — сказав жид, трясучись усім тілом.

— Я з тобою так пожартую, що ти підеш чортові в зуби! Хіба я не чув, як ти посилав до Вибранівки того твого придуркуватого наймита, щоб сказав панові, що в тебе гостює обірванець і що ти його задержиш, поки панські слуги не над'їдуть! Тепер я буду їсти, а ти, Павле, пильнуй жидів.

З'їли яєшню, змололи дві боханки хліба, а дві забрали в торбу. Жидівка пішла до льоху — її пильнував Павло — й принесла великий дзбан меду.

— Не пийте,— сказав Максим,— по дорозі води нап'ємося. В цей мед, певно, нам той злодіюга дурману всипав... Ану, пане-орендарю, ходи-но ти ближче й напийся за здоровля його милості пана Крушвіцького!

— Вибачайте, мосьці пане,— випрошувався жид,— але я цього не вживаю. Це трефне...

— Зараз пий, собачий сину! — крикнув Максим і знову погрозив ножем. Жид затрусився.

— П'єш? — крикнув ще раз і подав жинові кухоль. Нічого було робити. Жид випив.

— Ще і твоя їмость мусить випити,— і подав їй другий кухоль.— Тепер собі йдіть до ваших панських покоїв і спить, здорові. А твій наймит прив'язаний до сосни праворуч від дороги — не втече, не бійся!

За той час Павло посідлав коня і вивів на двір. Посідали.

— Кланяйся своєму дрантивому панові від пана Кричевського й скажи йому, що ми ще прийдемо до нього в гості, але трохи не так, як тепер.

І пігнули скоком, аж земля дудоніла, просто на Краків...

Коли виїхали поза межі Крушвіцького царства, то не треба було так поспішати. По дорозі купив собі Кричевський мужицьку шапку.

— Слухай, Максиме, чи нема в тебе якого зайвого гроша? Мені треба буде в найближчому стрічному містечку який одяг купити. Я ж схожий тепер на гороб'яче опудало...

— А я б гадав, що саме в такому одягу слід би показатися панові гетьманові на очі. Хай пан гетьман побачить, як такий доробчук зневажив шляхтича й офіцера королівської гусарії...

Так і поїхали далі.

Справді, як гетьман побачив перед собою такого обірванця, не міг із дива вийти:

— Що це за маскарада, пане Станиславе?

Кричевський розказав гетьманові свою пригоду.

— Мій Станиславе, дай собі вже спокій із тими аморами. Бачиш, що тобі не щастить. Проти волі Провидіння нічого не вдієш. Не судилося, та й годі... Ти даремне себе виставляєш на небезпеку. Крушвіцького не переможеш: він за тебе дужчий — бо ти не потрапиш як шляхтич і лицар воювати такими низькими способами, як він. Коли тобі на роду написано згинуть, то на полі слави, а не на муках у якомусь мерзотному льоху. Щоб тобі допомогти вилізти із цього завороженого кола, ми зробимо так. Я вибираюся в урядових справах на східні країни й тебе беру з собою. Там я тобі визначу таку працю, що забудеш про всякі амори. Не буде коли.

— Дякую вашій милості за ласкавість до мене. Піду скрізь, куди скажете.

На цім авдієнція скінчилася. Кричевський ладився в далеку дорогу.

Великий коронний гетьман вибирався справді в важній справі на східні країни.

Тоді, після розгрому козаків під Кумейками, їм

накинено таку конституцію, що відібрала їм право вибору своїх старшин, яких настановляв уряд, а властиво окраїнні пани й гетьман. Чигиринським полковником наставлено польського шляхтича Яна Закшевського. Ті накинені старшини робили, що їм подобалося, і страшно над козацтвом реєстровим знущалися: укорочували козацькі свободи, здирали із них усякі данини, відбирали воєнну добич, яку козак у поході на татар або москалів, було, здобуде.

Полковник Чигиринського полку Ян Закшевський був гірший за всіх. На нього йшли скарги до гетьмана й до Варшави, до самого короля, але Закшевський мав за собою давніші воєнні заслуги, і все йому прощали.

Варшава німувала.

Та в тому часі зайшло щось таке, що справа нелюдяного полковника стала для Польщі пекуча, і треба було її негайно поладнати та козаків вдоволити. Заносилося на велику коаліцію християнських держав проти Туреччини і татар. Король польський Владислав IV став душею цього плану. За ним стояв великий гетьман Станіслав Конєцпольський, котрий не міг забути туркам цецорського розгрому і своєї неволі в Туреччині. Спочував королеві й канцлер Оссолінський, і ще декілька магнатів, між ними канцлер литовський Сапіга.

До коаліції пристали Венеція, німецький цісар і менші держави італійського півострова, яких торгівля була Туреччиною zagrożена. Поляки знали, що війна з мусульманським світом без козаків була немисленна. Тим-то король Владислав виявив козакам велику зичливість. За це ж не щадила йому шляхетсько-єзуїтська партія докорів, що він козакам надто потурає. Усі прихильники війни погоджувалися в тому, що козаків не слід дратувати, а треба їм годити, бо вони були дуже потрібні.

Передусім треба було полагодити всі скарги, що приходили до Варшави від козацтва на окраїнних панів. Закшевський не був магнатом, і його можна було покарати за його сваволю.

Коронний гетьман, їдучи на Україну, мав укладений план, що йому робити. У цій роботі Кричевський мав намічене гетьманом завдання серед реєстрового козацтва. З цим завданням гетьман хотів уже в дорозі на Україну його зазнайомити.

— Як тобі відомо, мій любий Станіславе, Україна дісталася до Польщі через Литву. Без Люблінської унії ми не бачили б ні України, ні всіх східних окраїн. Тепер вони вже наші. Та треба тепер робити так, щоб вони були наші душею і тілом. З руською шляхтою ми вже собі в переважній частині порадили. Вона перейшла до нас і до нашої віри. Треба тобі знати, мій Станіславе, що й твої предки були колись православними, називалися Хведьками, Грицьками і т. д. Кричевськими на Кричеві. Згодом вони почали хрестити своїх дітей в костелах Станіславами та Владиславами, а себе стали називати вже Кшичевськими. Таке вже природне право, що нижча культура мусить улягти сльнішій. Наше завдання, завдання державної рації — перетягти всю українську шляхту до себе через костел. Перетягли ми вже Вишневецьких та Тишкевичів, Чорториських, Потоцьких, Четвертинських, то перетягнемо ще й Киселів. Зачуваю, що вже й Сапіга до нас схиляється.

— Я чув,— сказав Станіслав,— що канцлер Сапіга — уніят.

— Так, унія властиво створена на те, щоб попере-тягати до нас православних. Я тобі щиро кажу, що схизматик не може бути щирим поляком і вірно служити католицькій Річі Посполитій,— вовка все до ліса тягне... Польща мусить бути щодо віри й народності одноціла. Всяка мішанина нас погубить...

— А що станеться з козацтвом? Його, кажуть, дуже багато,— встряв Кричевський.

— Це й є найтяжче питання. Козаки були нам потрібні та й ще будуть, аж зникне причина, що викликає потребу козаків. Нам треба Туреччину й Татарщину знищити так, щоб перестала бути нам небезпечна та щоб ми від них мали спокій. Коли я поклав собі попірати його королівську милість, нашого короля й пана, в його благородних змаганнях звоювати мусульманський світ, то тільки на те, щоб опісля всею силою кинутися на козаків і знищити їх до основи, як елемент, для нас, шляхти, дуже небезпечний. Ти собі тільки подумай: козаки не хотіли признавати ні державної адміністрації, ні судів — хотіли мати державу в державі. Приймають між себе людей зверх дозволеного реєстру, не хочуть робити панщизняних повинностей. Хто ж буде нам робити? Мужичтво преться в козаки й масово втікає на Січ. Я збудував фортецю над Дніпром — Кодак — і поставив там достатню залого, щоб спиняла мужичтво від утечі на Запорожжя. Там, на Запорожжі, є той алембік, та елхімічна реторта, де панщизняний хлоп перетворюється в козака. Це гніздо треба буде, безумовно, знищити. А це дасться лише тоді зробити, коли Польща завоює Крим і зробить його своїм васальним князівством, а Туреччина перестане бути грізна. Та поки це буде, козаки нам потрібні. Тепер треба їх гладити і приєднувати. Вони великі майстри у боротьбі з невірними. Його милість король і не відгадує мотивів, чому я стою за війну з мусульманами. Він козаків любить, називає їх лицарським народом. Це дуже гарно, але сорочка до тіла, кажуть, ближча, ніж кожух. Що станеться з нами — зі шляхтою, з нашою золотою волею, коли козацтво виросте нам понад голову, як стане за короля, а король потопче пакта, на які присягав, візьме нас за чуба і проголосить себе королем-самодерж-

цем? Тепер світ такий. Куди не глянь — скрізь абсолютизм. Одна Річ Посполита польська, наче ясна зірка на темнім фірмаменті, сяє золотою шляхетською волею. Ще одна спроба, одна грандіозна війна при помочі козаків — а тоді вже ми за них візьмемося. Кращих із козацьких старшин перетягнемо до себе — вони стануть так само добрими поляками, як та шляхта руська й боярство, що вже в нашому костелі, а решта мусить вертатися до плуга та вил...

— А ті їх попередні заслуги для нашої отчизни? — осмілився спитати Кричевський.

Гетьман довго не відповідав, а врешті сказав:

— Молодий ти ще, пане Станиславе,— ти ще не можеш зрозуміти, що така рація стану, рація державна. Ти ще не розумієш, які для шляхти козаки небезпечні. Вони розростаються, мов ті гриби по дощі. Кілько разів ми їх уже нищили! Здавалося, до самого коріння,— а вони знову виростили, мов та гідра стоголова. Ти, може, того й не знаєш, що його милість король проти загальної думки всього католицького світу поробив козакам в схизматицькій церкві такі уступки, що його бл(аженої) п(ам'яті) батько Жигмонт III, певно, перевернувся б горі спиною у гробі. Наше католицьке духовенство подалося з цією справою до Риму, і туди ми післали наших єпископів-уніятів. Так бути не може. Коли Польща не буде католицька, то перестане бути державою.

— Справді, ваша милість, я багато дечого не розумію. Я вояк душею і тілом. Я не знаю, що це таке державна рація. Тим-то я боюся, що ваша милість доручить мені якусь важку місію, призначить мені якусь роль,— а я її не сповню. Це було б для мене дуже боляче.

— Не бійся. Побудеш, подивишся й пізнаєш.

По приїзді до Чигирина гетьман почав зараз процес проти Яна Закшевського. Виявилось зловживань більше, ніж їх було у скаргах. Коли б не давні заслуги для Річі Посполитої, його чекала б велика кара. Скінчилось на тому, що його усунено з полковництва, а на його місце гетьман наставив чигиринським полковником Станислава Кричевського.

Кричевський найшов полк розбитим та здеморалізованим. До полку повлазили різні шибайголови, які з козацтвом не мали нічого спільного. Їм понадавали різні старшинські становища, козацтво було дуже невдоволене. Самі козаки збідніли, вони не мали коней та зброї. Сімейні реєстровці, крім хатини та шматка поля, не мали нічого. Установленої річної плати їм не виплачувано. Її забирала старшина собі...

Все це мав налагодити й до ладу довести новонаставлений полковник Станислав Кричевський, великий любимець старого гетьмана Конєцпольського.

Кричевський взявся запопадливо до праці в своєму полку. Над своїм особистим життям, за порадою свого добродія, поклав хрестик. Гадав, що при невсипущій праці рана його серця загоїться, і він про все забуде.

Та це нелегко приходило. Рана відновлялася й кривавилася знову. Не раз серед найбільшого розгару праці ставала перед його очима люба дівчина. Він уявляв собі її в обіймах якогось нелюба, і тоді його брала розпука, що він не може її визволити...

Частина II.
ПРОБУДИЛАСЯ ДУША

Зараз на початку своєї нової служби Кричевський зазнайомився з генеральним писарем реєстровців, Богданом Хмельницьким. Він недавно вернувся був із турецької неволі, куди попав після цецорського розгрому. Тоді пішов до гетьмана Конєцпольського й йому пригадався. Гетьман призначив його писарем, і він засів у своєму хуторі Суботові під Чигирином, який дістався був його батькові за заслуги на службі.

Коли Кричевський відбирав командування полку, то Конєцпольський звернув його увагу на Богдана Хмельницького, — в нього, мовляв, полковник завжди може знайти собі розумну пораду.

При першій стрічі обидва почули взаїмну симпатію. Вони були однолітки, обидва вчилися в такій самій єзуїтській школі. Богдан Хмельницький жив уже тоді родинним життям: одружився був з Ганною Сомківною. Богдан не раз запрошував Кричевського на свій хутір.

— Приїдь, брате, коли до нас. Побачиш наше родинне хуторянське життя. Ми живемо зовсім просто, за панів себе не вважаючи.

Кричевський усе якимось відмовлявся. Він не хотів бачити того тихого хуторянського життя. Воно могло нагадати йому те, про що й він мріяв. Він знав, що це відновило б його рану, що так довго не хотіла гоїтися.

Та згодом Богдан таки постановив на своєму, й Кричевський обіцявся приїхати. Богдан повідомив про це свою дружину й просив, щоб вона приготувала все для прийняття любого гостя.

Кричевський вибрався в гості до генерального писаря на коні, тільки з чурою. Суботів видко було здалека по високих тополях.

У Хмельницьких було тоді вже четверо дітей: найстарша Катерина, молодший Остап, Тиміш та Оленка.

Кричевський віддав коня козакові й увійшов на ганок.

Діти знали вже, хто приїхав, і нетерпляче його ждали.

— Здорові були, діточки! — привітав їх Кричевський.

— Здорові будьте, пане полковнику! — закричали дитячі голоси, — їх навчила так мати привітати полковника.

Кричевський хапав дітей одне по одному на руки, підносив угору й цілував.

На те надійшла пані Ганна.

— Вітайте, дорогий гостю, — просимо в хату.

— А де Богдан?

— Як завжди — в пасіці.

— То вибачте, пані, коли я насамперед до нього зайду, бо маю справу. А ви, діточки, покажіть мені дорогу, куди до пасіки.

Вклонився пані Ганні, взяв Оленку на руки й у товаристві дітей пішов під проводом Тимоша до пасіки.

Богдан пізнав по веселих голосах дівчорі, який гість до нього приходить, і вийшов назустріч. Був одягнутий по-домашньому.

Привіталися.

— Поступиш у хату чи краще в пасіці?

— Краще в пасіці, тут про справу поговоримо.

Ввійшли й обидва посідали на переверненому вулику. Кричевський довгий час не обзивався. Сидів у важкій задумі. Гудіння бджіл, що миготіли одна поперед другої, пахощі свіжого меду понесли його думки далеко, в батьківський хутір, теж у пасіку старого знахаря, що людей зіллям лікував. Вся обстановка нагадувала йому його дитячі роки. Він забув, де він,

у його голові перелітали блискавкою спогади, пересувались образки з минулого. І знову станула перед очима Оленка — сумна, заплакана, з рівчиками на білому личку, що їх вижолобили сльози.

— Чого так важко задумався? — спитав Богдан.

Полковник мов зі сну прокинувся. Оглянувся довкруги, наче б нагадуючи собі, де він, і махнув рукою.

— Мені дуже до вподоби твоє родинне життя. Особливо ж твоя пасіка. Я завидую тобі цього щастя.

— Чого ж завидувати? Тобі ж легше добути такий хутір, ніж мені. Досить одного слова пана гетьмана — й буде хутір, на який і турецький паша позавидує. Але тобі треба одружитися. Самому на хуторі нудно.

— В тому й річ, що мені не одружитися. Ти, брате, одружився по серцю, а для мене це неможливе. Та, котру я полюбив, не може бути моєю. А іншої я не хочу.

— Хіба дочку якого сенатора полюбив або, не дай Боже, чужу жінку?..

— Не сенаторська вона дочка й не шляхтянка, а дочка доробчука-скупиндряги, що раз уже продав її поганому негідникові. Тільки що я перебив. А що тепер сталося, я не знаю...

— Історія дуже приваблива. То чому ж тобі було її не вкрати, не забрати силою? Було б для вас обох корисно.

— І це було. Та не поталанило. Колись розкажу, як будемо самі.

— Ми й тепер самі. Пасічник Панько глухий, як пень. Треба добре на вухо йому кричати, щоб почув щось, — говори сміло.

Діти, на котрі ніхто тепер не звертав уваги, пішли собі геть.

Обидва позакурювали люльки, й Кричевський відкрив перед своїм новим другом усю свою душу.

— А чи не міг би пан гетьман чим допомогти? Та-

кому панові якийсь там доробчук певно не відмовив би.

— Пан гетьман мені відмовив. І я не дуже дивуюся. Щоб такий пан, перший по королеві державний урядовець, та знижався до такого хама, в котрого золото — бог! А що було б, коли б справді відмовив йому, панові гетьманові?

— Якби воно не так далеко від Чигирина, то це була б зовсім проста рада: взяти кілька десятків козаків із твого полку, післати їх за сватів, забрати панночку і в найближчому костелі повінчатися з нею.

— І про це я думав. Та чи ти знаєш, що це значить — захопити силою малолітню дівчину з батькового дому? Вежа й інфамія. І хто б нас схотів повінчати? Хіба що який ксьондз-волокита, що, може, й не є ксьондзом. Ні, на такий шлюб Оленка, певно, не пристала б!

— Ти маєш на думці право про «*raptus feminae*», а я тобі кажу: *raptus* — не *raptus*, а так було б добре. А коли тебе, як кажеш, ксьондз не хотів би повінчати, то повінчає наш, православний. А щоб ти знав, як воно в нас гарно! Як заспівають: «Ликуй, Ісайє», а опісля хор заgrimить: «Многая літа!..»

— Над цим можна б подумати...

— Подумай! Бо такої важної справи так наборзі вирішати не можна. Та я знаю, що тебе бентежить: ви — католики, а церква православна. А я тобі скажу по щирості, що це не був би твій відступ від католицької церкви, тільки твій поворот до твоєї прабатьківської віри...

Кричевського від цих слів аж підкинуло.

— Як ти це розумієш?

— Так, як воно є. Твій рід православний, ти — руський шляхтич, Стаху. Твоє Кричево — не в Польщі, а на Україні, серед православного руського народу. А що твій прадід перейшов на латинську віру, то це

така звичайна річ у Польщі. Туди пішло боярство колишньої Руської Держави, особливо в Галичині й на Білій Русі. Усім це відомо, що Сангушки, Сапіги, Збараські, Потоцькі й багато інших — це колишня руська шляхта... Твоє прізвище Кричевський — від українського Кричева...

Кричевський задумався. Це саме говорив йому недавно гетьман. Поглянув позад себе на той далекий, уже бур'яном порослий шлях, кудюю мандрував його славний рід і звідкіля він вийшов...

Богдан не перебивав його думок.

Довкруги бриніли бджоли. Панько, пораючися коло порожнього вулика, щось собі мугикав. Сонце стояло високо й сильно припікало. Кричевському погасла люлька.

Аж ось прибігла дівчина Настуня.

— Пані просять обідати.

— Як той час швидко втікає,— відіззався Кричевський.— Я виїхав сюди вранці, а ось уже й полудне.

— Та ти ж подумай,— завважив Хмельницький,— які далекі простори часу й місця перебіг ти думкою за той час... Та тепер поспішаймо в хату, а то жінка сваритиме...

Жартуючи, прийшли в хату, прямо до світлиці, де вже все було готове до обіду.

Богдан вийняв із мисника пляшку запіканки й чарку:

— Вип'ємо за наше здоровля...

Почали частуватися. Випили й закусили пиріжками з рибою. Пиріжки були ще теплі й дуже смачні. Дівчата принесли горнець, повний доброго бурякового борщу. Кричевський добре зголоднів і не давав себе просити.

Давали одну страву за другою — просту, здорову, українську, без ніяких витребеньок та приправ.

— Добрий кухар у тебе, пане-брате! — відіззався Кричевський.

Богдан засміявся.

— Не можу нікому відступити мого кухаря. Це ж моя шлюбна дружина.

Полковник поклонився господині.

— Я вже не пам'ятаю, коли так смачно обідав. Я привіз із собою з Польщі кухаря. Буцім знає своє діло, та не раз вам такого соленого та перченого наварить та напече, що, як кажуть: не говори до мене, бо як рота відкрию — село запалиться.

— На це є рада, пане полковнику, — вкинула своє слово пані Хмельницька. — Одружіться, й ваша дружина, коли це не буде яка сенаторська панна, зварить вам теж такого борщику. Це штука невелика.

Кричевський перекинувся поглядом із Хмельницьким. Щоб і знову не дати себе обгорнути задумі, він жартував собі:

— Моя суджена десь іще з пісочку галушки ліпить.

— Ой, пане полковнику, крий вас Боже від такої. Це вже не була б для вас пара. Та я знаю, що це так собі сказано. А там десь у Польщі за вами тужить лебідка біла та години зчисляє, коли до неї припливе лебедик та й до свого гніздечка поведе. Не правду я кажу?

Хмельницька була дуже рада зі свого вислову. Її очі сміялися.

Та Кричевський стрепенувся від тієї мови. На нього найшов сум. Богдан помітив це і дав жінці поглядом знати, щоб цієї справи не торкалась.

В хаті настала сумна мовчанка. Богдан наповнив чарки старим медом і поставив одну перед полковником.

— Аби ми — здорові та лиха не знали! Усе в Божій руці. Ми того не вгадаємо, що буде.

Полковник випив відразу. Богдан доливав. Була велика спека. Товариству збиралося на сон. Пані Хмельницька попросила гостя відпочити в другій кімнаті, через сіни.

Кричевський спав дуже довго. Коли прокинувся, надворі був вечір. Він спершу не міг стямитися, де він. У голові гуло від меду. Почав собі згадувати й відразу прочу́няв. Нагадав собі сьогоднішню розмову з Хмельницьким. Чим більше пригадувались приятелеві слова, тим більше покидала його сонність. А коли згадав те, що йому Богдан говорив за його рід, про батьківську віру, йому зробилося страшно. Коронний гетьман привіз його сюди й поставив на такому важному становищі між козацтвом, хоч знав добре, що його діди та прадіди були українцями. Видно, в очах гетьмана він був той освоєний вовк, що його можна безпечно пустити на братів, не боячись, що втече до лісу.

І він був уже таким вовком... Вперше Кричевський виступив зі своїм Чигиринським полком на збунтованих козаків під Кумейками та під Живином. Визначився — і тоді гетьман, як колись у шведській війні, обійняв його прилюдно перед усім військом і похвалив.

— Я знав, пане Станиславе,— сказав голосно,— що я на тобі не ошукаюся.

За що ж він його обійняв, за що похвалив? За те, що добре бив бунтарів-козаків, котрі нічого більше не хотіли, як лише волі і признання людських прав на своїй власній землі. А ті козаки, що він їх приборкував,— це хто? Це ж його брати по крові. Він убивав своїх братів...

— Я Каїн!

Його облило гарячим потом. Йому стало страшно. Схопився прожогом із постелі, відчинив вікно та виглянув на світ Божий. Його обвіяло свіжим повітрям, йому полегшало. Але страшне слово «Каїн» гуділо заєдно в вухах.

За вікном царила тиша. У зіллі, що росло під вікнами, стрибали цвіркуни й гострим цвірчанням каламутили спокій. На церковній дзвіниці відзивалася сова.

Кричевський споглянув на ясні зорі, що густо розсіялися по блакитному небі,— саме декілька з них упало, і він мимоволі перехрестився.

Повіяв легенький холодний вітер прямо йому в обличчя.

Кричевський зачинив вікно й ліг у теплу ще постіль. Трохи заспокоївся й заснув.

Хмельницький частенько зазірав крізь відчинені двері до гостя. Нарешті Кричевський прокинувся і став на ноги.

— Соромно мені, Богдане, що я за першим разом у твоїй господі перебрав мірку... Найбільше соромно мені перед панею Хмельницькою.

— Нічого турбуватися. Моя дружина не одно бачила.

— Але добрий у тебе мед: кілька я його випив — і голова не болить. Я добре виспався, забув про всі свої турботи.

— От і добре, за вечерю вип'ємо ще й заночуєш у нас.

Заговорили про козацькі справи.

— Знаєш, Богдане, я рад би направити козакам мого полку ті лиха та шкоди, що їх наробив мій попередник. Та, признатись, не знаю, як до цього братися. Порадь, будь ласка.

— Моя рада проста. Понаганяти з полку голоту, що до полку поналазила, не маючи на це ніякого права. А далі — повідбирати козацькі землі, що панські прибудуди позабирали, й віддати їх козакам. Повиплачувати козакам усі залеглості, що їх собі привласнив Закшевський. І нарешті — треба бути все для козаків справедливим. Коли це зробиш, побачиш, як до тебе

козацтво липнутиме і як за тебе сильною лавою стане. Чигиринський полк буде найкращий.

— Гаразд. Напишу про це гетьманові, що без цього нічим козаків до відомої справи не придобрить.

Про ці справи говорили довго. Прийшла ніч. Кричевський довго не міг заснути. Раз, що по обіді добре виспався, а друге те, що йому піддав Хмельницький, не давало йому заснути. Почав і про своє думати. Коли вдасться перевести в діло Богданову думку, тоді Крушвіцький чорта з'їсть. Оленки не дістане знову у свої кігті... Козаків, охочих на таку справу, у своєму полку знайде багато. Вони його люблять, а ще більше люблять такі пригоди, коли легко можна шию зламати... Коли б так привезти Оленку сюди, можна б її примістити у Хмельницьких. Вони певне не відмовлять йому своєї прислуги. Пані Хмельницька певне заопікується нею, мов сестра рідна.

На другий день уранці Кричевський від'їхав до Чигирини й як стій забрався заповідливо до реформ, які подав йому Богдан.

Козацтво раділо.

— Коли пан гетьман хотів нагородити заповідяну нам кривду, то не міг нічого кращого зробити, як те, що дав нам полковника, як пан Кричевський,— говорили між собою реєстровці.

Від того часу Кричевський бував частим гостем у Хмельницьких на хуторі в Суботові.

* * *

Незабаром опісля притрапилася приятелем пригода, що за неї Хмельницький сливе життям не заплатив. За одно нерозважне слово, висказане до гетьмана при оглядинах козацької фортеці *, гетьман ка-

* *Manu facta, manu delabuntur.*— Рукою зроблене — рукою знищимо.

зав посадити його до льоху, і хтозна, на чім було б усе покінчилося, якби Кричевський не був його в гетьмана випросив.

— Слухай, Богдане,— почав Кричевський.— Тобі треба бути обережним. Знай, що тебе з усіх боків оточують вороги. Ти є їм сіллю в оці за те, що в ласці в гетьмана. Треба берегтися.

— Для мене перед ними одно безпечне місце — це Січ,— відповів Богдан.— Та як мені жінку кидати, діточки, мій любий Суботів!

— Цього робити не треба. Треба бути тут, бо може статися таке, що тебе тут буде треба.

— Як ти це розумієш, друже?

Кричевський причинив двері й майже шепотом сказав:

— Так вічно бути не може. Тут щось таке твориться, що довго встоятися не може. Мучений народ прокинеться, й можна чекати всього...

— Це ти так говориш, ти — польський шляхтич?

— Я шляхтич, та чи польський, я вже тепер не знаю... Колись на це звернув мені був увагу пан гетьман, а згодом ти. Я довго мучився, передумуючи твої слова. В мене почала перероджуватися душа. Мене потягло до тих моїх предків, що звалися ще Грицьками, Стецьками та Федьками.

— Стаху, що ти — невже ж ти?..— і Хмельницький не докінчив.

— Це була нелегка річ. Коштувала вона мене багато безсонних ночей. Багато було сумнівів. З одного боку — мої власні батьки. Хіба ж вони, такі добрі, такі людяні, ніколи про це не думали? А тут — ізнову козацтво, з його думками, з його мріями. І взагалі весь мучений народ — кров від крові, кість від кості тих моїх предків, усіх тих Грицьків, Стецьків та Федьків Кричевських... І в мене моя душа пробудилася. Я почув, що я сюди належу, що я руський шляхтич, і свому

народові хочу всею душею служити. Та тільки ще не знаю, чи таки зараз скинути з себе давню маску й стати тим, за що мене магнати вважають? Порадь мені, будь ласка.

Хмельницький задумався. Рада була нелегка. По довгій надумі Богдан нарешті сказав:

— Я б думав, що скидати маску, як ти кажеш, не пора. Тепер ти як польський шляхтич і людина римської віри можеш більше доброго для козацтва зробити, ніж коли б виявив себе зараз руським шляхтичем. Тебе б певно звідсіль усунули...

— Така й моя думка,— відповів Кричевський.— Поки що, мені здається, я козакам кривди не роблю.

— Але які твої думки на пізніше? На короля нам ставати? Він же справедливий.

— Не на короля, а за короля. Ти знаєш про цю задуману коаліцію проти Туреччини й Татарщини. До цієї війни треба багато війська. Союзники Польщі — цісар римський, Венеція й інші — кладуть велику вагу на поміч козацтва. Увесь світ знає, що ніхто так не вміє воювати невірних, як наше козацтво. Козаків буде там найбільше. Ця війна мусить покінчитися для коаліції перемогою. Тоді нам, козакам, не складати зброї, поки не приборкаємо магнатів, не звільнимо короля від тих шляхетських пактів і не зробимо його самодержцем. Знай, що магнати дуже цього бояться — бояться козацтва, бо воно загрожує їх золотій шляхетській свободі. Тим-то в колах, що сприяють коаліції, вирішено, щоб зараз після перемоги Туреччини й завоювання Татарщини козачину знищити як річ уже непотрібну й небезпечну...

— Діло, про яке ти говориш, велике...

— Та я не все ще сказав,— перебив його Кричевський.— Тут про нього говорити не місце. Для такої розмови найкраще пригожа твоя пасіка. Туди я незабаром приїду. Сьогодні я рад би тебе попросив у

мене заночувати, і зараз завтра ти передав би свою канцелярію генерального писаря, та тобі треба їхати додому. Тебе вже чекає післанець від пані Хмельницької...

— Я?.. Передавати канцелярію?.. Кому?

— Правда, я тобі ще не сказав. Пан гетьман помилював тебе за твої нерозважні слова, але скинув тебе з писарства... Ти тепер лише сотник твоєї сотні. Та ти не вдавайся в тугу. Наша дружба через те не потерпить. І Суботів при тобі залишається...

Хмельницький був цьому рад... Тимчасом у його сім'ї заносилося на свято. Пані Хмельницька сподівалася п'ятої дитини. Обоє вирішили, що кумом мусить бути Кричевський. Від того часу вузол дружби та братерства між приятелями ще більше зав'язався.

* * *

Чигиринський полк мав обов'язок стежити за рухами орди, що зробила собі через Дніпро шлях на Україну і в Польщу. Переправившись через Дніпро, татари забігали далеко в Київщину, на Поділля, Волинь, навіть під Берестя на Поліссі. Чигиринському полкові доводилося частенько заходити їм дорогу й громити їх. Кричевський мав усюди стежі.

Одного разу восени 1640 р. принесли стежі відомість, що значні татарські сили будуть вертатися із добиччю з Полісся, наробивши на Волині й на Поліссі великої шкоди. Козаки знали з досвіду, що орда, обвантажена добиччю, вибирає, вертаючись, найкоротшу й найлегшу дорогу.

Кричевський вислав у той бік стежі. Їм наказано не показуватися татарам, виминати з ними стрічі, але конечно привести «язика».

Роз'їзд довго не вертався. За той час Кричевський приготувався заповідливо до походу. Поки що не

було відомо, в котрому місці може прийти з ордою до розправи.

Днів через три роз'їзд вернувся і привіз із собою зв'язаного татарина — либонь, якогось знатнішого, бо був добре одягнутий. Цього взяли на допити, і він виявив усе, що знав.

Ще влітку вийшов мурза Ески-кримський з ватагою яких десять тисяч татар на Україну. Через Волинь він дістався аж на Полісся. Був час жнив. Народ був при роботі в полі. Така пора для татар була найдогідніша. І справді, орда добре обловилася. Пограбувала двори й посполитих, набрала багато всякого товару та ясиру й тепер верталася собі спокійно додому. Старшина татарська вирішила перейти річку Случ між Костянтиновом і Остропільям, виминаючи більші городи й прямуючи на Пиків, Прилуку та Кальник до Чорного лісу; тут мала спочити й приладити тратви для переправи через Дніпро.

Кричевський скликав раду сотників та осавулів.

— Коли б нас радилися татари, кудюю їм іти, щоб попасти в нашу засідку, то ми б їм краще не порадили. Коли б тільки не передумати, бо татарин хитрий. Тим-то нам треба сидіти тихо, мов той кіт над мишачою дірою, щоб татарам не дати знаку про себе. Нашим обозним буде пан сотник Богдан Хмельницький. Навіть козаки не повинні знати, куди ми йдемо. Сьогодні ввечері вирушаємо.

Старшина порозходилася. Лишилися тільки обидва приятелі.

— Пішли, Богдане, записку до Суботова, щоб твоя дружина не непокоїлася, де ти подівся. Справді, не знати, коли ми вернемося.

Ввечір того дня було хмарно. Чорні хмари залягли небо, не видно було ні зірки. На майдані в Чигирині збиралися полкові сотні, заїздили таборіві вози з хар-

чами й воєнним приладдям. По городі сновигали розсильні козаки з наказами.

Нарешті вийшли всі без гомону. Йшли з військовими обережностями. Йшли, виминаючи людські оселі, над річку Інгулець. Тут пристанули. Полковник післав роз'їзди на той бік річки стежити за татарвою, але не зачіпати її. На переправі через Інгулець вирішив полковник застукати їх і тут із ними розправитися.

На цей роз'їзд поїхали найметкіші козаки-пластунни, що вміли повзати цілими гонами, мов ті гадюки. Вони знали, в котрий бік найбезпечніше відхиляти траву, щоб себе не зрадити. Це були хитруни, які не раз уже татар перехитрювали й перебрали від них усі татарські штуки.

Тим часом полк порозставляв сторожі від усіх сторін. Козаки покопали глибокі ями й у них поховалися. Тут могли розвести непомітний наверха вогонь. Коні паслися на припонах у високій степовій траві.

Тим часом десятник Степан Хрущ, що виїхав із своєю десяткою з обозу, перейшов Інгулець убрид і тут поліз на високого дуба роздивитися по околиці. А око в нього неабияке: око степовика бистріше за соколине. І нюх у нього, як у собаки, й слух гострий. Хрущ не роздивлявся по степу, а наслухував і нюшив у повітрі на всі сторони. Не раз чванився перед товаришами, що проти вітру занюшить татарина на милью.

Зліз із дуба й наказав сідлати коні.

— Поїдемо у цей бік,— показав рукою,— там татарин.

— А тобі хто сказав? — спитав козак.

— Мій ніс.

— А мій ніс нічого мені не каже,— передразнювали його.

— Твій ніс такий, як і ти сам. Ти, либонь, ніколи не нюхав татарського поту.

Товариш хотів іще далі передразнюватися. Але інший козак спинив:

— Не дрочися з ним. Це характерник. Може тебе в цапа перекинути.

— Не треба його перекидати в цапа,— обізвався Хрущ,— він уже цапом народився.

І Хрущ гнав усе в одному напрямі. Козаки за ним. Нарешті спинився й дав товаришам знак.

Ніч була тиха. Тільки чути було, що у траві цвірчали цвіркуни.

— Бачите там могилу? — показував рукою в пільмі Хрущ.

Козаки ледве помітили в степу горбовину.

— Як ця могила називається? — спитав один козак.

— Піди до неї та поспитайся — вона тобі певно скаже. Цур тобі! Такого дурного козака я ще не бачив. Одному не вірить, а про інше питає, мов той дітвак. Слухайте, хлопці, підемо під могилу пішки. Там хай коні полягають, а ви теж.

Хрущ поліз на могилу. Знову роздивлявся, та нюшив, та наслукував. На заході видко було невеличку заграву. Сказати б, сонце, заходячи, полишило по собі світляний серпанок на доказ, що воно тут було недавно.

— На коні, хлопці! — гукнув, зсунувшись із могили.— До татарів нам ще неблизько.

Поїхали далі.

Нараз із землі зірвався табун диких коней. Проводир відізвався по-свому, видав голос на сполох, і цілий табун пігнав за ним у татарський бік.

— Ох, мої любі коники! — казав розрадуваний Хрущ.— Не знаю я, що б я вам дав за те, що ви мені в пригоді станули. За ними!

Дудіння диких коней злилося з дудінням козацьких коней, й козаки могли безпечно наблизитися до татарського обозу. Там почувся рух. Татари мали причину думати, що це наступає ворог. Почали накликувати й галайкати, аж нарешті сполошений спереду табун розбігся на боки й вихром пігнав у степ...

На знак козаки спинилися, примусили коней лягати. Хрущ узяв ніж у зуби й пірнув у високу степову траву, наче в воду.

Спершу йшов поміж високою травою, роздивляючись пильно поперед себе. Він бачив добре, що робилося в татарському обозі. Там уже по нічному переполоху почало заспокоюватися, тільки в однім куті табору, де стояли бранці, чути було стогони та плач малих дітей. Довкруги табору стояла рідко порозставляювана сторожа. Спершися на довгих списках, варта куняла. Хрущ почав туди підповзати, держачи готове мотяззя. Зблизившися до татарина, який дрімав, Хрущ нарвав трави, зв'язав у скрутіть і заткнув її за пояс. Підповз іще ближче ззаду. Підхопився вмить із землі й так вдарив татарина кулаком поза вуха, що татарин утратив пам'ять і повалився на землю. Як стій заткав йому рота травою, зв'язав руки й ноги та закинув собі на плечі, мов околiт соломи.

— На коні, хлопці! Ти, Прокопе, бери татарина наперед себе, твій кiнь найсильніший.

Пігнали вихром до свого обозу. Ніхто за ними не гонив. Татарам здавалося, що це дудіння від того самого табуна, що гуляв перше по степу.

Кричевський похвалив Хруща за його меткість. Татарин, коли його розв'язали й вийняли з рота траву, не міг спам'ятатися, звідкіля узявся між козаками. Пам'ятав лише, що його хтось ударив сильно по голові. Йому силою вляли ковток горілки до рота.

Кричевський почав настирливо розпитувати за ясир. Орда бушувала на Поліссі, в його родинних

сторонах. Хтозна, чи часом не зачепили й його рідного Кричева... Для всіх важно було розвідатися, де татари вибрали собі місце для переправи через Інгулець.

Полонений розповів про все. Вислухали його й склали такий план, що Хмельницький переправиться зі своєю сотнею на другий бік річки, обійде ворога великим колесом і буде непомітно поступати за табором. Коли ж татари пустяться через річку, то Кричевський вдарить на них спереду списами та шаблями. Стріляти не можна буде, доки не дізнаються, де стоятимуть татарські бранці. Тоді серед найгострішого бою Хмельницький своєю сотнею наганятиме їх у воду.

Всі чекали нетерпляче дня. Козаки, крім вартових, дрімали у траві. Ніхто б по тім боці річки й не додумався, що тут чатує, мов той кіт на мишу, воріг.

Так тяглося до полудня. Сонце припікало, мушня не давала людям та коням спокою.

Аж у розпаленому сонцем повітрі почулося бляння овець і приглушений захриплий рев скоту. Тварина, занюхавши річку, гнала навмання до води. Даремне татари змагалися її спинити. Черета гнала стрімголов, топчучи ногами й розбиваючи все, що було на дорозі. Розбішені спрагою воли взяли декілька коней на роги, а їздців розтоптали ратицями. Тепер татари вступалися їм з дороги, а хто не встиг, то гнався враз із тою хвилею вперед.

Уся ця спрагнена ватага грянула тепер із берега в воду. Жодна сила не могла її зупинити. Товар, особливо вівці, падаючи з високого берега, розбивалися насмерть. А ті, що добилися до води, розкошували в ній. Спрагнений товар, як добереться до річки,— не так легко з води вилазить. Татари про це знали й тому були спокійні, що їх добич їм не втече. Зближалася до річки й орда. Частина татар перейшла убрид і почала розглядатися на всі боки. Ніхто нічого не помітив,

кожний почував себе безпечним. Почали переганяти бранців. Їх гнали також через річку. Страшно було дивитися на тих нещасливців. Виснажені, вони ледве волочили ноги. Покривавлені, добували останніх сил, щоб дібратися до води й погасити спрагу. Скидалися на недогнилих мерців, що повставали з домовини, або на божевільних: татарська нагайка поре їм плечі, а вони, мов задеревілі, пруться в воду. Перегнавши бранців на другий берег, татари почали перевозити туди вози з награвленим добром. На самому кінці його убрид татарське військо.

У траві почувалася перепілка. За нею друга, третя, десята. Нараз почали підноситися з хашів коні. Наче із землі виростали чорні смушкові шапки з червоними днами. Вмить козаки посідали на коні. В повітрі залунало:

— Бий, ріж невіру!

Козацькі лави вдарили шаленим наскоком. Козацький кінь — вірний товариш, побратим козака. Розуміє людську мову. Він знає, коли надходить вирішна хвилина й коли треба напружити всі сили. Козак із своїм вірним конем наче змовилися: в обох була одна думка — перемогти ворога, роздавити його на хамуз. Козак шаблею рубає, списом коле. Кінь своїми грудьми розбиває, зубами кусає, ставши на диби, передніми ногами толочить. Страшна сила в тих двох з'єднаних ествах. Негаразд тому, на кого вона звалиться.

Коли почувся козацький босвий оклик, татари до оборони не були впорядковані. Ні по цьому, ні по тому боці річки. Їх козаки заскочили несподівано. За кілька хвилин вони вже сиділи на татарських спинах. Прожогом кинулися вони в воду, покидаючи бранців і вози зі здобиччю. Ті татари, що ще не перейшли на козацький бік,— їх було щораз менше,— не знали, що робити. Аж ураз і поза ними почувся воєнний козацький оклик:

— Ріж, бий!

На них наскочив Хмельницький зі своєю сотнею.

Кричевський відгородив бранців, забезпечив їх від татар. Тепер можна було стріляти з мушкетів.

Тим часом заспокоєний товар, прохолоджуючися в воді, поплив собі річкою далі й, найшовши відповідне місце, повилазив на берег та почав спокійно пастися. Йому було байдуже, що люди між собою ріжуться.

Татари з обох берегів річки позбивалися до купи. З обох берегів на них стріляли. Здавалося, що ось-ось їм буде амінь.

Та враз сталося щось незвичайне. Одна частина орди залишилася була позаду й саме тепер настигла. І не зчувся Хмельницький, як татари з великим галасом кинулися на його сотню. Треба було покинути роботу над рікою й обороняти себе самих. Татари напірали, мов розлючені оси. Зчинилася страшна рукопашня. Ніхто вже не слухав команди. Кожний козак був сам для себе отаманом. Випадало ставати одному проти п'ятох. Татари сильні масою, якою б'ють, мов тараном. Та рукопашний бій не для татар. Одним махом козак стинає голову. Татарське озброєння дуже невибагливе: спис та лук, рідко в кого шабля, а то й ломака з кінською щокою на кінці. Татарин замахнеться ломакою, а козак відбиває удар шаблею, що зараз зсувається по ломаці і відрубає пальці, або й цілу руку. А потім один мах — і голова з пліч! Хмельницького скрізь було повно, де була найбільша потреба.

— Чола вгору, братіки! Підмога йде!

А підмога йшла справді.

Кричевський побачив, в якому скрутному становищі його друг, і як стій вирядив через річку дві сотні на підмогу. Тепер вже все пішло шкереберть. Татари пустилися втікати, козаки — за ними. Розбивали, здатніших ловили на аркани й брали в полон.

Орду розгромлено. Але й сотня Хмельницького мала багато втрат. Самому Хмельницькому дісталось. Якийсь татарин шарпнув його по голові й зранив лице...

* * *

Почалася звичайна робота після перемоги. Раненим перев'язували рани, для поляглих копали яму. Їм треба було справити козацький лицарський похорон — із червоною китайкою, з прощальною молитвою, з тужливою похоронною піснею.

Кричевський поїхав поміж бранців. Він горів від нетерплячки подивитися, що могло в його рідних сторонах статися. Від бранців можна чогось довідатися. Може, здибається який визволений земляк.

Орда верталася саме з Полісся. На думку, що могло статися нещастя його найближчим, стискалося його серце кліщами.

Коли бранці побачили перемогу козаків над ордою, сильно зраділи. Десь кудись ділася втома, прокинулася охота до життя. Купалися суміж чоловіки й жінки — про сором ніхто й не думав. Всі почували себе тепер легко на душі, мов ті невинні діти, мов перші люди в раю.

Кричевський приїхав туди з кількома посильними козаками й гукнув із берега:

— Здорові були, люди добрі! Добре робите, що купаетесь. Я тут вас подожду...

Бранці догадалися, що це отаман козацького війська. Почали з води виходити і своє лахміття надягати. Дехто, що вже встиг одягтися, підходив до Кричевського й почав дякувати.

— Спасителю наш! — кликали в один голос. — Хіба молитвою за твоє здоровля віддячимося тобі. Більше нічого не маємо...

Хапали за одержу, цілували ноги. А вірний кінь наче розумів, у чому справа: стояв спокійно, мов та дитина.

— Не мені дякуйте, добрі люди-християни, а Господеві всемогутньому, що поміг нам перемогти ворога. Я вже післав моїх козаків до найближчої оселі, щоб приїхали сюди з возами та поперевозили вас у наш полковий город. Там народ християнський вами заопікується. Незабаром привезуть для вас харчів. А ви помоліться гарненько за душі тих лицарів, що в вашій обороні свої буйні козацькі голови понакладали.

— Царство небесне дай їм, Господи! — гукала громада.

— Слухайте, люди,— чи нема між вами кого з Кричева?

— Нема нікого. Кричево мало щастя. Його обминула татарська напасть.

Кричевському наче важкий камінь з грудей зсунувся. Він зняв шапку й перехрестився.

Сонце стояло вже над заходом. Почало холодом повітати. Саме привезли козаки для бранців поживу. Розводили вогні й ставляли кітли. Кричевський ходив поміж юрбою й роздивлявся.

Нараз в одному місці почув жіночий голос:

— Пане Станиславе... Пане Станиславе... Ти мене не пізнаєш?..

— Хто мене кличе? — спитався, оглядаючись за голосом, полковник.

— Не пізнаєш уже бідної Оленки...

Кричевський стрепенувся й кинувся в те місце. На землі сиділа білява молода жінка в лахмітті з розкудовченим волоссям.

Кричевський остовпів.

— Боже мій! Невже це ти, бідна моя Оленко? Ох, і попалася ж...

— З твоєї колишньої Оленки лише тінь зоста-

лася. Мою молодість, мою красу злидні з'їли, лихі люди в болото втоптали...

Жінка почала судорожно плакати.

Кричевський підійшов до неї. Вона взяла його обируч за коліна й схилила до них свою голову. Він нахилився над нею. В її голові було багато сивого волосся...

— Заспокійся, серденько, не плач. Може, тобі холодно, то ось моя кирея...

Він як стій ізняв із себе кирею й обгорнув нею бідну жінку.

— Зараз тобі дадуть теплої страви. Я по тебе віз пришлю... Не журись, я вже маю для тебе безпечне місце. Буде тобі краще жити, ніж у своїх... Тільки вибач на хвилинку, моя дорога. Я тебе лишити мушу на часок. Там ховатимуть поляглих товаришів, мені треба там бути...

Сів на коня й поїхав на місце бою.

Поляглих поскладали у спільну могилу. Поприкривали козацькі очі червоною китайкою. Залунала тужлива похоронна пісня. Хмельницький у заступстві полковника, що не знав ще такого похорону, відчитав молитву. Заспівали вічну пам'ять, гримнули з самопалів.

— Знаєш, брате,— сказав, мов не свій, Кричевський.— Я між бранцями знайшов Оленку...

— Невже? — скрикнув Хмельницький.— Поведи мене до неї. Як я рад її пізнати! Знаєш, я забрав би її зараз до Суботова. Там вона під опікою Ганни спочине й буде в нас, поки не звінчається.

— Я собі це думав,— сказав полковник.— Ходімо! Застали Оленку, загорнену в козацьку кирею, з кухликом гарячої юшки в руці. Кричевський помітив на її обличчі червоні плями, мов від сильної гарячки.

— Оленко! Це від сьогодні — твій опікун, пан сотник Хмельницький. Мій приятель і кум. Він зараз заве-

зе тебе на свій хутір. А там уже його дружина і старенька няня Горпина займуться тобою. Краще тобі і в раю не буде.

— Спасибі вам, велике спасибі! — заговорила Оленка й простягла до Хмельницького свою змарнілу руку. — Краще мені бути у вас останньою наймичкою, ніж у...

І не доказала.

Хмельницький прислав зараз із козацького обозу порожній віз, вистелений сіном.

Кричевський почав розпитувати Оленку, як скоївся той татарський наїзд, чи була яка оборона, чи багато народу в ясир попало?

— Все це так нагально сталося, що ніхто й не зчувся. Вранці все село пішло в поле до хліба. Та нараз з усіх боків загалаякали татари, впали в село, мов ті шуліки. Я не можу й розказати всього, як це сталося... Пан Крушвіцький сховався в льоху, де лежали його скарби. Цим собі дуже зашкодив — хтось із челяді його зрадив. Татари забрали всі скарби й його самого...

— Він між бранцями?

— Либонь. Обіцяв, чула я, дати за себе окуп — його пощадили й на возі везли. А то таких старих татари вбивали без милосердя.

— А тебе він не взяв до себе на віз?

Оленка болюче всміхнулася.

— За мене він тепер не дав би одного гроша... А втім, він мене вже раз продав тому горбаневі за великі гроші.

— А то він їх тоді йому не віддав?

— Ні, вони помирились. Він доплатив решту й мене взяв.

Від цих слів Кричевським затрясло.

— Узяв тебе, клятий?!

— Узяв,— простогнала Оленка.— Мене на си-

лу з ним повінчали... Я не була тоді при пам'яті. Мої благання ні на що не здалися. Мене звінчали з ним... Кілько я натерпілася. Я ж стерпіти не могла тої почвари. Не могла на нього подивитись. Коли він до мене зближався, я каменіла від його погляду. Як від очей того василиска, що про нього в казаках говориться... Він, клятий, хотів лише мого тіла. За нього він батькові заплатив... Я була для нього не людиною, не жінкою, а річчю тілесної насолоди. Знаєш, коли я побачила, що татари ясир беруть, я була навіть рада. Краще ж у неволю попасти, ніж жити при цьому страшному безсердечному опирі...

Вона помовчала трохи, наче б собі щось пригадуючи.

— Напередодні татарського наскоку він привіз мене до батька. Буцімто в гості приїхали. А то він привіз решту грошей за мене. Я зачула, як увечері обидва за гроші сварилися. Покупець хотів дещо обірвати. Казав, що ошукався на цій справі — що не найшов у мені того, чого сподівався; мовляв, із нею жити — то те, що мертву колоду обіймати. А продавець почав собі говорити: бачили, мовляв, очі, що купували. Покупець кляв, продавець відплачувався проклинами... А другого дня прийшла кара Божа. Той, що мене купив, не стямився, коли йому татарин відрубав голову. Я не знаю, але тоді не було в моєму серці й іскорки жалю, коли його велика голова покотилася на долівку...

— То ти, Оленко, тепер вільна? — спитав зворушений Кричевський.

— Моє тіло понижували, топтали, мою дівочу честь із болотом змісили... Я дожидала тої бажаної хвилини, коли моя душа покине це потоптане, осоромлене тіло... Я не була йому ніколи шлюбною жінкою. Я була його рабиня — а рабиня мусить підлягати своєму панові... Ах, Стаху, як я молила Бога, щоб ти

приїхав, щоб мене визволив, заки ще мене не продали!..

— Твій батько чигав на моє життя. Я лише чудом визволився з його лъоху.

— Мені про це розповіла моя вірна служанка. Як я тремтіла за твоє життя!.. А далі я нічого про тебе не чула. Я втратила всю надію на визволення... Моє єдине бажання було — вмерти...

— Тепер, дорога моя, твому горю кінець. Тепер нам ніщо не стоїть на перепоні, щоб ми побралися.

— Побралися!? Стаху! Наші душі злучилися вічним вузлом того вечора — пам'ятаєш? — там, над гробом неньки, перед дверима каплиці. Той вузол ніколи не розірветься — він закріплений присягою добровільною, не силуваною. Але моє тіло для мене самої мерзотне. Воно не для тебе, дорогий мій Стаху... Я, як лише буду вільна, піду в монастир. Я так Богові обітувалася і того обіту зламати не можу. Зробила я той святий обіт, просячи в Бога свого визволення. Господь мене вислухав — я чудом вирвалася з рук того нелюда, — мені не вільно тепер того обіту ламати. Я, дорогий Стаху, буду тобі сестрою. Буду за тебе молитися, щоб тебе Господь благословив у всьому. Але дружиною тобі по тому всьому я стати не можу... Та й нащо б ти життя зв'язував зі мною?.. По тому, що я бачила, — родинне життя не для тебе. Тобі визволяти з твоїми козаками християнських бранців із татарської неволі, заступати християнський світ від татарської напасти...

Кричевський стояв ні в цих, ні в тих. Звісивши голову, він потиху спитався:

— А були діти в тебе, Оленко?

— Діти? Ні, слава Богу, не було. Я собі їх не бажала. Я знала, що я не буду їх любити, що я їх зненавиджу, бо ж ті діти — зі зв'язку з чортом. Я не знаю, а здається мені, що я б була їх подушила...

Вона нараз страшно змінилася. Очі повиходили наверх, горіли якимось страшним вогнем. Бліді губи тремтіли — були білі, мов полотно. По лиці почали перебігати судороги.

Кричевський занепокоївся.

— Що з тобою., Оленко?

— То моя лють, моя безмежна ненависть полум'ям із мене виходить... Я не можу запанувати над собою, хоч і знаю, що тяжко грішу, що правдивим християнам ненавидіти не слід... В часі теперішньої мандрівки я не раз думала над своїм життям, докоряла собі за свій нерозум — чого я так корилась, чом мені було не встромити в його кам'яне серце гострого ножа... були б мені відрубали голову — але ж мої муки були би скінчилися. Татарин мене виручив... Тепер і мій другий кат, певно, тремтить — боїться, щоб я не попрохала татарина, щоб його штовхнув ножем. Він же — жебрак, нічого не має, його скарби всі пішли в татарські бесаги; він їх обдурих, а я...

І вона зайшлася від реготу мов божевільна...

Кричевському стало страшно. Він уже почав побоюватися за її розум. Такою Оленки він не знав. Його Оленка була добра, лагідна, мов голубка.

За хвилину вона заспокоїлася. Похнюпившись, сказала:

— Бачиш, Стаху, яка я тепер! Я — відьма, готова впитися зубами в шию мого ворогові й живу кров із нього смоктати.

Знов замовкла. Подумавши, ще докинула:

— Єдиний лік для мене, порятунку для моєї душі — то монастир... Там, у чернечій тиші, не буде мати до мене приступу злий дух. А він дедалі більше мене облутує, й я боюся, що збожеволію...

Кричевський не знав, що й як говорити. На щастя, навинувся Богдан, що саме над'їхав із козацького обозу.

— Сідайте, ласкава пані, на віз. Шкода часу втрачати. Поїдемо до мене на хутір. Там моя дружина про вас подбає. Козаки вже готові, будуть супроводити вас.

Десятником він переказав своїй дружині, що це татарська бранка, на ім'я Олена, що вона є своячкою полковника Кричевського, сирота, що не треба її мучити питаннями про її минуле, бо це її дуже хвилює.

На возі було так вистелено сіном, що Оленка могла цілу дорогу лежати. Кричевський прикрив її опанчею.

* * *

— Знаєш, Богдане,— обізвався Кричевський, коли обидва залишилися,— Оленка сказала мені, що дала собі обіт піти в монастир — хоче постригтися в черниці... Здається, що мої мрії залишаться на все мріями...

— Воно ще різно може бути,— сказав Богдан.

— А я міркую, що коли сказала собі раз так — певно, не поступиться. Я не буду вдруге силувати її під вінець...

— Як так, то не спинюй її від монастиря.

— Значить, поклади хрестик на своє вимріяне родинне життя з любою дружиною...

— Я не зрозумів: що ти сказав про друге вінчання? Кричевський розказав усю трагедію бідної дівчини.

— Тим більше, не спиняй її іти в монастир. Навпаки, чим швидше піде, тим буде краще. Та це ще не значить, щоб тобі зараз треба було вирікатися своїх бажань. У монастирі не зараз постригають у черниці. Треба спершу, либонь, цілий рік побути між новичками й пригтовлятися. По році можна без сорому та грижі сумління з монастиря вийти. Тут лише розхо-

диться про те, щоб бідна, зламана людина могла спокійно відпочити й зрівноважитися. А на те саме є монастир.

— Ти гадаєш, що як раз попаде в монастир, то її звідтіля випустять?

— Не знаю, як де, але по наших, православних жіночих монастирях такого не водиться...

— Оленка католичка, і пішла б лише до католицького монастиря...

— А чому ж би не могла піти до православного? Я подбаю через моїх знайомих київських церковних достойників, що її приймуть, незважаючи на її католицтво. Там вона по тих страшних переживаннях заспокоїться. Вона тепер — самотня сирота. Їй треба щирої душі, щоб її підтримувала — і то щоб була десь недалеко неї, щоб вона відчувала її близькість. Для неї спасенний буде монастир лише тут, недалеко нас, себто тебе й Ганни. Може, моїй дружині вдасться ще тепер відвести її від того щирим словом, щоб не постригалася, бо жінки вміють інакше говорити між собою, ніж ми. На мойому хуторі, як сам знаєш, можуть і душевні глибокі рани швидко загоїтися...

Кричевського ці слова потішили. Він стиснув руку щирому другові й поїхав знову між бранців. Уважав себе тепер за їх опікуна. Та, правду казати, його тягло віднайти старого Крушвіцького.

Віднайшов його зараз. Бранці на нього показали.

— Здорові були, мосці пане. Ви так бажали собі мати мене в себе. Ось я до ваших послуг. Та тільки я не дам себе до льоху вкинути, бо тут не ваша Вибранівка, а український степ...

Крушвіцький, побачивши Кричевського, зі страху занімів. Кухлик із гарячою юшкою випав йому з руки, й юшка розлилася. Довго дивився на нього наляканими очима. Але нарешті опам'ятався й навіть намагався усміхнутись.

— Хоч які немілі обставини, серед яких ми тут, у степу, зустрінулися, але я дуже радий, що можу вашій милості подякувати за наше визволення. Бідна Оленка була б певно попала до якого турецького чи татарського гарему, і що її там ждало б? Сором та ганьба...

Крушвіцький силувався сплакнути.

— Тепер можете без перешкоди побратися...

Кричевський скипів. Але силкувався говорити стримано:

— Мені здається, що той гарем, куди її рідний батько продав, був страшніший від турецького.

— Але вона тепер уже вільна, її чоловік не живе...

— Вона все була вільна — силуваний шлюб нікого не в'яже. Та вона, бідна, так уже наїлася того подружнього гаразду, що перед часом посивіла і склала собі обіт піти до монастиря...

— Щодо того, то я, її батько, на те не дозволю. Як же це так! Іти до монастиря, коли достойний лицарський жених трапляється? Це було б божевілля, і я сам із нею про це поговорю.

Ця нахабність перехилила міру терпеливості в Кричевського. Він крикнув:

— Ти її, нелюде, не побачиш! Вона тебе й на очі не хоче бачити. І коли ще раз відважишся так лицемірно, нахабно говорити, то я скажу тебе повісити на сучій гілляці. Це зробить перший татарин із-поміж наших бранців. На ніщо більше ти не заслуговуєш, хіба що на мотузок або, щоб тебе кіньми розірвати. Та я для мосці пана придумав іншу кару. Бранців ми заберемо з собою, подбаємо, щоб вони в рідні сторони дісталися. Тебе ж, почваро, ми залишимо тут, у степу. Промишляй сам про себе, як добитися своїх скарбів. На таке стерво, як ти, і вовк не полакомиться.

Від слів Кричевського Крушвіцький аж корчився. Йому здавалося, що за кожним словом на його голову

падає важкий камінь, що ось-ось розіб'є йому череп. Тепер, почувши, яку Кричевський присудив йому кару, припав до його ніг і хотів цілувати:

— Не губи мене, мій пане й добродію! Усе своє майно віддам тобі, лише позволь враз з іншими бранцями додому вернутися.

Кричевський поступився взад:

— Геть від мене, мерзото! Не каляй поганими губами моїх чобіт.

І Кричевський відійшов. Бранці прислухувалися до тої розмови, решту доповіли їм вибранівські люди, яких тут було доволі. Усе звернулося до Крушвіцького сторчаком. Його виминали й не хотіли з ним говорити. Всім здавалося, що то через того великого грішника прийшло на них таке нещастя.

* * *

Аж за тиждень після повороту з походу Кричевський міг приїхати до Суботова, навідатися до Оленки. Увесь той тиждень було в нього багато роботи: упорядковував полк, писав звідомлення гетьманові, треба було подбати про безпеку ранених козаків, про родини полеглих. А кілька днів після урядового листа до гетьмана написав другий, щирий, про своє щастя — що між татарськими бранцями віднайшов свою милу, що задумав тепер із нею одружитися, та що він — худоба, ніде йому жінки примістити. Він прохав його милість пана гетьмана, свого добродія, вислати для нього в королівській канцелярії яке-будь надання, щоб він міг завести собі таки тут, у Чигиринському старостві, який хутірець...

У Суботові всі, особливо пані Ганна, нетерпеливо дожидали приїзду Кричевського. Пані Хмельницькій ніяково було допитуватися в Оленки, звідкіля вона, яка вона своячка полковника, бо ж Богдан заборонив,

а сам нічого не хотів дружині сказати. Їй дуже цікаво було довідатися правди, бо те свояцтво з Кричевським їй видавалося чимось не тим...

Оленка весь той час була сумна, задумана. Кричевського привітала щиро, та від його приїзду не повеселішала. Кричевський цього сподівався, це його не збентежило. Він радів і тим, що Оленка підправилася, що заспокоїлась. Сам він був веселий, як ніколи. Помітила це пані Хмельницька, й ці родинні зв'язки ще більше стали їй підозрілі. Кричевський найшов пригідну хвилину й поговорив із панею Ганною. Розказав на самоті їй своє і Оленчине горе.

— Бачите, пані-кумо, в чому справа. Я її люблю, як свою душу. Хочу забути все те, що з нею лихі люди робили. Вони за це прийняли заслужену кару. Хочу з нею одружитися по закону. Та вона й говорити собі про це не дає. Каже, що дала обіт піти до монастиря й постригтися в черниці. Вона така, що коли раз вирішить, то того вперто держиться. Може б, ви, пані-кумо, були ласкаві від того відвести її. Мені без неї життя нема.

— Попробую! Та не знаю, чи мені вдасться. До такої справи треба підходити дуже обережно. Одно нерозважне слово — і все попсоване. Щоб вона заспокоїлась, на те треба часу. Я б навіть не радила відмовляти її від монастиря. Там буде цілий рік між новичками. Та монастир мусить бути десь недалеко вас, щоб вона відчувала це та знала, що не вважає себе за покинуту всіма. Згодом одноманітне черниче життя, може, їй навкучиться.

— Скажіть, пані-кумо, а ви вже що говорили з Богданом про Оленку?

— Ні словечка. Не хотів мені сказати — сказав: приїде кум, то, може, сам скаже. А чому ви мене за це питаєте?

— Бо те саме говорив мені тоді Богдан, ще над

Інгульцем. Ті саміські ради давав... То коли мені мої добрі друзі таке говорять, треба слухати. А до котрого монастиря ви б радили мені відвезти Оленку?

— До котрогось київського — щоб вона відчула на собі ваше око, вашу опіку. Сама думка про те буде її відводити від того, щоб не дуже прилипала до монастирського життя...

Дальшу розмову перебила служанка: прохала обідати. Обоє ввійшли у вітальню. Застали тут усіх. Була тут і Оленка, одягнута в українське вбрання, з вишивками, мережками. То так прибрала її няня Горпина.

— Ми переодягли вашу небогу по-нашому, поки їй не справлять панського, — говорила стара няня до Кричевського.

Кричевському український одяг дуже сподобався. Оленка видалася йому в ньому ще кращою.

— Гадаю, що Оленці кращого не треба. І коли, пані-кумо, купуватимете для неї нове вбрання, то лише таке — українське, народне...

— Мені жодного не треба, — відізвалась. — Поки що пані дозволить мені ходити у своєму, а в монастирі дадуть мені інше, не подібне ні до народного, ні до панського.

Всі переглянулись, а стара Горпина похитала головою.

— Де, куди тобі, лебідко білесенька, до монастиря! Тобі на світі жити. Я чувала від того бранця, що в нас на хуторі живе, — він твій земляк, — кілька ти добра у твоєму селі бідним людям робила. Ось де твоя робота — такої в монастирі ти не найдеш... Так, так, моя пташинко бідна. Тобі на світі жити, бідним людям помагати. Ти ж така гарна, молода. Монастир для старих, щоб гріхи молодості покутували, а тобі заміж іти. Та ще такого гарного козака, як наш пан полковник, за монастир міняти, було б не дуже розумно. Не пускайте її, пане полковнику. Я все знаю, як воно було, —

ви ж мало життя не втратили. Воно річ ясна — просто під вінець...

Стара Горпина не любила ховати того, що знала. Бранець із Вибранівки розповів старій усе. А вона себе вважала вправі все казати, як думала. Вона ж не нинішня: Богдана своїми грудьми годувала, колисанки йому до сну приспівувала. Хоч усім було тепер якось ніяково, що стара знає, та нічого було робити. Стара ще воркотіла, коли вже і в сні вийшла.

— Наша няня розумна,— промовив Богдан,— вона не одно мені добре прирадила...

— Правдомовна,— докинула пані Ганна,— нічого не ховає, кривити душею не вміє, що на умі, те й на язиці...

Посідали за стіл. Кричевський сидів біля Оленки, на душі його було радісно.

За їжею сиділи всі мовчки. Та коли принесли меду, котрий Богдан сам із своєї пасіки ситив, язики порозв'язувалися, пішла весела розмова. Почали від останнього походу. Кричевський говорив:

— Відколи я служу в козацькому реєстровому війську, ні один похід так не повівся, як цей останній, і ні один не мав для мене таких дорогих, таких неоціненних наслідків, як цей...

Він кинув на Оленку таким любим, гарячим поглядом, що від нього найтвердше, льодяне серце розтануло б на віск.

Оленка, що весь час не підводила очей від тарілки, почула на собі цей погляд і зашарілась.

— Дай Боже, в щасливу годину! — сказала пані Ганна.

Хоч не сказала, на яку щасливу годину заноситься, та всі відгадали. Оленка спаленіла й закрила обличчя долонями.

Щоб визволити Оленку з клопоту, Кричевський звів розмову на іншу тему.

— Між бранцями найшов я молодого парубка, не більш вісімнадцятьох років. Такий був виснажений, що певне не був би доплентався до Криму й сьогодні його білі кості було б обглоджувало степове гайвороння. Досить сказати, що до річки вели його інші — сам не був би зайшов. Цей хлопець звернув на себе мою увагу своїми розумними очима. Назвав себе Марком, а далі не знав нічого сказати. Як ми бранців привели до Чигирина й я його питаю, куди його відіслати, він казав, що родом з Волині, але просив нікуди його не відсилати, бо він круглий сирота, а повертатися на панщину не хоче. «Залишись,— кажу,— будеш козаком». «Мені того й треба було,— каже,— я давно про це мріяв, та не знав, яким побитом мені на Україну перебратися,— та ось татари мені пособили». Задержав я його й наказав учитися грамоти. І що ви скажете: вчора вже пробував читати склади. А зручний на всі руки!

— Багато між нашим народом таких талантів пропадає,— сказав Богдан,— не раз просто дорогоцінні перлини на гній викидають.

— Хто ж тому винен? — спитав Кричевський.— Самі! Перед панами коримося, перед чужими в дугу гнемо наші спini. З цим усім треба зробити раз лад! А тепер настає саме час. Мусимо знищити магнатів, переломити їх буту й непокірливість королеві.

— Велика сила королєнєта! — завважив Хмельницький.

— Але по козацькому й королівському боці сила більша. Україна велика. Козацтво й те дрібне православне шляхотство, що ще своєї церкви держиться, за нами стане.

— Та й між магнатами нема згоди, це можна використати. Та я на те не дивлюся, що вони між собою за чуба деруться. Мене серце болить, що від панів бідний козацький народ терпить утиски та що православ-

на віра загибає. Вся моя турбота — як усьому цьому зарадити...

— Не лише український народ терпить від магнатів, а й уся Польща з королем. Він бачить, що до катастрофи йде, та не може тому зарадити — має зв'язані руки пактами. Усі говорять, що король — лялька в руках магнатів. Що захочуть, то можуть від нього вирвати, до того всього грозять йому бунтами. Ти знаєш, що коли б татарва хотіла перейти собі аж до Торуня та Гданська, то могла б це зробити. Для магнатів треба тільки спокою — хоч би він їх і упідляв, хоч би був гнилий, аби лише ніхто кишені не зачіпав, щоб сито, вибачливо та не сухо попоїсти. Вони б шкуру з мужиків поздирали, щоб татарам заплатити.

Оленка прислухувалася до розмови. Вона добре придивлялася, як її батько зі своїх підданців знущався, як здирав із них останнє та зносив золото до свого льоху. Вона здавна відчувала, що простому народові діється від панів велика кривда. Та вона не бачила спромоги допомогти йому визволитися з-під панської кормиги. Слухаючи Стаха, вона набрала віри, що можна приборкати багатіїв-панів та визволити народ з-під панського ярма.

Вона дивилася на Кричевського, мов на святий образ, і захоплювалася його словами. Її очі палали вогнем. Її дорогий Стах — справжній лицар. Він — лицар, а вона?

Оленка нагадала собі, як він там, над Інгульцем, на полі, заповів їй, що вони повинчаються. Злякалася цього. Ні, ні, це противиться її обітові, який вона зробила перед Богом: коли Господь визволить її від того ненависного мучителя, вона піде до монастиря. Чи можливо їй буде вийти щасливо з цих супротивностей? Опертися Стаховій волі дуже важко: він лицар, вона слаба, знесилена, потоптана жінка. А коли не встоїть, то прогнівить Бога. Вона почувала себе, як той,

що весело біжить рівним шляхом — і нараз несподівано опиниться над пропастю.

Вп'ялила знову свої очі в тарілку. Так, так, для неї вже нема вороття. Не для неї земне щастя, якого вона ніколи не зазнала...

— Все це правда,— говорив Стахові Хмельницький,— тут сили треба. Козаки є сила, та їм треба проводу. От якби живий був тепер Сагайдачний!

— А чом би тобі не стати Сагайдачним?

— Мені? Хто такий я? Велике діло — сотник Чигиринського полку! Сагайдачний, великий організатор Запорозького Війська, пострах татарви та Туреччини, великий оборонець церкви рідної — і той почував себе заслабим для такої справи! До того ж тоді панував Жигмонт III, котрого, крім єзуїтів та їх приклонників, ніхто не любив. Тоді легше було зірвати народ до повстання. А тепер у нас Владислав, на котрого вся єзуїтська партія ремствує за те, що дав полегкості православній церкві.

— Мене, Богдане, ти не зрозумів. Не на короля ставати треба, а за короля — проти панів-магнатів, щоб розпутати короля із тих кайданів, що на нього наклали магнати пактами. Правда, ще не час починати це робити, але думати над цим мусимо.

Обід скінчився доволі пізно. Кричевський не хотів залишатися на ніч і від'їхав. Оленка прощалася з ним, як колись, у дні їх короткого щастя. Кричевський на прощання не сказав ні слова, а лише поглянув глибоко в її очі. В тому погляді були всі його спочування, всі його бажання.

Минуло від тої днини доволі часу. Оленка жила в Суботові. Відживала після страшних переживань, заспокоїлася, дійшла до рівноваги серед спокійної хуторянської тиші під опікунчими крилами пані Хмельницької і материнським оком старої Горпини. Вона придивлялася до хуторянського життя, й воно почало

припадати їй до серця. Бачила, як тут легко загладжувалися станові нерівності. Тут усі вважали одні одних за рівних.

Ні пані Ганна, ні Горпина не заводили розмов про монастир, наче б про це ніколи тут і не згадували. Це мав вирішити час. Кричевський приїздив сюди часто, хоч із Богданом щодня бачився в урядових справах.

Нарешті до Кричевського прийшли давно нетерпляче вижидані листи: до нього самого — від гетьмана Конєцпольського з Варшави й від його милості канцлера Оссолінського, до козацтва — на руки полковника Кричевського.

Гетьман висловлював своє признання за розгром орди над Інгульцем і подяку для полку. Другий лист його — була грамота на землі не дуже далеко від Чигирина для милостивого пана Станіслава Кричевського, полковника реєстрових козаків його милості короля. До грамоти був долучений щирий власноручний лист гетьмана з бажанням щастя й фортуни.

«Тепер, пане Станіславе,— писав гетьман,— коли таким щасливим випадком ти віднайшов свою Оленку, не буде більше перешкод для твого щастя. Тепер твій тесть не посміє колоти тобі в очі твоїм худопохольством, бо коли добре й розумно загосподаришся на своїй землі, то буде з чого утримати жінку й сім'ю. З душі рад би бути на твоєму весіллі, та моє підірване в службі для отчизни здоров'я не дозволяє мені на таку далеку дорогу. Але я тебе щиро благословляю, мов твій рідний батько».

Цим листом Кричевський більше тішився, ніж грамотою на землі. Листа він покаже Оленці й ним ослабить її охоту йти до монастиря.

Лист Оссолінського був не такий важний. Це був лист секретний. Оссолінський наказував вислати як стій до Варшави трьох визначних козацьких старшин

до його милості короля. Справу треба перевести дискретно, без розголосу. Треба видумати якусь справу, в якій, мовляв, козацтво висилає депутатів до його милості короля.

Цей лист Кричевський сховав до скрині й замкнув на ключ. Як тайна, то тайна. Та перед Хмельницьким у нього таємниць не було. Обидва будуть вирішати, кого з козацької старшини посилати.

І Кричевський дав прочитати Хмельницькому обидва листи.

— Гарзд! — сказав Богдан. — З цього може щось путнє вийти. Кого ж ти гадаєш післати?

— Передусім — тебе, а щодо інших — порадилося. Може б, Івана Барабаша, черкаського сотника, та Івана Білаша, білоцерківського полковника. На них пани дивляться ласкаво. А кого ж би ще?

— Може б. Максима Несторенка, корсунського полковника, — запропонував Богдан.

— Добре. Напиши зараз листи, щоб негайно сюди приїздили.

— А не догадуєшся ти, чого нас кличуть?

— Мені здається, що в справі тої коаліції, — відповів Кричевський. — Бо справді, чого ж би? Ти, Богдане, добре обдумай, чого козаки для себе мають жадати за свою прислугу. Я знаю, аліянти вимагають, щоб до війни конечко козаків брати, і хоч би король і не захотів, то вони його присилують. Треба держатися твердо, щоб знову не нагодували самими обіцянками, як тоді Сагайдачного.

Незабаром Оленка, як Кричевський приїхав у Суботів, спитала його, що воно в Польщі твориться, коли козацька старшина до Варшави вибирається?

Замість відповіді Стах дав їй прочитати обидва листи з грамотою і гетьманським письмом. Він дивився пильно на неї, коли вона читала. Хотів пізнати, яке вражіння на неї зробить лист.

Оленка вся горіла, серце їй сильно билосся. Що їй тепер робити? Що буде з її обітом? Вона важко зітхнула й опустила руки.

— Чого ти, Оленко, така збентежена?

— Боюся душу погубити: я ж Богу обітувала її...

— Коли ж ти в монастир вибираєшся?

Вона глянула допитливо в обличчя Кричевському. Невже він кинув думку вінчатися? Вона довго мовчала. Крізь голову переходили й там перехрещувалися супротивні думки. Їй стало жаль, що втратить Стаха навіки. Все ще мала надію, що, може, цей обіт заступить якоюсь іншою жертвою.

— Ти того хочеш, Стаху? — спитала з жалем у голосі.

— Це для твого спокою, Оленко. Там ти придивишся до чернечого життя. На це матимеш рік часу. Там ти зможеш поспитати поради в сповідника, що тобі робити і чи не можливо заступити чим іншим обіту. Я знаю, що так воно водиться, коли важко приходитьсь його виконати. Без такого звільнення від духовної влади ти мала б вічні докори сумління і це затрювало б тобі життя. Кожна невдача, кожне горе, яке чоловіка стрічає, ти вважала б за кару Божу.

Оленка обійняла Кричевського за шию й сильно поцілувала.

— До котрого ж монастиря ти завезеш мене?

— До дівочого, Києво-Печерського.

Оленка схопила себе за голову.

— Аж вимовити страшно! Це ж схизматицький, а я — католичка!

— Тобі віри змінити не треба. Богдан обіцяв, що вистарається, що тебе приймуть. А хочеш знати, що й мені до тої віри душу тягне. Мої ж діди і прадіди були православні. Я не знав, аж пан гетьман, а відтак Хмельницький відкрили мені очі... А як ти тут близько мене житимеш, Оленко, то буде можна за час твого новіція-

ту з тобою бачитися. Пані Ганна обіцяла мені, що до тебе навідуватиметься. І я, коли зможу, приїду. А коли б ти жила в польському монастирі, хоч би й у Львові, то це було б неможливо, й ти почувала б себе дуже самотною, опущеною. Ти обітувалась піти до монастиря, але не знала, до якого. А втім, моя дорога Оленко, ти перед обітою мені присягала на гробниці твоєї матері. Треба б розібрати, що важніше: присяга чи обіт. Та тото ми не розберемо гаразд без духовника — його на сповіді спитати треба.

Від тої розмови Оленка зовсім заспокоїлася.

* * *

Хмельницький, поки приїхали намічені депутати, ураз із жінкою відвезли Оленку до монастиря в Києві. Пані Ганна розказала ігумені монастиря сумну історію нещасливої сироти.

Ігуменя прийняла Оленку дуже щиро. Перехрестила її тричі й пригорнула до грудей, мов рідну.

— Бідна моя дитино, я знаю твоє минуле. Багато ти настраждалася, та треба тобі тямити, що Христос, Спаситель наш, терпів за наше викуплення від гріхів більш, ніж чоловік собі може уявити... Передусім, моя дитино, викинь із свого серця всю жовч, усю злість і жаль до кривдників і проси Бога, щоб їм простив. Тут, серед тих мурів, у цій святій обителі, нема місця для тих людських пристрастей. Тут володіє наш Спаситель, наш Бог, Бог любові й вибачення. Я з тобою буду молитися, щоб Господь послав тобі на поміч Святого Духа. Він тебе натхне й просвітить, якою тобі дорогою йти, щоб доступити спасення душі. Будь доброї думки, моя дитино, — хай тебе Господь благословить, хай тебе Пресвята Діва, Мати Господня, закриє своїм покровом перед спокусами лихого духа.

Ці слова Оленку дуже розжалобили. Розтаяв лід, що так довго морозив її серце,— вона почала гірко плакати. Пані Ганна хотіла її заспокоювати, та ігуменя припинила:

— Не бороніть їй плакати. Ласка Господня на тому, хто може в горі зі серця виплакати. Вірте мені.

І коли вже Оленка виплакалася й лише хлипала, мов мала дитина, ігуменя сказала:

— Почнеш, дитино, життя в нас від сповіді. Сестричка проведе тебе до нашої церковці, а там наш старенький о. Евтимій висповідає тебе й повчить, що тобі далі робити.

Оленка розпрощалася з панею Хмельницькою й пішла за сестричкою в церкву.

Обоє Хмельницькі від'їхали до Чигирина.

* * *

Ще кілька разів пані Ганна навідувалася до Оленки, та незабаром сама дуже занедужала й не могла не то виїздити, а й із постелі підвестися. Пробиував навідуватися до Оленки й Кричевський. Та йому одного разу ігуменя сказала, що не може дозволити, щоб до монастиря заходили люди мирські та ще й несімейні; на це не дозволяє, мовляв, устав чернечий.

Від того часу Оленка залишалася сама.

Якось раз, на прохання Кричевського, навідав її Богдан.

Оленка за той час дуже змінилася. Була спокійна.

— Як же вам тут живеться? — спитав Богдан.

— Мов у раю, наскільки на землі про рай можна говорити. Нічого мені не хибує, все маю, чого мені треба; поведінка сестер зі мною дійсно сестринська, а ігумені — материнська. А може, мені лише так здається, бо материного тепла в моїм житті я не зазнала. Я вдоволена тим, що маю, і більше нічого мені не треба.

Що робить Стах? Може, забув про мене. Це було б для нього найкраще. Скажіть йому, що я заєдно молюся за його здоров'я.

— Не забув. І, здається, ніколи не забуде. Тільки його не пускають сюди, й я не дивуюся: чернечий устав не дозволяє. Він лише числить той час, коли...

Оленка перебила:

— Я гадала, що він забув, як і пані Хмельницька про мене забула.

— Ой, не дивуйтеся моїй нещасливій Ганні. Вона... догоряє...

— Ах! Як же мені її, бідної, жалю! Як би мені хотілося провідати її, послужити їй у цій недузії! Та мені звідсіля не можна поки що рушатись... Поздоровіть її від мене, пане сотнику, будь ласка. Добре наш духовник говорить нам: навчає, що на землі нічого нема тривкого, що все суєта, як дим, розійдеться, пропадуть дорогі оксамити й адамашки — голе тіло залишиться... не дай, Господи, щоб на ньому гріховні струпи показалися. Усе пусте, одно лиш важне: щоб душа наша чиста перед Богом стала — треба лише про царство Боже дбати, ні про що інше...

— Як бачу, наука нашого православного панотця вам до серця припала. Ви жалуєте, що сюди прийшли?

— Ні, я молюся за тих, що мене сюди привезли. Я багато тут навчилася, дуже поправилася, багато років, людських пристрастей тут позбулася. Я зовсім не та стала. Позбулася ненависті й бажання помсти на ворогах. Я їм простила від щирого серця... Не чули ви, пане сотнику, що з моїм батьком?

— Ніхто не знає. Стах казав лишити його в степу. Стах знав, що він у степу пропаде. Та я йому не дивуюсь. Якби так на мене, то я не так би йому зробив — я б на місці казав його повісити!

Оленка зжахнулася:

— Перестаньте, будь ласка. Не годиться в цій святій обителі вимовляти слова ненависті та помсти. Тут Христос панує, Бог любові, котрий, на хресті вмираючи, своїм ворогам простив... Як мені вас усіх жаль, що живете ви на світі, де такі пристрасті порозпанюшувались, і не маєте сили від них отрястися...

— Годі інакше. Коли б нас люди любили, не кривдили нас, то й ми їм відплачувалися б любов'ю. Та вони не дають спокійному християнському мирові спокійно жити й самі викликають почування ненависті й жади помсти. Я вам завидую, що найшли такий певний та безпечний захист, що ви вдоволені...

— Знайте, пане сотнику, що коли б не моя присяга Стахові над могилою моєї матусі, я б і не думала звідсіля відходити. Я б, скінчивши новіціят, у черниці постриглася... Вірте мені, що мені дуже важко буде розставатися з цією святою обителлю, де я найшла заспокоєння і щастя.

— Що ж переказати Стахові?

— Сьогоднішню нашу розмову. Розкажіть все, до одного словечка. Як я його стріну скажу йому те саме.

Сестра, що до тої розмови прислухувалася, дала знак, що час кінчати. Оленка прощалася.

— Може, вам чого треба від нас?

— Спасибі, нічого. Поздоровіть паню Ганну і стареньку Горпину. За їх здоровля я молитися буду. Будьте здорові!

Богдан попросив у сестрички:

— На одно словечко попросіть преподобну ігуменю...

Довелося доволі довго ждати.

— Вибачте, добродійко, що вас турбую. Приношу лепту від пана полковника Кричевського за Оленку Крушвіцьку.

І передав ігумені гаманець із червінцями.

— Це той пан, що з ним Оленка заручена?

— Він.

— А що буде, як Оленка залишиться в нас на все?

— Як така воля Божа, то людина нічого проти цього не вдіє.

* * *

На Україні кипіло, мов у казані. Шляхта гуляла по-свому. В Чигирині не давали козакам і українському народові просвітку. Особливо гуляв пан Чаплінський, підстароста чигиринський. Старостою був випещений панич Александер Конєцпольський, що тільки те й знав, що вигідно жити і світа вживати. А Чаплінський мав ласку у пана старости.

На все це дивився Кричевський, та припинити все це сили не мав. Він теж підлягав старості, не мав перед ким пожалітися, бо його добродій, старий гетьман Станіслав Конєцпольський помер, а місце коронного гетьмана зайняв Микола Потоцький, великий гуляка, що на все це дивився крізь пальці.

Зі смертю Конєцпольського пропав і план короля Владислава. Шляхта, що й так підозривала короля в якихсь замахах на шляхетську золоту волю, наробила великого крику. Напосілася й на Оссолінського — особливо тоді, коли до Варшави приїхав Хмельницький із козацькими послами.

Чаплінський забрав силою хутір Суботів, Хмельницького ограбував і прогнав, забрав йому його молоду дружину, зараз із нею одружився, а синка його Остапа наказав так бити, що хлопець від того помер. Богдан жалувався перед королем і сенатом. Король висловив йому своє співчуття, в сенаті його висміяли; Чаплінський собі з нього поглузував.

Хмельницького два рази арештували й до льоху кидали. Другого разу допоміг йому визволитись Кри-

чевський. Тоді треба було тікати на Запорозжя, бо не був на Україні безпечний.

На прощання Кричевський мав важну розмову з Хмельницьким:

— Коли ти, Богдане, тепер не підіймеш українського народу на панів, то другої такої нагоди зараз не трапиться, а тоді прокленуть нас грядучі покоління. Коли тобі вдасться рушити Запорозжя, то будь певний, що тут на Україні знайдеш велику поміч.

— Але будуть і вороги,— сказав Хмельницький.— Такий Барабаш, Ілаш, Несторенко певно підуть проти нашого руху.

Кричевський лиш підсміхнувся.

— Їх козаки спрячуть перед війною...

Утеча Хмельницького вже вдруге наробила між шляхтою великого галасу й пішла луною по всій Україні.

Козацькі старшини працювали пильно, через своїх агентів, панотців та кобзарів, переказували нишком народові, що з весною Хмельницький рушить із Запорозжя проганяти панів, ксьондзів, жидів із України. Українська православна шляхта теж спочувала Хмельницькому: й їй надійли вічні переслідування та пониження батьківської віри та церкви.

Сходилися українці й нараджувалися, що їм робити, як Хмельницький справді прийде.

Пани прочували, що щось робиться. Настановляли шпигунів, найбільше жидів-орендарів та панських економів, а ті пильно підслухували, що люди по корчмах напідпитку говорять, й як стій доносили панові. Пани дуже люто карали підозрілих — калічили їх, і щораз більше калік появлялося на Україні.

Найбільше лютував коронний гетьман Микола Потоцький. Куди лише проходив зі своїм військом, значив дорогу шибеницями. Він говорив до товаришів гулянок:

— Я кожний бунтарський полумінчик кров'ю залю, хлопською кров'ю. Краще, щоб ця клята країна пустарем залишилася, ніж як має жити на собі це гадюче неслухняне плем'я, що нашій золотій шляхетській волі загрожує.

Пани були дуже вдоволені.

— З бур'яну треба починати полоти ниву від коріння,— казали пани.— Доки не дістанемо в свої руки того архибунтаря Хмельницького, не будемо спокійно спати. Коли його зробимо нешкідливим, все заспокоїться і народ повернеться до слухняності. А так ми зриваємо бур'ян згори, а коріння залишаємо ціле. Винищимо народ — а хто буде тоді нам робити на лані?

— Для мене невелика штука,— нахвалявся Потоцький,— післати на Запорозжя певних людей, які приведуть мені Хмельницького в кайданах...

А проте він розписував за той час листи до братів-шляхти, щоб збиралися зі своїми хоругвами під його руку.

Пани послухали.

В цьому вони не бачили для себе ніякої небезпеки. Це ж не війна — це весела забавка, наче полювання. На збунтованих хлопів не треба й шаблі добувати. Досить буде поставити панських псярів із добрими канчуками...

Пани раділи, що трапилася нагода забавитися,— кошти на це мусять знайтися. В кого нема готових грошей, то від чого ж жиди-орендарі? Їм можна буде підвищити трохи у орендному чинші, а решту заплащать хлопи-підданці; кінці якимось пов'яжуться, а такої нагоди пропустити не можна!

Тим-то кожний магнат вибирався в похід з великою пишнотою. Магнат, що себе шанує, повинен однаково почувати себе — чи дома, чи в поході, в полі. З ним разом вибиралася велика валка ридванів, пово-

зів, бричок, возів великих і малих, із усякою вибагливою потребою. Везли харчі всякого роду, різні смаколики домашні й закордонні, бочки горілок, медів, заграничного вина дорогого. А з цим усім їхала потрібна до цього прислуга: кухарі, паштетники, цукорники, стрільці — полювати дичину, найкращі дівчата хлопців-підданців, попередягані за козачків, надворні співаки та музики, карлики та блазні для панської втіхи. Були тут і псярі з десятками різноманітних собак. Вони з'їздилися до Потоцького не на війну, а на забаву.

В польським обозі пани бенкетували по-магнатському. Переганяли один другого, щоб не дати себе засоромити перед братією-шляхтою. Для магната була б найбільша зневага, коли б його назвали скупердягою.

Музики, танці, бенкети, розпуста. Вино лилось рікою. Ніхто не смів замикати свого гаманця, коли не хотів, щоб ним братія нехтувала.

А перед усьому вів сам гетьман коронний, Микола Потоцький,— перший у пияцтві й розпусті, який навіть не соромився свого рідного сина, котрого держав при собі і вчив перших кроків у воєнній кар'єрі.

Розкішно було вивінуване й військо. Кожний магнат дбав про те, щоб його комунік був кращий за всіх. І кожний панцирний товариш блищав від золота, срібла й дорогих оксамитів.

Коронний гетьман засів зі своїм штабом у Черкасах, польний гетьман Калиновський станув із своїм військом у Каневі.

Вони сильно не любили один одного, один одному ставали впоперек дороги. Обидва чекали, коли окраїнна шляхта з своїми військами поприходить.

Потоцький чванився:

— Я того харциза мушу дістати у свої руки; тоді з живого скажу шкіру здерти.

Вислав на Січ гострий наказ, щоб бунтаря Хмель-

ницького спіймати й до нього привезти. Та Хмельницького тоді вже на Січі не було. Вояки пігнали за ним у Дикі Поля, та вже звідсіль не вернулися.

Хмельницький повернувся на Запорожжя й звідтіля рушив із військом на Україну.

Як сповістили про це Потоцького, він каже:

— Той чоловік хіба з глузду збився: самохіть у пашу льва лізе.

Як стій видав наказ своєму війську рушити з Черкас назустріч Хмельницькому. Обидва війська зішлись, бо й Калиновський рівночасно рушив із Канева: Проти Хмельницького Потоцький післав реєстрових козаків і польських драгунів. Козаки плили Дніпром, а частина їх ішла враз із драгунами берегом.

Перед відходом Потоцький покликав до себе полковника Кричевського, що як польський шляхтич і римської віри чоловік був у великому поважанні в панів. Ніхто й не підозрював, що це він допоміг Хмельницькому втекти.

— Чи вашмосць певний своїх козаків? — спитав гетьман Кричевського, коли той перед ним станув.

— Як себе самого, — відповів Кричевський.

— Мені доносили, що вашмосць занадто фрaternізуєш з козаками.

— Це слово трохи зашироке, ваша милосте. Я держу їх у військовому ригорі, але й не дам нікому зробити кривди. За мною підуть вони в огонь і в воду. Це вони доказали в усіх моїх походах на татар.

— Як так, то наказую вашмосці йти зі своїм полком попереду того війська, що піде суходолом. Старайся через своїх певних емісарів перемовити козаків Хмельницького, щоб його покинули та до нас приставали, тоді можуть бути певні, що їм вибачу та ласку виявлю. Дніпром попливуть наші певні старшини Барабаш, Ілаш та Несторенко. Вони теж таку саму роботу робитимуть.

Кричевський вклонився й вийшов. Наказ гетьмана був йому дуже на руку. Йому треба було першому стрінутися з Хмельницьким, заки інші надійдуть.

* * *

Стрінувся він із ним біля Кам'яного Затону — і з усім своїм полком як стій перейшов на бік Хмельницького. За його прикладом пішли й драгуни, що склалися виключно з українців, попереодяганих на німецький лад.

Таким побитом воєнні сили Хмельницького дуже змоглися, й йому тепер безпечніше було стрінутися з гетьманським військом.

Стріча Кричевського з Хмельницьким відбувалася на очах усього війська. Вони обнялися один із одним.

— Досі я тобі давав накази як сотникові мого полку, — сказав Кричевський, — а тепер іду як твій полковник під твої накази, мого гетьмана.

— А я ніколи не перестану слухати твоєї розумної ради, — відповів Богдан. — Обидва ми служимо тій самій отчизні — Україні.

А з тими ватажками, на котрих гетьман Потоцький так дуже покладався, сталося те, що якось був віщував Кричевський Хмельницькому: козаки, пливучи Дніпром і переходячи до Хмельницького, всіх їх поперебивали й покидали в воду.

Війна пішла відомим в історії шляхом. Минулися Жовті Води, Корсунь, Пилявці, облога Львова та Замостя, поворот на Україну...

Та не у всьому слухав Хмельницький свого друга та кума, хоч йому це біля Кам'яного Затону обіцяв.

Радив Кричевський добувати Львів і звідтіля починати весняний похід углибину Польщі. За думкою Кричевського йшло кілька полковників і сам хан татарський.

Хмельницький відмовлявся: він, мовляв, не проти короля воює, а проти магнатів-короленят,— а їх у Львові вже нема.

Кричевський доказував, що Хмельницький колись цього жалуватиме: не вихіснував нагоди — станув посеред дороги; а легше доконати розбитого ворога, ніж тоді, коли він по розгромі збере свої сили... Хмельницький своє думав. Узяв із львівських міщан окуп і подався на Замостя. Кричевський був проти цього походу, та при інших не виявляв своїх думок. Не хотів доливати оливи до вогню, бо старшина козацька не скривала своєї нехоті проти таких гетьманських розпорядків.

Коли були самі, Кричевський відізався:

— Чому ти, Богдане, задумав іти на Замостя? Гадаєш, там тебе Ярема чекатиме?

— Я знаю, його давно вже там нема. Але я маю інші до того причини. Чернь мені понад голову виростає. Це дуже небезпечний елемент. Хай собі трохи на твердих мурах Замостя при штурмах зуби понадломлює.

— На мою думку, це найкращий партизанський матеріал у такій війні, як наша. Пустити їх загонами на Польщу — вони зроблять те саме, що на Україні зробили, а ми прийдемо на готове.

— Не можу цього зробити. Я боюся за простий народ...

— Цього найменше треба боятися. Я міркую, що польський хлоп не менше гнічений магнатами, ніж український. Але український мужик має своє приулище на Диких Полях, а польському хлопові хіба до неба втікати. Коли наші загони покажуться в Польщі, то польський хлоп повстане проти своїх гнобителів і буде страшніший для панів, як український мужик. А хлопів між собою порозуміються, хоч ріжними мовами говорять. Єднає їх соціальна неволя... Хіба ти не знаєш, якого бешкету наробив панам у Польщі полков-

ник Тиша, показавшись там зі своїми загонами? А Височан на Покутті розпоряджає п'ятнадцятьтисячною армією! Чували ми і про повстання Наперського, а це ж у корінній Польщі! Хіба ж тобі мало цих доказів на те, що в Польщі аж кипить проти панів-магнатів? Аби роздути ті іскорки, що жевріють,— і спалахне вогонь, у якому згорять уся шляхта зі своєю вольністю. Аж тоді ми досягнемо свою мету — матимемо сильного самодержавного короля, і Україна стоятиме обіч Польщі, як рівна з рівною. Міркую, що в Польщі легша буде для нас справа, ніж була там, на Україні. Таж у нас тепер тристатисячна армія! Там ми мали проти себе вишколеного й добре озброєного вояка, тут ми тепер не маємо проти себе ні одного...

— Та хіба те, що ми маємо,— військо? Згадай Пилявці! Коли б я був у час не довідався, то хтозна, чи не була б мене стрінула доля Наливайка... І тільки ми були б досягли після пилявецької перемоги, якби не лакомство та брак дисципліни в нашої черні! До грабунків та до їжі ротів доволі, та я думаю, що чернь — то куля при нозі...

— Ти б, Богдане, собі черні не дуже легковажив: вона ж із народу. Є між нею і наживники, що позбігалися для грабунків, але й є люди гарні — за ними ж стоять мільйони, ті, що дома залишились. Не дай Господи, щоб народ почав про тебе погано думати...

— Я мав іще інші причини, щоб тепер у Польщу не заганятися. Незабаром має бути вибір короля. Є кілька кандидатів, а буде той, за кого козацтво свій голос подасть. Я хочу вичекати тої хвилини, щоб пани у Варшаві побачили, що над ними звисає мій твердий кулак.

— Знаю я цих кандидатів. Та не знаю, котрий тобі буде по серцю.

— Я стою за Яна Казимира.

Кричевський цього не сподівався.

— Ти ж листувався з Ракоцієм семигородським, — сказав він.

— Я з усіма листувався. Хто дасть більше для України...

— Хто більше обіцяє — бо перед елекцією ніхто нічого не дасть, бо не може. Справа в тому, хто чесніше дотримає слова.

— Ян Казимир обіцяв дуже багато. Маю на письмі запевнення, його мені від самого Яна Казимира привіз потай шляхтич Юрко Немирич.

— Вірю, що він найбільше обіцяв, але чи дасть він що? Не забувай, що це єзуїтський вихованець, як і батько його, покійний Жигмонт. До того він кардинал. Зачуваю, що Папа Римський звільнив його з духовного стану, що він хоче женитися з удовою по покійному Владиславі... Такі люди, що не додержали обіту Богові, не дотримують обітниць людям, ще й до того схизматикам...

— Хто ж, на твою думку, був би кращий?

— Міркую — Ракоцій. Він іновірець — не буде душити православної віри. І не дасться так обплутати себе пактами, як Ян Казимир. З ним можна перевести, щоб на польському престолі засідав король, не залежний від магнатів.

— Не забувай, що Ракоцій — ставленик Туреччини.

— Знаю. Та коли б ми від Польщі були безпечні, коли б ми творили одно діло, як рівні з рівними, тоді нам ні Туреччина, ні Татарщина не були б страшні...

Хмельницький пішов під Замостя, хоч знав, що його не візьме...

Неначе ті хвилі при відпливі моря, відпливали козацькі й татарські війська з-під Замостя після заключення миру, з котрого військо не було вдоволене.

Козацтво говорило між собою:

— Ми кривавились, а нічого нам не дісталось...

Та тепер стан козацького війська був далеко гірший, як тоді під Львовом. Замостя було не якою-будь твердинею, а добре озброєною. Командував у Замості не якийсь там бургомістер Гросваєр із цехами, а вишколений у ріжних війнах вояк під командою досвідченого німця Вайгера. У Львові вже починали їсти конятину, в Замості було всякої поживи доволі. На додаток, в козацькому війську прокинулась червінка... Треба було чимдуж повертатися на Україну. Та й татар треба було пильнувати, щоб, вертаючися до Криму, не грабували українських земель.

Поворот тривав доволі довго.

З початком року 1649 відбувся врочистий в'їзд Хмельницького до золотоверхого Києва.

Хмельницький наставив Кричевського полковником найкращого, першого Київського полку.

Вернувшись з походу, Кричевський насамперед сповнив свій задушевний намір: повернув до віри своїх дідів та прадідів, закинувши своє хресне ймення Станислава й прийнявши ім'я Михайла. Опісля взявся заповідливо впорядковувати свій полк.

Аж тепер вирішив відвідати Оленку. Тепер прийшов час, коли обоє можуть сповнити своє задушевне бажання, подружитися. Тепер ніхто не посміє заборонити йому зайти до монастиря. Коли ж би забороняли, він звернеться до митрополита.

Але цього зовсім не було треба. До монастиря його зараз впустили. Кричевський помітив, що від часу, коли тут був уостаннє, нічого не змінилося. Здавалося, що вся ця чернеча обстановка стоїть, закам'яніла на місці, мов зачарована, що така вона залишиться навіки.

Не довго довелося йому ждати тої, котру собі бажав так гаряче бачити. Та хоч як короткий це був час, серце в грудях товклося в нього важким молотом, кров у жилах блискавкою гналася, за горло давило, дух захоплювало. Даремне змагання всею силою запанувати над собою, заспокоїтися. Такого схвилювання не було в нього тоді, коли йшов на ворожі кулі.

Відчинилися двері, ввійшла молода черниця.

Кричевський думав, що це ігуменя. Підступив до неї й на привітання хотів поцілувати в руку.

— Чи я справді так дуже змінилася, що ти не можеш мене пізнати, Стаху? — заговорила лагідно, з усмішкою в обличчі Оленка.

Кричевський стрепенувся. Довго дивився в її лице, що тепер зарожевіло, мов та рання зоря.

— Оленко, дорога Оленко... Ти наче...

І не стало йому слів договорити.

Вона на привітання простягла до нього обидві руки.

— Я справді не та стала від того часу, як ми востаннє бачилися, мій дорогий Стаху. Всі мої турботи залишилися за воротами тої святої обителі. Я тут найшла заспокоєння душі, сюди не мають приступу людські пристрасті гніву та жадоба помсти. Я тут можу за своїх ворогів молитися. І за тебе, мій дорогий Стаху, йдуть мої молитви до Того, що всім світом орудує й без волі якого ні волосинка нікому з голови не впаде. Коли б ти, Стаху, знав теперішній стан моєї душі, ти б мені позавидував. Всі ви там, на світі, не маєте зрозуміння того, де може людина знайти на землі правдиве щастя.

Оленка замовкла. Обоє стояли довго одне проти одного, держачись за руки. В їх очах блищали сльози.

— Ти правду сказала, Оленко. Годі всім нам мріяти про таке щастя. Перед нами стоїть тепер велике завдання — визволити Україну з-під панської кормиги, а воно ще й до половини не виконане...

— До нашої обителі доходили радісні вістки про ваші подвиги. Видно, Бог вам благословив. Та коли, як кажеш, завдання далеко ще не закінчене — кінчайте діло, що почали так славно. Від посестер, що приходили сюди зі світу, я наслухалася багато про знущання панів над християнським миром. Не повірила б я таким страхіттям, та сама бачила те в Вибранівці.

Вона важко зітхнула, а потім додала:

— Добре ти зробив, Стаху, що не пішов з панами, а станув на боці козацтва. Я дуже рада. Знати тобі, що я вже православна. Я полюбила всім серцем народ український і його віру благочестиву... А ти, Стаху?

— Я повернувся до віри батьків моїх. Поки не приїхав на Україну, я жив у чужому гнізді. Мене там і виховали, і тим хлібом вигодували. І коли б сюди був не прийшов, не було б мені кому відкрити очей на правдивий стан, не була б моя душа пробудилася...

І Кричевський розповів, як коронний гетьман Станіслав Конєцпольський нагадав йому про його рід, про прадідів, що хрестили себе Федьками та Грицьками, і про те саме говорив йому теперішній гетьман України Богдан Хмельницький, як він багато над цим думав, багато ночей не спав, як його гризло сумління, як він, наче той освоєний вовк, ішов із ворогами свого народу на свій народ, як рішився кривду, заподіяну своїй народові, направити і станув на боці покривджених, як він здавна поклав собі вернутися до віри батьків, та не робив цього не з боязні за себе, а в тому переконанні, що більше доброго зробить для України

польський шляхтич Станислав Кшичевський, ніж православний козак Михайло Кричевський, але ж тепер уже він православний: уже не Станислав, а Михайло...

Оленка слухала пильно, а її обличчя горіло радістю. Вона обняла Михайла і кріпко поцілувала.

— Яка я рада з того, яка щаслива, що наші душі зійшлися на шляху одної думки, одного бажання — щастя й долі для нашого пригнобленого краю.

— Оленко моя дорога, коли ж мені сподіватися, що сповниться наше задушевне бажання? Коли ж ми повинчаємося? Оленочко, я ж тебе не звільнив від твоєї присяги там, у Вибранівці, над могилою матері. Маючи це на пам'яті, я все і всюди поводився так, щоб ти, моя єдина, не потребувала за мене соромитися...

Оленка задумалася на хвилину і сказала:

— Я своєї присяги не завертаю. Але ж, дорогий мій, тепер не час на це. Поки наша Україна не визволиться, поки завдання її визволення не докінчене, нам годі про наше особисте щастя думати. Подумай, яка б була роздвоєна твоя душа, коли б її полонило й наше домашнє життя, й турбота про народну справу. Розваж це добре. Залишім нашу справу на пізніше. Коли щастя України завершиться нашим щастям, тоді воно буде повне. Відкладім це на пізніше. Я без твоєї згоди в черниці не пострижуся, але ж хочу тут залишитись аж до слушного часу. Тут мені найкраще за Україну й за наше щастя молитися. Та й куди мені подітися? Нема ж у мене ні дому, ні роду. А пані Ганна вже не живе.

Оленка хотіла, очевидячки, звернути розмову на іншу тему, бо відразу спитала:

— А як Богдан живе зі своєю другою дружиною? Кричевський махнув рукою.

— Це далеко не те. Покійної пані Ганни ніхто не заступить. Та й не заступить її така, що коли Богдан

опинився у скрутному становищі, на один кив пальця його смертельного ворога покинула його й одружилася з Чаплинським.

— Мені дивно,— сказала Оленка,— що Богдан її вибачив.

— Тепер не такі чудасії творяться на світі! Я вже нічому не дивуюся... Але вернімось до нашої справи. Ти, Оленочко, розумніше говориш, ніж не один старий та досвідчений чоловік. Кажеш, треба особисту справу відкласти на пізніше — добре, моя єдина. Залишайся ще тут і молись за нас, грішних, молись за Україну, а я йду її визволяти... А коли б мені судилося полягти в цій великій війні, то ти вільна. Тільки одного в тебе прошу: молись за мою душу...

У Кричевського тремтів голос, на оці блисла сльоза. Розпрощалися, мов брат із сестрою.

Вона вийшла. Кричевський забажав іще побачитися з ігуменею.

— Чи уже Оленка жалувалася на нас? — спитала ігуменя, привітавшись.

— Чи жалувалася!? Вона всіх вас і ту святу обитель просто обожає. Я її не пізнав: так вона тут змінилася!

— Дуже змінилася,— сказала ігуменя.— Вона — прегарний зразок для сожительниць цієї обители. Шкода її до мирського життя, повного диявольських пристрастей, облуди та гріха. Та я її ні намовляю, ні відмовляю. Як її святий Дух напутить, так і буде.

— Уважаю за обов'язок подякувати вам щиро, що так заопікувалися бідною сиротою. Та щоб вона не була для вас тягарем, то ось моя лепта на потреби монастиря.

І поклав перед ігуменею на столі доволі важкий гаманець із червінцями.

— Про нас дбає і сам ясновельможний, платить

правильно на удержання Оленки. Вам, пане полковнику, за цей дар моя щира подяка від монастиря.

Кричевський попрощався й вийшов.

Коли він опісля розповів Хмельницькому свою розмову з Оленкою, Богдан сказав:

— Твоя Оленка розумніша, як я собі уявляв. Вона добре порадила. В такий час не пора дружитися. Твоє життя так часто перериватимуть публічні справи, що подружжя втратило б для тебе всяку насолоду,— особливо я не можу без тебе обійтися. Твоя рада для мене — закон.

Кричевський поглянув на гетьмана великими очима.

Хмельницький одвернув обличчя, наче б чогось соромився, а далі сказав:

— Ви, старшини, не хочете мене розуміти, чому я нераз не так роблю, як ви б хотіли. Подумай, кільки в мене ворогів! Я ж мушу кожний свій крок докладно обдумати, з усіх боків забезпечитися, бо коли б мені раз нога поховзнула, тоді все на мене накинеться, мов те гайвороння на стерво. От тепер зрадливі татари мене покидають. Кажуть, що з наказу султана. Та я в це не вірю. Про це пани постаралися, добре заплативши їм. Бачать, що в чистому полі зі мною не йде, то беруться на хитрощі. Ще хтозна, що і з Литвою буде... Пише мені люб'язні листи литовський гетьман, князь Януш Радивіл, та чи можна їм вірити? Я знаю, на Литві нема єдності між литовською шляхтою: одні стоять твердо на Люблінській унії, другим — білорусам — залежить на православної церкві,— вони її хочять забезпечити перед унією, треті хотіли б покористуватися нашою війною й відірватися від Польщі. А в усіх одна думка: щоб мужик з-під їх ярма не вирвався — і тим-то всі три партії злучаться, коли зміркують, що білоруський та литовський хлоп піде слідами українського мужика. Ти знаєш: *exempla trahunt*. Того-то я

боюсь, щоб литовське військо не злучилося з польським.

Такі приятельські розмови велись дуже часто між ними. Із них гетьман мав нагоду впевнитися, що нема в нього щирішого друга за Кричевського та, що не має Україна щирішого за нього сина...

Кричевський усею душею пристав до повстання. За його великий розум і воєнний хист цінувало його дуже високо козацтво. І не раз, і не два доводилось своєю повагою й розумом прохолоджувати й заспокоювати гарячі голови козацькі.

До Чигирина почали приїздити послы сусідніх держав: з Туреччини, з Семигороду, з Молдавії та Волощини, приходили й післанці з листами від кн〈язя〉 Радивіла.

— Тепер танцюють коло мене! — говорив гетьман.

* * *

Тим часом з Польщі почали приходити недобрі вісті, що король Ян Казимир ладить до походу на Україну велике військо. Тепер усі переконалися, що присилання польських послів до гетьмана мало за мету приспати увагу Хмельницького та проволікти розправу, поки Польща не буде готова зі своїми зброєннями.

Гетьман рішився польського війська на Україну не пустити. Він узявся за випробуваний спосіб: розпустив скрізь по Україні та галицькій землі загони збунтованого селянства з партизанськими полковниками. Виправляючи їх, наказав на даний знак збиратися біля Костянтинова і ждати дальших наказів. Біля себе затримав добірні козацькі полки, з котрими мав іти назустріч польському війську.

Поперед ішов Кричевський із своїм славним Київським полком.

Через своїх звідунів довідався він, що з польським

військом іде Ярема Вишневецький, котрого на Задніпров'ї народ називав лютим катом. Бо й справді, ніхто з окраїнних панів-магнатів не пролив тільки української крові на Задніпров'ї, що пан князь Ярема. Тут, під Костянтиновом, мали помірятися воєнним хистом і силами два шляхтичі: Ярема, що покинув своє рідне гніздо, і Кричевський, що до нього навернувся.

Та не з однаким почуванням йшли ті два шляхтичі один проти одного до бою. Ярема йшов як месник — хотів усю Україну затопити в її власній крові. Через повстання він утратив своє розлоге королівство на Задніпров'ї. Йому не давала спокою думка, що там, у його пишних палатах у Лубнах, розвертається тепер його підданча голота, котру він одним кивком пальця четвертував, вішав, на кіл настромлював без ніякої відповідальності ні перед ким.

Кричевський ішов перешкодити ворогові вступити на свою щойно віднайдену батьківщину, охоронити її від неминучої затрати,— йшов із сильною вірою, що робить добре діло, за яке не треба йому соромитися ні перед ким, а вже найменше — перед своєю совістю.

Князь Ярема любив воювати зі слабшим — щоб його розгромити й любитися перемогою; в бій із сильнішим та меткішим противником собі не заходив. Такої тактики держався й тепер. Знаючи, що матиме діло з Кричевським, думав заскочити противника несподівано. Бо ж нагальним насकोком збентежений ворог тратить половину своєї боєвої вартості.

Кричевському гетьман доручив зачепити ворога там, де його стріне. Польські війська зайняли Меджибоже. Коли Кричевський про це довідався, подався просто туди.

Але поляки не мали наміру вдаватися в бій і повернули під Костянтинів, де мало зібратися все польське військо. Прийшов туди й князь Ярема зі своїм

військом. Та він не злучився з іншими військами, а стояв осторонь. Не знаючи нічого певного, звідки козацьке військо може надійти, він станув саме на шляху, кудюю прямував зі своїм полком Кричевський. Вступатися йому з дороги було запізно: Ярема мусив ставати до бою.

Кричевський вдарив на нього з такою силою, що розбив його зовсім. Князь, не турбуючись долею інших частин польського війська, позбирав своїх і потяг просто на Збараж. А польське військо, довідавшись про розгром Яреми, і не пробувало ставати до бою, а подалося за Вишневецьким.

Польські мемуаристи записали, що на вістку про розгром Яреми у польському війську настала паніка, як минулого року під Пилявцями. З бідою вождям повелося вдержати лад при відході під Збараж.

Перемога Кричевського над Вишневецьким, якого в Польщі вважали за найкращого вождя, піднесла славу Кричевського й між козацтвом, і серед поляків.

* * *

Вістка про польсько-козацьку війну пішла могутнім гомоном не лише по Україні, а й по сумежних із Україною землях. Скрізь душений панами народ забавав волі, скрізь підносив голову. Так було воно й на Білорусі. А де тільки такий рух проявився, туди поспішали козаки з допомогою й займали пограничні міста й містечка. Населення козаків радо приймало, впускало їх до міста.

Так зайняли козаки Мозир.

Хмельницький довідався, що литовці збираються це місто від козаків відібрати. Він післав на підмогу Мозирові сотника Михненка з частиною війська.

Коли литовці прийшли й зажадали від міста, щоб здалося, міщани не послушали, а під отамануван-

ням якогось місцевого лимаря, з допомогою козаків Михненка ставили литовцям завзятий опір.

Та встоятися було годі. Литовці місто здобули й тяжко на мешканцях помстилися. Князь Радивіл, гетьман литовського війська, казав вирізати мешканців упень, не щадячи ні старого, ні малого. Михненкові, що попав у полон, казав відрубати голову.

Радивіл був ворог короля Яна Казимира. Не тільки перед вибором короля був йому противний і стояв за семигородським князем Ракоцієм, але й після вибору накладав із Ракоцієм та Хмельницьким, щоб Яна Казимира скинути і Ракоція на польському столі посадити. Умова була така, що коли Хмельницький польське військо переможе, Ракоцій зі своїм військом має впасти до Польщі, а Радивіл уже йому pomoже Польщу опанувати й вибраного короля прогнати.

Це було ще до перемоги Кричевського під Костянтиновом. Тоді пощастило полякам у кількох менших боях побити козаків. Зараз про це понеслася чутка по світі. Радивілові здавалося, що зірка Хмельницького починає пригасати — пора завернути з протикоролівського шляху, бо коли король переможе козаків, то, певно, йому не подарує, й він поплатиться своєю шкірою. І ось саме трапилася нагода виявити свою вірність королеві. Заплатили за неї бідні мешканці Мозира своїм життям. Радивіл про це не забув повідомити короля й дочекався від нього признання. Досі він не мішався до спору між козаками й панами.

Король Ян Казимир використав цю подію і доручив Радивілові йти на Україну, зайняти Київ і звідсіль заатакувати Хмельницького іззаду.

Вістка про долю Мозира пішла луною по всій Білорусі, й коли литовське військо зблизилося під Бобруйськ, міщани зараз здалися. Тільки жмінка запорожців, що стояли тут залогою, не хотіла здатися. Ціле місто було вже в руках литовців. Козаки замкну-

лися в одній дерев'яній башті і звідсіля відбивалися від литовців. Та довго це не могло тривати.

— Що ж нам, братіки, тепер робити? — говорили між собою козаки. — Довго ми не встоїмось проти такої сили. Нам ні води, ні харчів не стане. Або доведеться здатися, або всі згинемо... Тільки коли здамося, то всі погинемо на палях...

— То гиньмо краще всі відразу! — сказав один запорожець. — Тоді й пити нам не схочеться. Підпалім цю дерев'яну башту, та й буде нам усім кінець відразу.

— Добре кажеш, товаришу! — сказали козаки. — На палі треба вмирати годинами, а тут за хвилинку буде терпінням край.

Загорілася дерев'яна башта — горіла, мов той смолоскип, а в ній жмінка запорозьких лицарів гинула доброхіть. Ні один із пожежі не вискочив...

* * *

Коли після перемоги під Костянтиновом Кричевський стрінувся з Хмельницьким, гетьман сказав:

— Сталося, чого я так дуже побоювався. Литовське військо з кн(язем) Янушем Радивілом іде на Київ, щоб нам у вирішній хвилині ножем у спину штовхнути. Ти знаєш, які облесні листи писав до нас Радивіл. Божився на свою приязнь із нами, вказував на спільність наших інтересів супроти Польщі. Тепер нас ізрадив, і коли б не те, що ми рано про це довідались, був би нас у Києві застукав.

— Ніколи ми не давали віри магнатським словам про приязнь. А король? Які обіцянки виписував тобі перед елекцією, а тепер іде на нас військом. Та шкода про це й говорити! Тепер наша небезпека від Литви для нас більша, як від Польщі. Нічого нам не залишається, як піти чимдуж із військом на Радивіла й повести оборонну боротьбу на життя та смерть.

— Твоя правда, Михайле! І те правда, що тільки ти один зможеш повести військо на Радивіла. Тебе я настановляю наказним на Білорусь. Правда, ти не знаєш добре терену, але ж зате ти матимеш за собою симпатію місцевого населення. Чернь, почувши за собою козацьку силу, рушить на панів і буде козакам помагати. Поява козаків на Білій Русі буде знаком, щоб народ рушився. А втім, ти порозсилай універсали, щоб народ до тебе горнувся.

— Кілько війська даси мені під мою руку?

— Тридцять тисяч.

— А гармат?

— Небагато. Хіба що пізніше підішлю тобі з підмогою. Мені важкі гармати потрібні на поляків. Не без того, що треба їх буде облягати. А тобі й незручно йти із важкими гарматами в такому болотнистому терені. Отож, мій друже, попрощаємося, бо обом нам спішно: мені — на поляків, тобі — на литовців. Хай нам Бог помагає!

Обидва гетьмани обнялися й розійшлися.

* * *

Кричевський від'їхав з-під Костянтинова в Київ упорядкувати свій похід. Треба було поспішати, бо з Білої Русі надходили дуже тривожні вістки.

Радивіл ішов на Київ трьома шляхами. Його військо було переважно наймане з німців, шведів, угрів — вояки вишколені у різних боях, під гарними фаховими офіцерами, яких пізнала мало не вся Європа.

Кричевський довідався, що це військо, йдучи вперед, розбиває по дорозі дрібні козацькі частини, які заздальгідь повисилав туди Хмельницький, щоб спинити ворога. Роздумуючи над своїм завданням, він бачив, що справа не буде легка і що в чистому полі Радивілові ради не дасть, не переборе його. Треба було

вжити воєнних хитрощів. Хоч не переборе, то треба зробити його не здібним до дальшого походу. На це треба посвятити себе самого. Передчував, що з цього походу йому не вернутися.

А з Білої Русі доходили вісті щораз страшніші. Два Радивілові офіцери, Гонсевський і Денгоф, розбили в пух полковника Ілю Голоту, якого Хмельницький вислав на Білу Русь. Заскочили його під Жагелем саме тоді, як він počував себе безпечним і багато селян, що до нього поприставали, порозпускав додому. На місці Голоти Хмельницький вислав молодого, енергійного й відважного полковника Стецька Подобайла. Подобайло зайняв відразу головну переправу коло Лоева — там, де річка Сож уливається в Дніпро, — спалив місто й тут окопався. Радивілові треба було тільки розбити Подобайла — і дорога на Київ була вільна.

* * *

Наладнавши свій похід на Білу Русь, Кричевський мав іще зробити одну тяжку для нього річ — попроситися з Оленкою.

Оленка зраділа, побачивши його в розмовниці.

— Дожидала я тебе, Стаху, хоч і знала, що ти далеко від мене, й не зараз сподівалася тебе побачити. Наші війська пішли на панів, а ти не з ними?

— Ні, Оленко, мені припало інше завдання.

— Отже, Україна ще не вільна, ще війна не скінчилася?

— Ще ні, і не зараз скінчиться...

Він помітив, що ті слова Оленку дуже засмутили, тим-то хотів звести розмову на іншу тему.

— Як тобі живеться, Оленко?

— Добре. Сказати б, у раю, коли на землі може бути рай. Одна ще тільки думка мене мучить, мов те тер-

ня у здоровому тілі: що буде з нашою бідною Україною? Так багато крові ллється...

— І ще чимало проллється. Тепер наше становище гірше, ніж було спершу.

— Твої слова непокоять мене,— обізвалась Оленка.— По таких славних перемогах...

— Це правда, але ж ті славні перемоги треба було згаряча використати. Не можу тобі всього казати. Може, й моєї вини тут чимало. Та я за чим іншим сюди прийшов. Знати тобі, Оленко, треба, що на нас насувається чорна хмара з півночі. Зрадницький литовський гетьман Радивіл іде на нас із литовським військом, щоб зайняти Київ і встромити нам ніж у спину. Мені припало важке завдання спинити той похід.

— Я рада, що воно тобі припало. Вірю, що мій дорогий Стах, мій вимріяний лицар, його виконає.

Вона стиснула його руку.

— Дай Боже, щоб це твоє передчуття здійснилося, та я надії не маю. Я прочуваю свій кінець там, на білоруських багнищах. Тим-то прийшов попрощатися з тобою... навіки. Бачу я, моя дорога Оленко, що не судилося нам жити в парі. Я звільняю тебе від присяги. Хай тебе Господь у всіх твоїх задумах і починах благословить...

Йому затремтів голос. Із очей покапали сльози.

Оленка поблідла. В неї почали труситися руки.

Кричевському стало сердеги жаль. Він хотів її розважити.

— Оленко, ти не так мене зрозуміла. Я лише на той випадок звільнив тебе від присяги, коли б я в цьому поході наклав головою. Тоді ти мала б свобідну волю полюбити іншого й вийти по своєму серцю заміж.

— Як ти, Стаху, міг собі щось подібне подумати!— сказала Оленка з докором.— Я мала б виходити заміж за іншого!? Сама така думка з твоїх уст мене страшенно болить, Стаху. Цього я не сподівалася... Та

я вже тепер саме вирішила, як воно має бути. Я приймаю те, що ти звільнив мене від присяги. Тепер я можу хоч і зараз постригтися в черниці й ніколи поза поріг цієї святої обителі не вийду. Залишусь тут до смерті й буду молитися за щастя України й за тебе, Стаху мій дорогий.

Вона обняла його й повисла на його шиї. Обоє плакали.

Потім вона вийшла прожогом, не оглядаючись. Кричевський не відривав від неї очей, поки за нею двері не замкнулися.

З Києва Кричевський вивів лише десять тисяч кінного війська зі свого київського полку. По дорозі мав доповнити свої сили, забираючи зі собою козаків, порозкиданих на постоях у пограничних містах та містечках. До нього мали пристати недобитки Голоти та полк Подобайла, що його гетьман післав був за-здалегідь на Білу Русь.

Післав до Хмельницького листа, що йому потрібна артилерія й підмога в людях, що самою легкою козацькою кіннотою Річиці взяти не зможе.

Гетьман відповів, що поки що нічим йому допомогти не може. Він саме облягає панів у Збаражі і, певно, місто здобуде. Як тільки тут покінчить, зараз пришле йому в підмогу тридцять тисяч козаків і тільки само татар, пришле і гармати. Гетьманів лист кінчався словами: «Поки що, дорогий Михайле, рятуй Україну всіма силами!»

Кричевський почав переправу через Прип'ять. Одній частині наказав зачепити Радивіла з півдня. Маневрував так, щоб Радивілові могло здаватися, немов козаки наступати будуть із півдня.

Радивіл порозсилав на всі сторони роз'їзди, та вони в переважливій частині не верталися. Їх козаки розбивали.

Нарешті йому донесено, що козаки вже перепра-

вилися через Прип'ять і йдуть усею силою на Річицю. Треба було план змінити та боронити Річицю. Бо коли б вона попала в руки Кричевському, тоді всі Радивілові плани валилися. Коли б пропала Річиця, то пропадали б усі воєнні припаси. Він вислав як стій велику частину свого війська обороняти головний обоз. З рештою війська став на місці під Лоевом і почав нашвидку окопуватися.

Кричевський лише того ждав, коли литовське військо розділиться. Він поклав собі зараз уночі заатакувати Радивіла. Вислав до Подобайла наказ, щоб найближчої ночі зачепив Радивіла й поспішав до нього з підмогою.

Та тепер стрінув Кричевський таку перешкоду, якої досі ніколи не зазнав. Старшина заявила йому волю всього війська, що даремний труд кривавитися, коли всі знають, що Радивілові ради не дадуть. Краще його не зачіпати — відступити й вернутися додому, а то всі загинуть без ніякої користі для України...

Цієї заяви Кричевський більше налякався, ніж усієї Литви. Це вказувало на знехтування військової дисципліни. Досі козаки йшли за ним без застереження...

Кричевський пояснив, що незабаром прийде їм підмога від Хмельницького: тридцять тисяч козаків і тільки само татар; повідомив, що Хмельницький під Збаражем замкнув поляків і ось-ось примусить їх здатися, бо там нема харчів. А у Збаражі замкнувся Ярема — найбільший ворог України, спричинник цієї великої війни...

— Хто ще знає, як воно буде з тією підмогою,— завважив один старшина,— і коли вона надійде. А тим часом ми погинемо, як руді миші. Краще буде, коли завернемось,— литовці навіть не будуть знати, коли.

Тоді Кричевський звернувся до війська:

— Браття козаки! Невже ж ви хочете покинути мене, не зробивши ще нічого? Хочете вподобитися па-

нам-магнатам під Пилявцями. Не дивувався б я, коли б мав під рукою нездисципліновану чернь, що тільки на грабунки ласа. Але мені було б дивно, якби моє козацьке військо могло тільки подумати собі щось таке, що мені ваші старшини саме сказали! Ви хотіли б під Лоевим уладити українські Пилявці!? Браття, козаки! Вся Україна покладається на вас, від вас порятунку чекає! Ви, товариші славного першого Київського полку, хочете уступитися без бою? А що ж тоді буде з іншими полками, котрим з вами не рівнятися!? Послухайте мого голосу: не дайте себе осоромити перед усею Україною. Вдармо тепер на ворога, поки він розділив свої сили. Коли його перебором — перемога буде за нами!

Слова його били по козакому сумлінню, мов молотом.

— Не покинемо тебе, батьку! Ми готові тут ураз із тобою голови наші покласти за Україну! Краще смерть, ніж неслава!

* * *

Радивіл стояв із своїм військом за болотом і ставком. Туди вела лише одна гребля. При її кінці стояв спалений млин. Треба було стати паном греблі. Хто б цього доконав — міг числити на перемогу.

Радивіл поставив пильнувати греблі угорських піхотинців. Козаки на греблю пустилися на конях. Угри привітали їх мушкетним вогнем.

Перші ряди повалилися з коней. Та це нічого не помогло. Наступні ряди вдарили тараном на піхоту — й уже не дали їй часу нарихтувати мушкетів. Гребля залишилася в козацьких руках.

Тепер Кричевський наказав своєму лівому крилу околити праве вороже крило. Щастя почало схилятися на бік козаків. Радивіл побачив, що не встоїть;

коли козаки встигнуть здушити його ліве крило, то все пропало. Він дав наказ уступати до Річиці й там оборонятися.

Радивіл слав сотні за сотнями чужинних полків, та всі по великих утратах мусили уступати. Наступ тривав до ночі. Відкладено його до другого дня зранку.

Прийшов той ранок. Подобайло не приходив. Йому не дали знати, що Кричевський не буде чекати до ночі, а мусить розпочати бій удень. Військова дисципліна в козацькому війську віджила наново. Тепер ніхто не посмів уже зробити що-небудь без дозволу наказного гетьмана.

Прийшла депутація до Кричевського, чи не можна виходити з обозу, бо справа неминуче пропаща.

Кричевський зустрів депутацію дуже ввічливо. В його голосі не чути було нотки військового наказу. Говорив ніжно, неначе почував себе винуватим перед громадою за те, що сталося.

Він зараз із початком битви дістав рану в око. Перев'язувати рану не було часу. Перед козацтвом, щоб його не збентежити, він ховався зі своєю раною.

— Не тільки дозволяю, але й наказую користати із темної ночі. Тепер хіба сліпий не бачить, що для нас вороття нема... А ви, коли вийдете із цієї халепи й будете живі, послужите ще Україні. Справа наша не пропала. Наша робота не була даремна. Литовці йшли на Київ, щоб скочити нашому гетьманові на спину. Ми, правда, їх не перемогли, не розбили, та так знесли, що нема їм із чим іти на Київ. Побачите, що цим разом ми спасли Київ від нападу.

Козаки почали лаштуватися відступати. Забрали все, що забрати далось. Для ранених поробили ноші. На ноші взяли і Кричевського. Він почав від рани гарячкувати.

Вийшли з тих труп'ячих шанців, мов духи. Аж тепер відітхнули свіжим повітрям. В шанцях була задуха, не було чим дихати.

Та не пройшли кілька стаїв, як Кричевський наказав ставати.

— Браття! — сказав він. — Залишіть мене тут, а самі поспішайте, щоб перед досвітком були далеко від цього клятого місця. Мене залишіть. Вже я вам ні на що не здамся. А зупиняти вас у поході не хочу. І Україні з мене вже користі не буде. Я хіба вам настільки здамся, що Радивіл на мені зжене оскому — не буде за вами погоні посилати. Бувайте мені здорові, браття мої милі, спасибі, що весь час мене слухали. Поклоніться від мене неньці-Україні, золотOVERХОМУ Києву і мене лихим словом не згадуйте...

Кричевському стали в очах сльози. Сплакнули козаки, почали тиснутися до нього, цілувати його руки та ноги.

— Поспішайте, хлопці, щоб не було пізно! — казав він далі.

— І мене залишіть із моїм дорогим гетьманом! — виступив молодий білоруський шляхтич Шапка Хотонський, що йому гарматна куля відірвала ногу. — Я теж вам ні на що не здамся...

Козаки рушили. Серед пустиря залишилося двоє ношів...

Від козацької юрби іще почулись старовинні прощальні слова: «Нехай твоя голова, гетьмане, стане за наші голови!»

* * *

Литовці лаштувалися другого дня вранці до нового наступу.

Як тільки на світ почало благословитися, з литовського обозу виїхав ротмістер Смольський.

— Може, це знову якась нова штука того грача Кричевського?— подумав.

Прикликав із обозу кількох людей і післав до шанця. Вони приблизилися обережно, перелізли вал. Та тут не було нікого й нічого. Козаки пропали.

Цей останній маневр видався і Радивілові підозрілим. Він порозсилав стежі на всі сторони. Нічого. В лісі знайшли не більше, як сотню ранених козаків та коней.

Та знайшли Кричевського. Під'їхав звичайний віз. Туди вкинули Кричевського і його молодого приятеля Шапку й серед глуму та насмішок повезли до Радивіла.

Шапка живий не доїхав.

Радивіл прийняв Кричевського дуже ввічливо. Вшанував його лицарськість. Прикликав обозних цілюриків і наказав їм коло нього заходитися.

Радивіл сподівався багато дечого від Кричевського довідатися. Як-не-як — приятель, дорадник і права рука Хмельницького! Знає всі його задуми і плани. Почав його розпитувати.

Кричевський лежав, заплющивши очі, й не відповідав ні слова, наче б не до нього говорили.

В литовському війську було багато знайомих і приятелів Кричевського. Це ж колишній панцирний товариш, любимець гетьмана Станіслава Конєцпольського. Поприходили до нього.

— Що тобі, пане Станіславе, в голову прийшло зраджувати Польщу, лучитися з бунтарями проти короля? Чи тебе хто причарував?

— Так. У мені душа пробудилася, пригадала мені, що мій рід — руський. А причарувала мене ідея визволу України, матері моєї...

— А ідея Польщі з її золотою шляхетською вольністю хіба тобі не люба?

Кричевський відповів із погордою в голосі:

— Я боровся для ідеї, що для мене свята,— ви ж боретесь для гонорів, нагороди й наживи. Знаю я вас добре.

Він відвернувся і не сказав більше ні слова. Після того впав у непам'ять. Його мучили гарячкові примари. Вимовляв якісь незрозумілі нікому слова. Цилюрики не допомогли нічого. Вони говорили:

— Не рана його вбиває, а грижа, що тільки війська втратив — і не зробив того, по що сюди прийшов.

Всі бачили, що його кінець близький.

— Може б, тобі панотця? — спитали його, коли здавалося, що трішки прийшов до пам'яті.

— Мені сорок панотців мало, щоб розгрішили мене від того злочину, який я тут поповнив. Я загірив тридцять тисяч війська...

— То, може, ксьондза тобі?

— Краще мені відро води дайте, бо гарячка мене палить. Тридцять тисяч війська... Хто ж тепер буде Україну боронити?

Скривився, хотів заплакати, та видав лише із себе якийсь нелюдський голос.

— Ах! Тридцять тисяч війська! Україна мені цього не простить, сам Бог проклене мене... Тридцять тисяч...

Він ударив із розмахом головою об гострий край ліжка й почав конати.

Прискочив полонений козак і поклав його голову на свої груди.

Останній глибокий віддих — і по всьому.

Козак поклав його обережно на постелю, вийняв із кишені жупана кусень червоної китайки й закрив свому гетьманові очі. Потім став навколішки і молився.

Ця сцена потрясла присутніх.

— Це був лицар, яких мало! — казав князь Януш Радивіл.

Тим часом вислані стежі привезли три малі гарматки й бочку пороху, яку переймили в тих козаків, що везли їх Кричевському із Чорнобиля. Тільки було всеї добичі...

Радивіл скликав воєнну раду старшин.

— Що нам тепер робити, панове?

— Те, що думали спершу: йти на Київ.

— З чим? — відіззався Радивіл. — Ми вистріляли весь порох — залишилося всього три бочки. А кілька людей ми втратили! І з цим пускатися в невідому дорогу серед непрохідних лісів! А що буде, як ускочимо в засідку? Знайте, панове, що ще один день такого марнування сил і муніції — й нас були б перемогли... Коли дивитися на остаточну мету тих боїв, то виграв Кричевський. Мав нас не пустити на Україну — ну, і чим не вчинив цього? Знесли нас так, що кроком не можемо рушитися вперед. Мусимо завертатися додому...

Гетьман наказав закопувати трупи. Висипали шістнадцять могил із козаками. Кричевського поховали окремо.

Над тими могилами Україна могла покласти напис:

«Путнику, скажи всім, що ми, виконуючи совісно доручене нам завдання, полягли тут у обороні нашої любої Батьківщини».

Спартанський Леонід не був більший під Термопілами за козацького полковника Кричевського під Лоєвом.

З М І С Т

Перед зривом	5
Полковник Кричевський	124



вованико

Андрій Чайковський
ПОЛКОВНИК КРИЧЕВСЬКИЙ
Історичні повісті

Художник *І. Пенюк*
Технічний редактор *Р. Лігун*
Коректор *Л. Якимович*

Здано до набору 5.03.92. Підписано до друку 22.05.92. Формат 70×100^{1/32}. Друк офсетний. Гарнітура таймс. Папір друкарський № 1. Умовн. друк. арк. 11,7. Умовн. фарб. відб. 11,3. Зам. 322-2.
Ціна договірна.

Видавниче підприємство «Червона Калина»
Львів, Пекарська, 11

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005, Львів Зелена, 20.